

32 958.

В. АНДРІЄВСЬКИЙ

З МИНУЛОГО

1917-ий рік на Полтавщині

I

06/10
~~22.958.~~

ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ

109.
з м и н у л о г о

(1917-ий рік на Полтавщині)

W пр. 56(10)
146.081

2.1
2.11

БЕРЛІН 1921

Накладом „Українського Слова“.

Львів. Бібліотека
А. УРСР

T3(24x)7

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 37

*„Indocti discunt, et amant
meminisse periti . . .“*

Серед політичної завірюхи на Україні, серед страшного безладдя й хаосу, котрий пережили Українці з початку всеросійської революції аж до останнього дня, — сторонньому, що не бував на Україні в ті часи і необзнайомлений з тодішніми відносинами, можуть здатися дивними й незрозумілими деякі явища та історичні події сього краю.

Дивним і незрозумілим може здатися стороннім, особливо закордонним читачам, чому Україна, що тепер горить в огні селянських повстань проти чужоземної московської навали — не стала одразу твердою стопою на ґрунті своєї суверенности, не виявила змагань до самостійного державного життя?

Або чому Україна, сей класичний зразок краю дрібного господарства з більш як 80% хліборобського населення, яке наскрізь пересякнуте інстинктом власности, отже цілком „буржуазним“ інстинктом, — в ґрунті воро-

жим всякого рода соціалістичним засадам і соціалістичній ідеології —, чому той край одначе одразу виділив тай далі так само терпів цілком соціалістичні уряди, — настільки соціалістичні, що про несоціалістичну опозицію в уряді або парляменті доси навіть мови не було?

Цікаві також і сьогочасні наслідки того державного будівництва, а власне, — що сам нарід не стерпів і викинув за межі краю ті, ніби ним самим видвигнуті соціалістичні уряди, тай тепер, — на мою думку, — разом і в однаковій мірі бореться як проти чужоземної навали, так і проти тих соціалістичних засад, які народ випробував на практиці трьохлітнього перебування під опікою своїх і чужоземних соціалістичних експериментаторів.

Низче слідуючі спомини з початку революції 1917. р. може дадуть почасти матеріял для розв'язання тих загадок. Автор, що до себе — мусить згадати, що брав найблизчу участь в політичнім українськім життю на Полтавщині за тих часів і описує тільки те, що на власні очі бачив.

Кождий читач зробить з моїх спогадів які сам схоче виводи, — моєюж ціллю являється в найбільшій мірі подати такий матеріял, котрий хоч небагато спричинився би до освітлення зачеплених питань.

І. Всеукраїнський зїзд на Полтавщині.

(21—22. мая 1917. року).

*„За моє жито, та менеж і бито . . .“
(Українська приказка)*

Мартовська революція 1917. року застала Українців може більш невідготовленими, ніж інші народи колишньої великої російської імперії. Всім поневоленим націям колишньої „великої тюрми народів“ з початком революції ніби блиснув промінь свободи. Солодка фразеологія московської демократії, що так мягонько стелила поневоленим ніби „царями“ недержавним народам, уколисувала довірливу українську інтелігенцію, а московське виховання, спільні традиції, нарешті спільність переживань усіма разом минулого лихоліття, — присипляла і так не досить розвинене національне чуття української інтелігенції того часу.

Організованих українських партій з європейськими засобами партійної роботи, з партійною практикою, з певним, для всіх членів однаковим партійним світоглядом та ідеологією — на Великій Україні тоді власне не було.

Найстарша віком Укр. Соц.-Дем. Роб. Партія мала свої організації переважно по містах, тай то далеко не по всіх. Партійних робітників, як напр. в Полтаві, мала настільки

небагато, що вони не могли обслужити її потреби навіть за мирних часів. При тім вела роботу переважно серед робітництва, і великого впливу на інтелігенцію, особливо старшого віку — не мала.

Укр. Радик.-Дем. Партія, в ряди котрої входила решта організованої української інтелігенції, головне старшого віку, цілком занята була культурною роботою.

Отсе властиво і всі українські партії.

Про партію Укр. Соц.-Рев. до революції тай на початку революції нічого не було чути, тільки допіру в квітні довелося мені вперше на власні очі побачити українських соціалістів-революціонерів.

Вся українська робота на цілій Україні фактично провадилася т. зв. „Т. У. П.“-ом (Тов. Укр. Поступовців), в котре формально входили ніби всі українські партії, але фактично всю роботу провадили Радик.-Демократи та безпартійні. Т. У. П. репрезентувала на місцях „Громади“, які власне й провадили роботу, — організовували і утримували в межах тодішньої можливості українські інституції: „Просвіти“, читальні, клуби, книгарні, укр. кооперативні товариства, видавали газети та журнали і взагалі репрезентували і маніфестували при потребі українське життя й українську думку. Полтавська Громада, якої членом я був з 1912. року, нараховувала в

своїм складі пересічно більш менш коло 20 членів. З них справжніх соціалістів за весь час не було більше двох-трьох — те можу сказати з певністю. Головне ядро складали старі радикали, далі йшли такі, як я — безпартійні.

Коли залунали перші громи російської революції — Полтавська Громада одразу як і треба було чекати, стала центром політичного життя на Полтавщині. Вона провадила в першу чергу роботу цілком освідомляючу. Видрукувала кілька листків про події і розповсюдила по Полтавщині. Далі організувала вибори на Всеукраїнський Зїзд представників від всякого рода українських товариств та установ. Той зїзд відбувся на Великодні Свята в Києві 7—9. квітня і виділив тоді з себе „Українську Центральну Раду“.

Центральна Рада, що зложилася з початку з таких, мовляв би „випадкових“ заступників — призначила тимчасово відпоручників, що мали в ній репрезентувати кожную губернію з України. На Полтавщину було призначено, коли не помиляюся, чотирьох. З них добре памятаю Вол. Шемета і Павла Чижевського. Але в протязі перших місяців по цілій Україні з доручення Центральної Ради мали відбутися всегубернські зїзди, що мали-би заступати як найширші кола українського населення і на тих зїздах малося вже вибрати справжніх відпоручників, замість тимчасово призначених,

до Центральної Ради. На Полтавщину таких відпоручників випадало чотири.

Отже Полтавська Громада зараз таки в середині квітня принялася за організацію того Всеукраїнського Зїзду на Полтавщині. Роботи було надзвичайно багато. Треба було організувати вибори делегатів з цілої Полтавщини, дати приписи для переведення виборів, приготувати сальо зібрань і помешкання для делегатів, а таких сподівалися ми понад 500. Треба було також обзнайомити присутніх з сучасним становищем і завданнями часу, витворити від зборів резолюції і домагання і, нарешті, провести вибори чотирьох заступників від Полтавщини до Укр. Центральної Ради.

Для „Громади“ все ясніше ставало, що вона вже не може провадити цілої роботи, — життя вимагало інших форм, давалися вже знати на практиці різниці в партійних поглядах і тому з ініціативи Громади зложено міжпартійний „Комітет“, що мав провадити цілу ту роботу і в який входили представники від усіх українських партій та організацій: кооперативів, Українського Клубу, „Бояна“ і новонародженної „Селянської Спілки“. Комітет той носив довгу і трохи незграбну назву: „Спільний Комітет Українських Поступових Партій і Організацій“.

Засідання Комітету було призначено що тижня, здається по середах, в помешканню

Українського Клубу, в якому тоді кипіло українське життя, де з ранку до пізньої ночі відбувалися всякі засідання, збори, наради, відчити і т. д.

В той міжпартійний Комітет входило щось душ 10 чи 12, при чім від українських партій мали своїх заступників Укр. Рад.-Дем., Соц.-Дем., — а пізніше й укр. соц.-революціонери, — але на чергові збори приходило що раз все менше, так що вкінці всю роботу провадило душі три з радикалів і безпартійних, бо від соціялістів годі було діждатися їхніх заступників. Їм все було ніколи, або як вони казали — „вони були заняті більш важними справами“.

З тої причини зайшла якось навіть гостра розмова з представником від С.-Д. Борисом Мартосом. На одно з зібрань прийшов він сам один від соціялістичних партій, та й то з великим запізненням. Коли йому поставлено на увагу нехтування справи якраз соціялістами, що після своїх програм мусіли-би поводитися демократичніше і не заставляти чекати на себе більшість — він по своєму звичаю відповів щось різко і не дуже чемно про важні заняття, що їм перешкаджають ходити на такі мало важні для них засідання. В дальшій розмова набрала досить гострої форми і хтось з присутніх, здається П. І. Чижевський, — поставив Мартосові питання „руба“, як кажуть у нас:

— Що вам дорожче, Україна, чи соціалізм?

— А певно, що соціалізм! . . . була проста, ясна й категорична відповідь цього пізніше головного будівничого, стовпа й підпори „Другої Української Народньої Республіки“.

Присутні так були вражені тою відповіддю, що розмова одразу ввірвалась і надалі ніколи вже подібних питань не зачеплювано.

Та підготовчу роботу до зїзду удалося зробити самим радикалам та безпартійним. Що й казати, ті три чи чотири особи, які провадили її, були обтяжені в край-так, що під кінець були вимучені до решти.

Що найголовніше, — треба було представити на зїзд кілька докладів, щось коло шости, про сучасне становище і наші домагання. Всім ясно було і ніхто против того не перечив, що ті доклади мали бути поділені серед представників усіх українських партій. Се мало на меті усунути можливі непорозуміння що до конкуренції між партіями, а головне заїмпонувати на зїзді міжпартійною солідарністю та показати однаковість національних стремлінь для всіх Українців, без різниці на партійні ісповідання, бо вже тоді ясно зарисовувався одностайний протиукраїнський фронт московських демократичних партій: К.-Д., С.-Д. та С.-Р-ерів.

Коли дійшло до розподілення докладів, то виявилось, що із соціалістів тільки самі С.-Д. брали на себе і то не більше одного.

А укр. ес-ери остаточно одмовились через причини, яких вони не поясняли і які одначе для всіх були знані: у них не було кому відчитати докладу навіть вже готового, для них писаного, як їм пропонувалося.

На передодні самого зїзду зібрався „Комітет“, щоби вислухати тези докладів, намітити президію й виробити проекти резолюцій для зїзду.

Тут уже явилися представники від соціалістів в повнім складі по два від кожної партії і з надзвичайною увагою слухали тези докладів. Надто великого труда треба було ужити, аби уложити такі елястичні резолюції, щоб вони не вражали соціалістів „шовінізмом“ та не грішили проти засад „демократичних“, а головно „соціалістичних“, як їх розуміли Полтавські репрезентанти єдиної на цілий світ соціалістичної доктрини.

Коли прийшла справа прелімінарного призначення президії, то з боку соціалістів висловлено тверде побажання, аби головою зїзду був конче соціаліст, а понеже одним з соціалістів, здатним провадити збори був С.-Д. Борис Мартос, то й ухвалено його за голову. Протестувати проти того ніхто не наважувався з багатьох причин. Найсамперед усі резолюції було обговорено й ухвалено за спільною згодою. Потім залежало ще й на тім, щоб заінтересувати соціалістів у справі, до якої вони виявляли доси так

мало інтересу. А що найголовніше, — іншого виходу не було, бо в іншому разі соціялісти могли просто відмовитися від участі в зїзді і відповідно до їхніх, тоді вже досить зна-них звичаїв проголосити зїзд „буржуазною вигадкою“, або щось в тім роді. Тоді про-пала ціла маніфестація української єдності. Зрештою ніхто й не уявляв собі, які наслідки потягне за собою такий вибір. Те виявилось пізніше, та, на жаль, вже запізно. Товари-шем голови вибрано мене, а за писаря інж. Макаренка (Р.-Д.).

Я незадовго перед тим після настояння моїх друзів вступив був до Рад.-Дем. Партії. Як казали тоді мої старші приятелі з Р.-Д. — хоч мої погляди розходилися де в чім з про-грамою — та гріх було марнувати поза орга-нізацією якуб то було українську силу тим більше, що програму Р. Д. мали переглянути в недовгій часі на всеукраїнській партійній конференції і кождий з членів партії міг вплинути на зміну програми в бажанім для нього змислі. Тоді я ніяк не думав, щоби Р.-Д. перетворилася на партію „соціялістів“, та ще й „федералістів“, і як тільки в червні партія прийняла свою теперішню назву й про-граму — я негайно з партії виступив.

* * *

Зїзд розпочався 21. травня на Зелені Свята.

Саме на ті дні було призначено в Полтаві всенародній збір на Укр. Центральну Раду. Скрізь по вулицях видно було жваві-веселі постаті в українських національних убраннях. В центрі міста в „Корпусному саді“ грала військова музика, співав український хор, був уряджений український ярмарок, грали кобзарі, троїсті музики, виступали українські декляматори, — словом як осередок міста, так і ціле місто виявляли святочний український вигляд і настрій. Деякі українські оселі прикрашено українськими національними прапорами; жовто-блакитні прапорці пришпилювано збірачами й за вкладку до кухлика так, що не видно було людей без того прапорця — хіба найзавзятіші члени „совєтов“ одмовлялися від тої відзнаки.

Відповідно до прикрас і настроїв у всіх піднесено-святочний. Тому рішено було з ранку засідання не робити, щоби делегати побували на святах, обдивились місто, та мали що розказати, як вернуться до дому.

Видно було, що для селян справляло справжню радість дивитися на все те урядження.

— От брат бачиш, як то все до ладу та гарно, якби то в нас та на селі так!

— Буде й у нас, чого там, — навчимося! Подивишся, тай у себе дома зробиш таке, коли вернешся!

— А що то, дивися, й хлаг синьо-жовтий, український виходить?

— А співають брат як, — та все самі українські пісні, — расейських не чути!

— Це тобі не Москва й не Рязань, — а, брат, — Україна!

Так ділилися вражіннями „дядьки“ з якоїсь Царичанки, Кононівки, або з Нехворощі. Радісний урочистий настрій оточення передався й до них і почувалося, що не марно вложена праця організаторів, що поважна історична робота зїзду має справді творитися в відповідній атмосфері.

* * *

Будинок „Музикального Училища“ на Пушкінській вул., де мають відбуватися збори, прикрашено двома прапорами: жовто-блакитним і червоним — останній на бажання соціалістів.

В салі засідань естрада прикрашена жовто-блакитними прапорами; з правого боку великий бюст Шевченка прибрано рушниками та плахтами. Довкола стола президії портрети славних українських мужів з Полтавщини: Ів. Котляревського, Сковороди, Мик. Лисенка, Мих. Драгоманова, Мих. Старицького.

По обіді я відкриваю збори делегатів, яких зїхалося понад 600. В імені організаційною Комітету найсамперед пропоную відспівати „Вічну пам'ять“ усім борцям, поляг-

лим за волю України. Всі підносяться і як один співають спеціально нашим полтавським селянським напівом, якого я ніде більше не чув, „Вічная пам'ять!“, три рази по тричі. З початку несміло тихо, а далі все дужче й дужче і нарешті вже твердо й голосно. На очах у деяких поважних сивих селян бачу сльози . . .

Далі по пропозиції когось з депутатів так само співається „Вічная пам'ять“ борцям, поляглим в російських революціях 1905. р. і в останній.

Приступаємо до вибору президії. Президія, намічена Організаційним Комітетом, вибирається з додатком ще двох членів від соц.-рев.—, один навчитель золотоношської гімназії Мшанецький, як товариш голови,—другий Товкач молодий студент Петербурської політехніки за секретаря. Далі головує Мартос, а коли він виступає з своїм докладом про потребу федеративного устрою Росії та права України яко окремого штату в тій федерації, заміняю його я.

Перший день зборів минає спокійно й поважно, — все робиться після наміченого плану.

На другий день засідання, що призначене о 9. годині рано, почалося з запізненням, бо голова зборів прийшов щось на $\frac{1}{2}$ години пізніше:—„не спішився встати“,— як пояснив.

На естраді, де засідає президія, новина: величезне червоне полотно з написом: „Земля і Воля! Партія У. С. Р.“

Держално, до которого прибите полотно, в горі перевязане вузенькою синьо-жовтою стрічкою.

Того прапору я все й доси не можу забути. Він здається мені емблемою не тільки Партії У. С. Р., або цілої української соціалістичної демократії, а найяскравішим, найбільш наглядним втіленням цілої роботи отої демократії на українськiм ґрунті,— живою ілюстрацією уривка української історії, який та демократія творила власними силами:

Широке безмежне червоне поле запальних льозунгів, демагогії, кровавих призивів, незбутніх обіцянок,—а на тім полі вузенька стежечка державного будівництва, „така вузька та коротка, як хиба державний розум, історичний досвід, ерудиція та вміння державної праці самих прапороносців!

Широкі безмежні українські степи червоніють тепер від української крові, з вини тих прапороносців пролітої, та серед тих просторів все видніє смужечка синьо-жовтого прапору, що тепер узяв його в свої руки сам народ, український селянин-повстанець. Все міцніше тримає він той прапор, і чим ширше стає поле синьо-жовте, тим все більше вузчає кроваве море, і коли дасть Бог, замає над цілим простором землі української

синьо-жовте поле—всякне й висхне на віки отой червоний океан української крові й сліз!..

На другий день зїзду лишилася найголовніша частина роботи. Мали відбутися вибори; лишалося ще щось два чи три доклади, з них найцікавіщий на „боєву тему“— доклад про землю.

Той доклад розв'язував тільки одне питання, власне: де мало-би бути вирішено земельну справу для України, чи у всеросійських Установчих Зборах, а чи землю на Україні мав розпоряжати майбутній автономний український Сойм. Докладчик, інж. Павло Макаренко (Р.-Д.), дуже обосновано й разом у популярній формі доводив, що українською землею мають право розпоряжати тільки самі Українці і що в першущергу Україна мусить забезпечити право, самій собі розв'язати земельне питання без ніякого стороннього вмішання, а вже потому Всеукраїнський Сойм вирішить, як розділити землю відповідно волі самого українського народу.

— „Найсамперед мусимо забезпечити собі волю на своїй землі, а тоді вже самі будемо знати, як своєю землею порядкувати, бо поки не матимемо волі у себе в своїй хаті, не матимемо й землі! Тому оте, що написано, на червонім прапорі, треба читати з задуга наперед: „воля й земля!“ . . .

Такими словами закінчив прелегент свій доклад і в тім полягала й ціла його суть.

Львівська державна
наукова бібліотека

37

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Ніколи не думав я, щоб ті слова, яких справедливість почували тоді певно всі Українці, хоть дехто може й не мав одважності в тім признатися, щоб ті слова стали пророчтвом, яке так математично справдилося і то, на жаль, в так короткім часі...

Після доповіді й резолюції, запропонованої, як і при попередніх доповідях від „спільного Комітету“, виступили промовці. Та одразу стали говорити не на тему. Стали розбірати не те, де має вирішатися земельна справа, тільки як, в який спосіб, — питання, котрого ні доповідь, а ні прелегент не торкалися зовсім.

Я й інші несоціялісти в президії звернули увагу голові-Мартосові, що промовці говорять не на тему і що він мав-би направити дискусію на відповідну дорогу.

Та від голови почули курйозну відповідь: „Бачите, всі ці селяне приїхали, щоб одвести душу тут, виговоритися про те, що їм наболіло. Хай говорять, бо як не дозволимо, то й будинок рознесуть!“

Сперечатися було годі, бо у п. голови не такі звичаї, щоб кого слухати, або приймати на увагу чийсь поради. Вжити більш рішучих заходів не можна, бо страшно, що розгориться скандал. Перед очима у нас, що настроєні „націоналістично“, все головна ціль зїзду: задемонструвати перед ворогами єдність українського фронту.

Та скандалу таки не уникнули. Прийшов саме звідти, звідки ми боялися.

Докладчик якось висловився, що потім, як осягнемо самоуправу, розрішимо у себе в Соймі земельну справу так, як того хоче більшість народу; тоді, мовляв, кожна партія буде в тій справі обстоювати свою думку, а поки того ще нема, то всі українські партії (тут він перечеислив: Р.-Д., С.-Д. і С.-Р.) йдуть разом до спільної мети — здобути Україні самоуправу й можливість розпорятися собою, як схоче сам її народ.

Отсі слова спричинилися до активного виступу з протестом У. С.-Р.

Ніколи не забуду я того виступу.

На естраду вбігає молодий студент Бочковський і дрожащим з обурення голосом кричить до салі, кидає якісь окремі слова й фрази; ціла його постать дрожить, руки трясуться, язик заплітається, обличча то червоніє, то нараз стає бліде.

Я зразу був подумав, що сталося якесь нещастя, що його смертельно ображено, або що, — коли, по кількох фразах, виявилось, про що йде:

„Ми... ми ніколи з Радикалами!! ...

Ми соціялісти, нам не по дорозі з буржуазією... нам брати усі соціялісти, до якоїб нації вони не належали... ми не допустим, щоб нас і трудове селянство баламутили українські поміщики!...“

І нарешті, трохи прийшовши до себе, в звязній формі він пояснив, що партія У. С.-Р. ніколи нічого спільного з українськими Радикалами не мала, не має й не хоче мати. Що У. С.-Р., мовляв, не дозволять буржуазії плямити їхній соціалістичний прапор; такими твердженнями, ніби С.-Р. колись моглиб іти разом, або мати щось спільного з несоціалістами, хочай-би українськими, що вони (С.-Р.) високо несуть прапор класової боротьби і дбають про класову, а не національну єдність і т. п. — звичайна ортодоксальна фразеологія.

Сей виступ був як грім з ясного неба. В салі відразу відчулося ніяковість.

— Ну тай якже воно? ...

— Тай щож далі?

— А як же другі ставляться до того?

Мусіли виступити з декляраціями. В першу чергу, натурально, українські С.-Д.

Їхня заява спокійніща й більше видержана якось нічого не говорила. З одного боку й вони дбають про чистоту соціалістичної совісти й не відступають від своїх класових принципів, але тут сталося щось в роді гріха, котрого ніяк було обминути — що бувають, мовляв, випадки, коли не те робиш, що хотілосяб, а те, чого вимагають обставини. Словом виходило, що „с одной сторони нельзя не признаться, а с другой надо согласиться!“

Радикали червоніли з сорому й ніяковости. От тобі й маєш! — Гарна маніфестація української національної єдності!! . . .

Від себе нічого було додавати, бо без огляду на попередні умови між усіма партіями, і так справа сама собою була ясна й „не потребувала, — як то кажуть, — коментарів“. Коротко пояснили, чому було вжито тих слів про єдність і що самі Радикали не бачуть в тій єдності нічого злого ні для себе, ні для своїх мимовольних союзників.

Сяк-так перебули той інцидент, що по-мимо всього забрав ще й багато дорогого часу.

А час був справді дорогий! Ще лишився один доклад: „Про сучасне становище“ (його мав відчитати я), потім вибори чотирьох членів до Центральної Ради, а записалося говорити про землю понад двадцять промовців.

Та раз дано говорити першим про що хочеш і скільки хочеш, далші вже не мали жні міри, ні впину.

Що називається „категоріяли по усім си стемам!“

Головний мотив — лайка поміщиків і буржуїв, — приспів: „ми в окопах кров проливали,“ — висновки, що земля має бути задурно безземельним і малоземельним селянам.

Але помічалось, що між несвідомою масою селянських промовців пробивається струмочком певна групка інтелігентніших, — хоч і не дуже, — промовців, котрі дбають про те, щоб надати розмовам якоїсь певної послідовности, прибрати безсистемні й незв'язні побажання в їм бажані шати. Чула ся тенденція, яку підсовано зі сторони власне: „Земля має бути нічия“, „земля, мовляв, Божя, а буржуазія загарбала її від народу“ ...

Між селянськими вигуками: „годі вже буржуям пити нашу кров!“, „Досить вже панам и панувати, пора вже й честь знати— !“, все настирливіше проникають кличі з боку „свідоміших“: „не треба ніякої власности, все має належати громаді, народові, все має бути спільним!“ ...

„Дядьки“ в сіряках, що з початку були досить рівнодушні до тих вигуків, стали прислухатися до того мотиву все більше, і незабаром вже й самі почали кидати: „не нада власности!“ — Їх видно розбірало

Виступали з промовами і пропозиціями тільки промовці соціялістичного напрямку — інших не було: головне через те, що розмови велися зовсім не на тему відчиту і не по суті запропонованої резолюції.

Тай виступати при витворившійся атмосфері було безнадійно — тільки марнувати і без того дорогий час.

Коли дійшло до резолюції, то природно, що запропонована в імені спільного Комітету резолюція не знайшла симпатії і обі соціалістичні партії одразу виробили й запропонували свою спільну резолюцію — решта, власне Радикали із-за причин формальних обстоювали першу запропоновану в імені Комітету.

Як стали голосувати, то тут прийшло до цілковитих несподіванок. Автори нової резолюції „піддали жару“: добре вилаяли кого слід, а в тій частині, що ставила позитивні домагання, виставлялося на перший плян, що земля безземельному й малоземельному селянству, на другий, що земля з усім, що в ній і на ній — за дурно, а на третій і на прикінці, — що приватну власність на землю має бути скасовано.

Як раз тут в останнім пункті „дядюшки“ несподівано набрали великого смаку. З першими просто й коротко погоджувалися, а до останнього почали вносити „поправки“. А поправки ті далеко йдучі.

Почалося з того, що має бути скасована власність також на сади та огороди. Мабуть комусь з молодих, гарячих та мало розважливих С.-Р. і прийшло на думку при сій нагоді випробувати „дрібно - буржуазний“, власницький інстинкт українського селянина.

Добре — пройшло. Приняли досить однодушно.

Та далі вже хтось з селян запропонував, щоб скасовано в такому разі й право власності на фабрики.

Прийняли трохи не одноголосно.

Далі внесено поправку, що касувала право власності на капітал — прийнято весело й з шутками.

Потім пішли залізниці, банки, приватні підприємства всякого роду і нарешті приватні хати.

Приймалося все хутко, однодушно з веселими вигуками, шутками та приказками.

Коли відчитано резолюцію з усіма поправками, то самим авторам стало не по собі: Соціялізовано було все можливе й неможливе, — лишалися несоціялізовані „самі жінки та штани“, як хтось дотепно формулював стан річей.

Мабуть після проф. М. Грушевського українське селянство маніфестувало в той спосіб свої споконвічні комуністичні переконання, тільки самим провозвісникам комунізму — тим будучим українським „Боротьбістам“ та „Комуністам“, а поки-що тільки У. С.-Р. та У. С.-Д. — тая маніфестація була дуже не до смаку. Річ в тім, що зїздом, як я вже згадував, дуже заінтересоване було громадянство — й не тільки українське. За ним стежила ціла Полтавщина, його слова чекала Україна, а резолюції мали бути переслані до Центральної Ради і Всеросійського

„Временного Правітельств а“, а в кожному раз вони мали побачити широкий світ через пресу українську й московську.

Треба взяти на увагу, що тоді комуністів як партії ще не було і взагалі про комунізм нічого не було чути, а найлівіша тоді партія „Большевики“ була тільки в опозиції до тимчасового уряду і навіть ще не зовсім виразно домагалася для „Советов“ співучасті в правлінні державою.

І тут на тобі — така резолюція, що личить не поважному зїздові, а якомусь збіговищу анархістів-комуністів!!...

Вийшов „неожиданий хвинал“:

Соціялісти й їхня резолюція виставлялися на посміх людський!

Побачивши такі наслідки, автори резолюції розтералися. Треба було її хоть троха уміркувати, — хоть частину „відсоціалізувати“.

Що його робити?.. Метнулися за порадою й до нас — та ми нічого не могли порадити, бо від тої справи раз на все умили руки: попередню умову було не нами зраджено, наслідків зради ми не могли нести, а порада якаж могла бути? Ми тільки зазначили, що народ послідовніший від своїх учителів і має досить сміливости договорити все до кінця, та жалкували, що в самих проповідників соціялістичної доктрини так мало мужности й послідовности. —

„Wer A gesagt hat, muss auch B sagen!“

Знову виступили промовці, на сей раз вже самі інтелігенти і стали переконувати збори, що резолюція хоч і принята вже в такому вигляді не може вийти в світ, що так далеко йдучі домагання тепер покищо не на часі, словом, що треба дещо викинути.

Та тільки розбурхане море годі вгамувати — все було дарма. Хлібороб мстився за соціалізацію землі:

— Щож, як нам немає власности на землю, нехай-же нікому не буде ні на що!

Простий селянин перехитрив своїх вчених менторів і як вони не крутили, „відсоціалізувати“ мало що вдалося і резолюція вийшла така, що перед люде соромно було показати. Соціялісти її таки й не опублікували.

Тут до речі буде зазначити, що після всього того, що сталося на зїзді, несоціялістична частина президії й „Комітету“ одмовилася від дальших робіт уже по зїзді — власне від упорядкування й передачі куди слід матеріялів зїзду. Те все мали зробити соціялісти, тим більше, що вся підіотовча до зїзду робота була зроблена майже без їхньої допомоги.

Так те все й загинуло! Нічого не було зроблено: ні протоколів ніхто не бачив, ні резолюцій, за виїмком перших кількох (їх подано до газет з початку зїзду, — ще до розєднання) світ не побачив!

На доклад про земельну справу, дискусії, резолюцію й скандали — пішов цілий другий день зїзду. Якось в павзі між дискусіями коло 7-ої години у вечері відчитав я похапцем мій реферат „Про сучасне становище“, похапцем і без інтересу прийнято запропоновану спільну резолюцію — та й знов за „земельну справу“.

Доходила вже одинадцята година вечора, а резолюцію про землю все ще голосували на всякі лади.

Ми звернули увагу Мартосові, до чого довела його політика: цілий день говорилося не до ладу, прийнято резолюцію, що нікому не подобається, а лишалося ще якраз на кінець найголовніща справа — вибори членів до Центральної Ради. Аджеж прецінь треба зробити все по людському, а годі те перевести за пів години при шости стах голосуючих. На другий день відложити було годі, бо раз не мали ми салі на зїзд (найбільша сая „Музикального Училища“ була на розхват і на завтра вже було її замовлено кимсь иншим), а вдруге свята минули й селяне поспішали до дому, де кожного чекала робота й лишатися ні в кого не було найменшого наміру. Вже й так чути було незадоволення, що довго тримають людей не знати по що, що до дому далеко, завтра пропадає робочий день і т. ин.

Треба було найінтенсивнішої праці цілої президії, щоб провести як належить вибори, бо часу лишилось зовсім мало, люде були потомлені цілоденним напруженням та й розпалені демагогією „червоних“ промовців.

З президії після обіденої перерви не прийшов другий товариш голови С.-Р. Мшанецький, бо захворів, я був настільки зморений попередньою роботою, подіями дня й моїм докладом на прикінці, що мені віднявся голос: крім шипіння горло моє не видавало жадних звуків.

Коли це, після остаточного прийняття резолюції про землю, щось по одинадцятій годині, на естраду, де засідала президія, увійшла жінка Мартоса, взяла його під руку й заявила лагідненько, але категорично: „Борис Миколаєвич дуже втомився й мусить іти до дому—продовжуйте засідання без нього“.

Я остовпів і лють мене взяла. Виходило так, що на мене одного, що від утоми з ніг падав і не мав до розпорядження найпотрібнішого в даній хвилі — голосу, на мене, що зранку дожидався, поки виспитьсся Борис Миколаєвич, нарешті, на мене, який всіма силами противився проти такого демагогічного способу провадження зборів Мартосом — на мене одного падало справлятися, як сам знаю, з розлютованим морем „безземельного й малоземельного селянства“ і ліквідувати наслідки не моїх гріхів!

Та всякі апеляції з мого боку були на дарма. Марія Юріївна з Борисом Миколаєвичем під руку відбули з салі — й нам, що лишилися з президії, треба було давати раду зі зборами, як самі знаємо.

Нас лишилося троє: Я, товариш голови і два секретарі: інж. Макаренко й молодий Товкач С.-Р. (студент, — бо був на зїзді ще старший Товкач адвокат — той в президе не був).

Я не міг видусити звука, Макаренко не їмів провадити збори, ніколи їх не провадив і через те не хотів, — тай боявся. Вибрати на нового голову нікого, та при таких наїстрою і неможливо, — се значить потратити якісь дві години дорогоцінного часу, а люде розбіжаться, бо й так вже сонні, нетерпеливі та розлючені.

Лишався молодий Товкач. Він і взявся було за головування. Та річ була не проста. Треба було постановити, як мається вибрати тай перевести самі вибори як найскорше, щоб усе було „правильно“ і не викликало протестів ні тепер і не дало поводу для касацій надалі.

Бідний хлопець старався, як міг: кричав, звонив, просив, вимагав, лаявся — нічого не помагало.

Промучився він так годин зо дві. Справа наперед майже не посунулася: тільки й рішили, що вибрати мають отвертим голосованням:

„не треба ніяких записок — ми знаємо кого вибрати — надо, щоб усьо було явно!“

Справа „явною“ ставало й для мене.

Очевидно, комусь було вигідно затягати збори, щоби на таємне голосування не вистарчило часу, а при отвертім голосуванню всім видно, хто як голосує і за свій вчинок може понести відповідальність. Треба додати, що на самім початку зїзду домагалися, щоб розсаджуватися по повітах: „ми мовляв“ свої люде, разом замешкали в Полтаві, разом їмо й тут на засіданні розлучатися не хочемо.“

Таким чином вплив і контроль односельчан чи одноповітян був забезпечений і „строгий“. „Голосувати мусів кожний не як сам хотів, а як йому велено“. — Така думка майнула у мене. — Дальші події переконали мене, що я не помилявся.

Коли нарешті прийшло до виборів, то в салі стояв такий гармідер, що годі було щось розібрати.

Кожний ліз зі своїми пропозиціями, & просили слова „до порядку“, кричали разом сварилися між собою і всі нарікали на голову. Той бідака крутився, як муха в окропі, та нічого не міг вдіяти.

Нарешті почулися рішучі й сердиті вигуки:

— Та годі вже за тим головою!

— Хай іде геть! Чи не має кого старшого ?

— Треба когось розумнішого!

— Ми його на голову не вибрали, - хай головують ті, кого настановлено!“

З тих, кого було „настановлено“, лишився один я. Отже хоч-не-хоч мусів братися за виконання своїх обов'язків, бо хаос переходив вже можливі межі й загрожував, що зїзд розбіжиться, не осягнувши головного свого завдання.

Я ступив на катедру, з котрої промовляли промовці і дав знак рукою, що маю промовляти.

Відразу настала відносна тиша. Колиж почули люде, що я не маю голосу, лише вилітає якесь шепотіння з мого горла, стали самі між собою наводити порядок:

— Мовчати! . . Мовчіть всі! . .

— Та мовчи вже, бодай ти на віки замовк!

— За якусь хвилину в салі запанувала мертва тиша так, що моє шепотіння чути було на цілу салю.

Порядок відразу запанував повний і вибори було переведено за якусь годину.

А відбувалися вони в такий спосіб: з салі вигукували кандидатів і коли таких набралось щось коло десяти, то стали голосувати за кожного, підносячи руку з вступною карткою, що стверджувала право голосуючого, бо в салі було чимало сторонніх людей.

Кожний кандидат перед голосуванням виступав перед зборами і виголошував коротенько свою біографію і до якої партії належить.

Заки ще почались вибори, виступив з промовою до селян якийсь добродій. В тій промові зазначив, що селяне вибирати мають самих соціалістів, і щоб ні в яким разі не вибирали так званих „Радикалів“, бо то є буржуї і обороняють поміщиків.

На те ніхто не відповів: результати виборів наперед були для всіх ясні. Шкода було часу!

З тих виборів врізалося мені в пам'ять кілька епізодів.

Одним з перших став під голосування знаний на всій Україні Володимир Шемет.

Відчитав свій житєпис: „Маю сорок п'ять літ, скінч в природничий факультет Київського Університету, був делегатом до першої Державної Думи. В 1905. р. видавав першу українську часопись „Хлібороб“, судився московським урядом і був засуджений за українські переконання і роботу на українським національним ґрунті. . . .“

— Та нам єто всьо не інтересно! . .

— Партії якої?

— Какой партії? — учулося з салі.

— Маю честь належати до основателів Української Радикально-Демократичної партії до якої належу й тепер!

Долой! Не надо. Это которая поміщиків підпирає! — Нам не надо радикалів!...

Під такі вигуки зійшов з естради заслужений український патріот.

Результати голосовання: за — кілька-десять піднесених рук, — проти — ціле море.

При тім голосованню помітно, як в першу чергу підносять руку крикуни і пильно поглядають на сусідів. Ті з свого боку „держать равнєніє“ на якусь особу і повторяють її рухи.

З другого боку виступає соціалістичний кандидат, військовий фєршал Матяш, хлопець літ 22-23.

Рекомендується коротко й просто:

— Я, товарищі, салдат — революціонер! Зараз же цілком інший образ:

Море піднятих рук за — і кілька — проти.

Ставиться на голосовання вже згаданий мною студент Бочковський. Його рекомендує хтось з товаришів. Переказує коротенько біографію, а потім звертаючись до червоного прапору вимовляє піднесеним голосом з притиском: „Належить до цієї партії!“

Наслідки голосування такі, які осягнув „салдат-революціонер“.

Так пройшли вибори коротко, просто і без непорозумінь. Вибрано крім згаданих, ще двох: відсутнього педагога Мшанецького, якого рекомендовано його товаришами як

У. С.-Р., і ще одного „дядька“, котрого призвища я не пригадую, і який так опреділяв сам себе:

— Так що, товарищі, по університетах я не вчився потому, што малоземельний селянин, но за то три года по окопах кров проливав.

Підчас короткої перерви вийшов я на двір ковтнути свіжого повітря. Селяне стояли купками, курили цигарки й обговорювали події дня. До мене надійшов з одної купки селянин в рудій сірячині з очима, в яких відбивалася втома від незвичайного для нього напруження й від одвічної „з діда прадіда“ роботи коло землі, а кудлата борода надавала цілій постаті вигляд первісний і мало привітний. Його характерне обличчя впало мені в око, бо сидів просто перед столом президії. Голосував завжди за більшістю, добре виждавши наперед, щоб не помилитися. Робив усе повільно й розважно.

— Ваше благородіє, — звернувся він до мене. Ваше благородіє, дозвольте спросить у вас про одно моє діло!

— Про яке таке діло?

Видіте у мене сусіда мій відтягав по суду пів десятини землі, но тепер настав новий закон, так я хочу, якби ту землю мені назад одібрать — та не знаю куди обра- щаться.

— А сусіда ваш багатий?

— Ні, такий, як я.

— А ви багаті?

— Маю три десятини й хату, но так как то суд був при старому законі, а тепер виходить свобода й новий закон, то я покорно прошу Ваше благородіє, щоб розяснили, до кого я маю йти, щоб попросить об єтом делє. А може Ви самі знаєте, то прошу у Вашої милости, порадьте мені, бо земля моя собственная сказать. — Я й свідків поставити можу.

— Типічний український хлібороб — „соціалізатор“ — майнула у мене думка: Що-йно просоціалізував всю землю і всі власности, одвів душу на буржуях, а тепер, при нагоді, хоче й справжнє своє діло зробити дешевим коштом, щоб не витратитися на „аблакату“.

Я йому порадив звернутися до присутнього тут адвоката Товкача (старшого): „тільки знайте, що то Радикал“ — додав я сміючися.

— Нічого — той лучшу пораду дасть, — почув я відповідь.

По виборах наскоро довершив я деякі формальности і, щоби загладити прикрости сього дня, виступив наприкінці з короткою прощальною промовою. В ній подякував я зїздові за труди й порядок, якого додержували члени, висловив надію, що народня мудрість виведе всіх нас на правий шлях, по-

бажав щасливо вернутись до дому і бути певними, що делегати, яких вибрано до Центральної Ради зуміють оборонити народні інтереси, як і сама Центральна Рада здолає оборонити інтереси цілого українського народу перед напасниками.

Якою гіркою іронією були оті мої слова!!..

Не раз згадував я їх потім, коли Центр. Рада видавала свої знамениті закони й універсали, коли видержувала „соціялістичні“ засади і вирівнювала „єдиний рускій революційний фронт!“...

Не згубив я з очей і тих вибраних від Полтавщини членів Центральної Ради. Думаю, що тут саме на часі згадати про їх долю.

Отже студента Бочковського розстріляли большевики при першому наступі в Києві.— Ніби сама доля насміялася над бідним наївним мрійником з його соціялістичною єдністю й братерством.

„Салдат - революціонер“ Матяш за пів року в тій-же салі на мітінгах гостро виступав против Української Центральної Ради, членом котрої він був ще й тоді і призивав усіх і вся, а головне „товаришів-салдатів“ відцуратися від „буржуазної“ Центр. Ради, а всю владу віддати до рук „советов рабочих і салдатських депутатів.“

Як тільки небіжчик Балбачан прогнав добровольців з Полтавщини і настановив там владу Директорії, „салдат-революціонер“ організував у Константиноградському повіті банду повстанців проти нової революційної влади. Яка його дальша доля — не знаю.

Педагога Мшанецького зустрів я підчас зїзду комісарів освіти в червні 1918. року у Києві. Він був якимсь урядовцем в міністерстві освіти (при Гетьмані вже). Де поділася гострота погляду й гострота виразів! Підчас Полтавського зїзду в травні 1917. року кожне речення він починав не инакше, як словом: „товариші!“... Говорив голосно й різко, кричав, усе критикував і лаяв.

Тепер, підчас зїзду комісарів освіти*) він ніс інформаційну службу — був з нами усіма надзвичайно чемний, лагідний, слова „товариші взагалі не уживав, тільки: „панове, — „прошу Вас“, „будь ласка“, говорив тихо, скорше баритоном, а не різким тенором — як раніше, про С.-Р. і взагалі про партії всяких розмов уникав.

Яку еволюцію пережив він далі за часів Директорії й „Другої Народньої Республіки“, мені не відомо.

*) Я брав участь як губерніяльний Комісар Освіти на Полтавщині (на сій посаді я був з серпня 1917. р.).

Тільки про того малоземельного делегата, що „в окопах кров проливав“, не довелося мені ніколи нічого чути.

* * *

Моєю промовою зїзд було закрито. Настрій був, хоч не такий урочистий, як при початку зїзду, та проте якось не відчувалося неприємности від незалагоджених сварок, всі заспокоїлися — говорили знова повільно й не піднесеними голосами; принаймні на зовні ніхто не висловлював незадоволення, бо всі справи полагоджено після бажання більшости, і коли я запитав, чи хто з присутніх не має чого закинути впорядчикам зїзду — то почув несмілу подяку:

— Та нічого, — спасибі й вам, що потрудились!

Зїзд закрито щось по третій годині ранку.

Розходилися групами поволі. Деякі мандрували прямо на двірець до найближчого потягу, щоб не марнувати дорогого часу.

При дверях до мене приступило кілька селян.

— Щож то ми наробили? — озвався один.

— А що такого?

— Та кого отсе ми повибірали?

— Як то кого, бачилиж кого? — Тих, що хотіли!

— Тим то й ба, що не хотіли!

— Як же то так?

— А так то й так: кого хотіли, тих не вибірали, а кого не хотіли — тих вибірали! Я здивувався.

— Бачите, пане, (мене ніхто ні разу не назвав „товаришем“), виходить така сторія, що чоловікові тепер не можна так роботи, як він думає та хоче.

— Чом — же то так?

— Бо тепер настала „слабода“!

— Так щож, що „слабода“? На те й „слабода“, щоб кожний вільно говорив, що йому совість велить, яка в нього є щира думка!

На губах у мого співбесідника іронічна усмішка.

— Тепер того не можна!

— Та чом-же не можна, от я говорю й роблю те, що думаю, як мені совість велить!

— Так тож ви!

Мене все більше розбірала цікавість. Видно, що дядькові кортіло виговоритися та тільки боявся, бо все озирався довкола на людей. Ми вийшли разом з будинку й стали осторонь, щоб не чути було переходячим нашої розмови.

— Бачите, почав він тихим голосом, за тих, кого вибрали, не голосував-би ніхто, колиб не „Спільчане“. Хиба ми сліпі, не бачимо, що воно за „єпутати“? Хиба вони що понімають? Куди вони годяться? Та тільки за иншого не вільно було руку піднімати, бо

„Спільчане“ сказали, що хто не голосуватиме так, як вони, то тому печінки відібють, або хату спалять!

— Хибаж тих „Спільчан“ багато, що ви їх так боїтеся?

— Та хоч і небагато, та що йому стоїть якомусь босякові підпалити хату, або чоловіка вбити, — тепер же „слабода“, де там на нього суду та управи шукати!

Тепер мені стало все ясно. „Спільчан“ навчили ті, кому треба було, а „Спільчане“ вже перевели вибори під своїм власним контролем. А селянський контроль, — то всім знано, — дуже точний і строгий: тут ніяких апеляцій бути не може.

Для незнаючих, що таке „Спільчане“ — коротке пояснення: се члени „Селянської Спілки“, що існувала по всій Україні і була підвладна партії У. С.-Р.

У насна Полтавщині вона організувалася так: Незабаром по революції утворився міжпартійний Комітет, який мав на цілі освідмлення і організацію селянства на засадах не партійних, а ніби професіональних. В комітет той спочатку входили члени всіх соціалістичних партій, в тім числі московських і жидівських. Із несоціалістичних були тільки українські Радикали. Незабаром чужоплеменні соціалісти виступили, бо їм взагалі тая організація була не до смаку, натомість вони настоювали, щоб селянство було орга-

нізовано по принципу „советов“, — себто, щоб поруч „советов рабочих и солдатских депутатов“ було організовано також „совети крестьянських депутатов“. Українські партії, що не хотіли поступитися своїм впливом на українське селянство перед чужоземцями — на те не пристали. Незабаром, коли організацію „Спілки“ було вже більш-менш докінчено, на однім із засідань спільного Комітету з боку українських соціялістів поставлено ультімат, щоб його головою був конче соціяліст, а коли Радикали уперлися проти такої категоричности, то їм дано було зрозуміти, що їхня присутність в „Спілці“ взагалі є злишня, і вони виступили, а незабаром „Спілку“ прибрали до рук У. С.-Р. Всі вибори, в яких брала участь „Спілка“, давали їй завжди більшість на селі. Для селян „Спілка“ відіграла свою велику роль, та, на превеликий жаль, не в тій мірі як могла, через політичну недосвідченість і низький культурний рівень її провідників.

* * *

Так закінчився зїзд, на який покладалося стільки надій, на який було витрачено так багато праці.

Коротка майська ніч вже доходила. Починало на світ благословлятися. На сході сіріло. Цьвірінькали горобці; на тополях, що ростуть прямо перед „Музикальним Училищем“, прокидалися в гніздах галки.

Ніжний смоляний аромат топольового листячка наповнює повітря, і так легко дихати тим чистим, запашним передранішнім повітрям після п'ятнадцятигодинного пересиджування в салі серед запаху людського тіла і бруду фізичного й морального!

Я почув себе настільки змученим, що був не в силах встояти на ногах і оперся на руки моїх кількох приятелів, котрі й відпровадили мене до дому.

Вони мені нагадали і про голову зїзду:

— А Борис Миколаєвич, отсе мабуть солодкі сни бачить!...

В умі у мене перебігають події сьогодняшнього дня, — і стає сумно-сумно, — а з другого боку радий, що вже позбувся того лиха, що завтра не потребую йти на збори, що не маю дбати про невідкладні й пекучі справи, можу виспатися спокійно.

А перед очима широке, червоне поле і вузенька жовто-блакитна стрічечка на нім...

Наша Красуня-Полтава поволи прокидається, а я щойно збираюся лягати. Мене починає трясти чи від ранішнього холоду, чи з перенервовання.

На завтра з ліжка я не встав: мав відпочинку аж кілька днів, бо дістав хворобу: щось вроді гішпанки.

28. 2. 1921. р.

Укр. Військовий Табор в Райхенбергу (Чехія).

II. „Союзъ Хлѣборобовъ Собственниковъ.“

*„... Іди сину геть від мене: нехай тебе
Москаль візьме!...“*

*Мене мамо Москаль знає: —
Жить до себе закликає...“*

(З української пісні.)

За тиждень по українським зїзді саме в неділю в останніх числах травня, проходив я в обіденну пору побіля „Музикального Училища“. Коло входу товпився ріжний народ, а серед нього багато селян. Я згадав собі, що на сьогодні по газетах оповіщено „Полтавській губернській сьїздъ Хлѣборобовъ-Собственниковъ.“ Про той „Союзъ“ багато доводилося мені чути. Це була найправіща організація за тих часів — організація „поміщицька“, як твердили всі в один голос. В колах українських вона мала як найгіршу славу, бо складалася, мовляв, „з найчорніших чорносотенців“ — панів-поміщиків так, що в поряднім демократичнім українським товаристві — тая назва „хлѣборобъ“ вживалася, як лайка.

Організатором, головою і душею того „Союзу“ був поміщик константиноградського повіту Михайло Коваленко, людина, як всі казали, дуже здібна, енергійна. До революції

був депутатом до Державної Думи, губернським гласним і серед українського громадянства позискав собі популярність тим, що на одному з губернських Земських Зібрань виступив в оборону української мови в народніх школах на Україні, що на ті часи було не аби-якою смілістю. Тоді на губ. зборах навіть саме слово „український“ — було не зовсім легальним. Деякі гласні (один з Кочубеїв) напр. протестували взагалі проти існування такого слова так, що одного разу Ф. Лизогуб мусів пояснити „ряному“ гласному, що прецінь в офіційальних московських виданнях вживається термін „український“ — хочаб відносно породи скоту.

Зїзд „Хлѣборобовъ“!... Надзвичайно цікаво подивитися, що воно робиться там в отім чорносотеннім кублі! Певно крайні ліві послали своїх агітаторів, щоб вивести на чисту воду реакційні союзницькі махинації — отже має бути цікавий словесний турнір — видовисько ліпше оперетки!

Колиб тільки пустили без рекомендації

Я тоді вештався по всяких зїздах, нарадах, мітингах — почасти з цікавості, почасти з обовязку українського політичного діяча, бо мусів бути добре поінформований про думки й настрої різних партій і кол громадянства.

Люде входять до дверей і я за ними, несміло, бо, думаю, ось-ось запитають про

дозвіл. Коли ні, вхід вільний для всіх: входять виходять усі хто хоче й коли хоче. Захожу й я до салі зборів.

Саля, де перед тижнем відбувався наш український зїзд, напів заповнена. Серед учасників зїзду багато селян — типових українських (не „переряжених“, як їх називали потім на мітингах „найлівіщі“ промовці), селян в свитках і спеціального крою „піджаках“, які уміють шити тільки по наших селах сільські кравці.

Багато й міських „піджаків“. Бачу знайомих з полтавських „кадетів“. Чимало й поміщиків.

Всього зіхалося мабуть понад 300 делегатів.

На тій самій естраді, яка перед тижнем була так святочно прибрана українськими плахтами, рушниками та прапорами, а тепер нічим не прибрана, засідає інша вже президія.

Головує сам Михайло Коваленко, за секретаря Старицький — молодий, також константиноградський поміщик, котрого я знаю ще з Полтавської гімназії (був на кілька клас молодший за мене).

Коваленко також людина не стара, літ найбільше сорок. В голосі, рухах і цілій поведінці видно чоловіка, котрий звик до зібрань, промов і взагалі до громадської роботи.

Разом з президією засідає і виступає раз-у-раз з правничими поясненнями місцевий видатний адвокат Перцович з партії К.-Д.

В салі взагалі багато „кадетів“, бо вони офіційно в спілці з „Хліборобами.“

Озираюся за репрезентантами від соціалістів. На моє здивовання ні одного немає! Ні однісінького, з ніякої партії, коли звичайно на всякі подібні збори являються заступники бодай московських та жидівських, а як коли, то й українських соціалістичних партій (Українці взагалі бідніщі на інтелігентні сили).

Не можу знайти пояснення того факту: як могли упустити таку корисну нагоду для агітації углубителі клясової різниці? Хиба може боятися „потрефитися“ серед такого архибуржуазного кодла, або не надіються на свої сили?

Вважаю також за помилку, що й українські Радикали не подбали вислати нікого від себе, бо я зайшов сам, на власну руку, з цікавості, і здається, що я чи не одинока особа з „інакомислячих“ на цілу салю.

Таке недбальство з боку Українців вважаю прямо за гріх: як таки покинути свого селянина-хлібороба без поради і свідомо штовхнути його в обійми явно українофобської партії „К.-Д.“, і сталих, випробуваних москвофілів чорносотенців-поміщиків?

Збори відбувалися в повнім порядку.

Говорили головне інтелігенти. Дуже часто давав пояснення Перцович, але справжнім головою й душею зборів був Коваленко; він часто забірав слово сам, сперечався, переконував, доводив, і в результаті проходили резолюції в усіх подробицях такі, як він сам хотів.

Дебатувалася головне земельна справа всі з нею звязані інтереси. Власне: відношення Тимчасового Уряду („Временное Правительство“) до хліборобів. Хлібороби більші, або менші не трактувалися нарізно, лише говорилося про спільний для всіх інтерес.

Говорилося також про тверді ціни на хліб, взагалі про політику уряду, яка виглядала на користь для всяких інших кляс населення, тільки не для хліборобської. Нарікалося на утиски, яких хлібороби починали все більше зазнавати від соціалістичних партій та від „советов“, що подекуди розганяли збори, і навіть доходило до того, що самі забороняли своєю владою збори, а учасників побивали. Все частіше уживалося слів: „Спільчане“, „Селянська Спілка“, і з особливою ненавистю і нездержаною злобою вимовляли ті слова власне хлібороби в свитках і сільських „пінжаках“.

— „Кулаки“ та „куркулі“ духа собі дають, одводять душу — подумав я, вживаючи у думці звичайну тогочасну термінологію.

І справді „одводили душу“ настільки, що як коли, то голова мусів спиняти занадто гострого промовця.

Обговорювалася й програма, чи ліпше сказати платформа „Союза“.

Побіля цілком економічних пунктів — в неї було вставлено і кілька політичних. Домагалися рівних прав для всіх громадян в Росії; що до устрою держави нічого не говорилося та тільки тогочасному „Временному Правительству“ багато перепадало — власне за нехтування інтересами найчисленнішої в Росії хліборобської кляси.

Розмова йшла взагалі тільки по московськи, а селяне вживали звичайного огидного „руско-малоросійського“ жаргону.

Слів „Україна“, „український“, „Українець“ не уживано зовсім так, ніби збори відбувались не в серці України — славній Полтаві, а десь в глибокій Московщині, де про Україну й не чути було ніколи.

Мене те обурило й розсердило в край.

І нікому було нагадати тим панам, що вони на українській землі, що з неї живуть, з неї годуються, тай самі є ніякіж „руські“, тільки самі чистокровні Українці, або краще — „дурні хахли“!

Чим далше моя роздратованість все росла, і я нарешті не витримав і рішив сам звернутися до зборів з промовою.

Коли я попросив слова у голови — він запитався :

— Ви член зїзду?

— Ні!

— Належите до партії К. Д. ?

— Ні!

— До якої партії належите ?

— До українських Радикалів!

Він категорично відмовився дати мені слово. Але я настоював. Чому не дати мені слова, аджеж говорив перед тим хтось з безпартійних, тай взагалі на зїздах і зборах у нас витворився звичай давати слово стороннім для докладного освітлення питання.

— Ви боїтеся, що я відібю від Вас Ваших прихильників, що наверну їх на свою віру — значить Ви непевні в своїх людях і не маєте твердої віри в те, що проповідуєте — закинув я Коваленкові.

Цей аргумент видно на нього поділав, і він мені дав слово під умовою, щоб моя промова не тяглася більше як п'ять мінут.

Я виступив наперед і почав, як звичайно починаю на українських зборах :

„Шановна громадо!“ ...

Та тут одразу счинився нечуваний галас:

— Долой! Геть! Не нада!

— Пошол вон! Йди під три чорти!

— Годі вже вас слухати! Наслухались!!!

Ціла саля ревіла. Власне ревіли свитки й „пінжаки“, — а решта — інтелігенти само-

довольно посміхалися і як коли вставляли й своє їдке слово.

Та для мене те було не первина. На зборах мені доводилося зустрівати нераз такі „прийоми“, тільки з иншого боку — з лівого.

Тому я спокійненько дожидався, поки люде вгамуються. Та щось на те не походило: рев і лайки не вгавали.

Нарешті голова запропонував мені зійти з естради, бо мене не хотять слухати. Та я уперся.

— Щож то за порядки, коли не голова керує зборами, а збори головою?

Цікавився я також, чого власне мене не хотіли слухати? Менеж мало хто знав з прибувших. Він поясняв мені, що то було тому, що я говорив по українськи.

— Хибаж не можна?

— Чом не можна? — Говоріть, коли хочете та коли Вас схотять слухати!

Він трохи заспокоїв збори і я знова почав:

— Шановна громадо!...

І знов страшний галас. Серед вигуків і лайки на мене чую такі уривчасті фрази:

— Це з тих, що Спілку проповідують!

— Долой Спілку!

— Не нада нам таких ораторів! Вже дома наслухалися! Заводьте у себе порядочки, а в нас вже завели!

- Та женить його вон з його Спілкою!
— Тільки народ возмущаєте!...

Я зрозумів, в чім річ: мене прийнято за „Спільчанина“, або взагалі за соціяліста, бо українською мовою по селах тоді велася агітація виключно соціялістичного напрямку, а несоціялістичну агітацію вів тільки „Союзъ земельныхъ собственниковъ“ і тільки по московськи. Тому сільські обивателі очевидно й не сподівалися від мене почути нічого нового, крім осоружних проповідей про „соціалізацію“, про „катів-поміщиків“, „буржуїв проклятих“ і інших звичайних премудростей, які їм вже досить набридли, а наслідки від них уже добре відчувалися.

Я виждав хвилину відносного спокою й вигукнув:

- Та я не Спільчанин! Вгамуйтеся!
— А хтож?
— Ось почуєте. Дайте слово сказати!

Настав спокій і до кінця моєї промови ніхто мене не перебивав.

А моя промова була коротенька. Я нагадав присутнім, що вони Українці, а коли навіть не хотять признатися до свого народу, то хай не забувають, що вони живуть на Україні, а українське питання набирає все більш актуального значіння і що їм однаково розминутися з ним ніяк буде. Мусять зазначити в своїй платформі і своє відношення до української справи, бо як не тепер, то колись

— може в майбутніх Установчих Зборах прийде на чергу те питання, і не можна, щоб члени одного „Союза“ мали різні погляди в тій самій справі.

Зазначив, що бути Українцем, се зовсім не значить бути „Спільчанином“ або соціялістом, бо в Українців, як і в інших народів, бувають люде різних напрямків і поглядів — існують і різні партії.

На прикінці нагадав я, що своєї крові зрікатися не годиться,

— а чия кров у ваших жилах, виж знаєте: чи то московська, а чи своя українська? —

Мене вислухали цілком спокійно з увагою. Зійшов я з естради без оплесків, але й без лайки.

Результатом моєї промови було те, що збори ухвалили, аби президія разом зі спеціальною комісією, яка мала розглянути проєкт плятформи і остаточно зредагувати його — щоб також внесла точку про відношення до українського питання. Як дивилися присутні на українську справу, мені не вдалося вияснити, але замовчувати її було годі — вона мала бути предметом обговорення на слідуєчих зборах.

Я свою ціль осягнув — і був дуже задоволений. На мою думку вистарчало, щоб тільки зачепити почуття, а далі національний інстинкт зробить своє! ...

Того самого вечора, як вже смеркло, вертався я до дому. Коло моєї оселі побачив я візника, а біля входних дверей дві постаті світили сірниками, щоб відчитати призвище на картці.

Якеж було моє здивовання, коли в тих двох постатях я пізнав голову сьогоднішнього зїзду — М. Коваленка і секретаря — Старицького.

— Ми до Вас на хвилинку, коли дозволите!

— Прошу — прошу.

В хаті оба чемненько представилися, перепросили за турботи і тоді приступили до справи. Наперед просили вибачити, що будуть говорити по московськи, бо українську мову, хоть знають обидва „для домашнього вжитку“, та з інтелігентними Українцями встидаються говорити по українськи, щоб не сміялися з них.

Мене брала нетерплячка. Що могли мати до мене ті пани після сьогоднішнього мого виступу й цілої історії?

Справа вияснилася одразу.

— Ми знаємо Вас як давнього українського діяча і вважаємо Вас за людину, з якою можна говорити, тому просимо Вашої поради. — Що нам зробити, щоби увійти в близькі зносини з українським громадянством?

— Щож, нічого надзвичайного, зверніться так само як до мене, ще до кого хочете — от і увійдете в зносини.

— Не в тім річ. Ми хотілиб не тільки розмовляти, інформуватися, але увійти в спілку — в союз з українськими партіями, та не знаємо, чи можемо звернутися до якої, приміром до Радикалів, чи не дістанемо коша?

— Я сказати нічого певного не можу, ухилився я від прямої відповіді. Вам відомо, що Радикали виступали разом з К.-Д. при виборах до Першої Державної Думи?

— А тепер з ким мають в союзі бути?

Я згадав собі події на українськiм зїзді перед тижнем і язик прилип мені до рота.

— Ну... я думаю, що з Українцями...

На устах у Старицького майнула легенька усмішка.

— А нас Ви за кого маєте?

— Вас?.. — Гостре слово набігло мені на язик, але я згадав обовязки господаря, правил чемности — тим більше, що ми лагідненько сиділи при столі та пили чай, і слово тее застигло на устах.

— Ну говоріть-же, не вагайтеся, говоріть те, що думаєте!

— Вас я уважаю за Українців gente, а Москвинів natione, — одважився я.

— Себто за ренегатів, говорячи простими словами, — вставив своє слово Коваленко.

— Я сього не сказав.

— Хоч не сказали, та подумали. Ну щож, може ми й заслужили на те, та тільки не в усім наша вина, маються й на нашім боці, як то кажуть — об'легчуючі вину обставини. Візьміть на увагу виховання, цілу історію українську: не ми перші були ренегатами, ми тільки наслідники наших пращурів. Тепер нам доводиться покутувати за гріхи батьків, — може й наші власні; та ми хочемо знати, чи є люде, що нашої покуті повірять, чи приймуть нас тепер до себе Українці?

— Чом би й ні, аби були підстави для того, щоби повірити Вам. — А якже справа з Кадетами? Ви офіційально в союзі з ними, як-же з ними маєте й надалі в союзі бути? В такім разі неварт і починати з Українцями, бо у нас усіх з К.-Д. раз на все покінчено — вони є нашими політичними ворогами.

— Вони є й нашими ворогами!

Моє здивовання все росло.

— Якже ворогами, а сьогодні хто з Вами приязнь демонстрував, з ким Ви маніфестували найбільш тісну спілку? Щось для мене незрозуміла така політика.

— Ось послухайте нас терпеливо.

— З Кадетами ми не маємо ніяких спільних інтересів. Клясово ми не тільки порізнені з ними: вони являються нашими природними класовими ворогами. Ми хлібороби, живемо з землі, з сільської праці. Вони — трудова інтелігенція — міські мешканці. Ми — діти

степів та хуторів — вони канцелярій, вихованці бюрократії, або в ліпшому разі заступники вільних професій. Вони чужі нам по психології, а клясово, поскільки серед них маються представники фабричної плютократії, вони нам ворожі, як і скрізь міська плютократія є природним ворогом аграріїв.

— Якже пояснити Ваш теперішній союз з ними?

— Ми шукали й доси ще шукаємо спільників для виборів до майбутніх Установчих Зборів. Де ми можемо їх знайти? Соціалістичні партії є не тільки нашими антагоністами та ворогами. В сей момент своєю діяльністю вони підкопують основи держави, а не тільки добробут хлібороба — власника: більшого чи меншого — однаково. Ви бачили сьогодні на зборах, як відносяться селяне — власники до соціалістів? Тому наша праця на селі дуже легка, до нас горнеться селянство масами, шукаючи собі оборони й захисту. Ми мусимо працювати, не знаючи відпочинку на селі, де боротьба набирає все гостріших форм. Алеж у нас брак інтелігентних сил. До того потрібні робітники по містах, щоб наладити велику роботу підчас виборів, нарешті, щоб технічно перевести оборону наших інтересів, а як коли то й персональну — перед представниками уряду вищими й низчими. Де нам взяти таких людей? Одинока несоціалістична партія, до того ще

й багата на інтелігенцію — се К.-Д. Вони дуже хочуть союзу з нами, бо ми їм поставимо голосуючий матеріал — масу селянства. Хоч - не - хоч мусіли й ми пристати до спілки з ними. Та тепер все більше й більше бачимо, що наші дороги ріжні. До того ще й голос крови у нас обізвався. Кадети, як Вам відомо, або Москвини або вже настільки помосковлені Українці, що вернутися до свого народу годі. А з нас якіж „русскіє?“ Що ми не знаємо літературної української мови і доси не брали участі в політичному життю як Українці — є, як казано вже, не вповні наша вина. Тай більшість з нас в політику взагалі доси не встрявали, бо ми мали коло землі досить клопоту: хліб сіяти та косити; на політиці ми взагалі мало розуміємося. Але подумайте самі, який-же з мене „русскій?“ — Ко - ва - лен - ко!.. Ну, хтож мені повірить, що я „русскій?“ Та я й охоти не маю до них признаватися, бо я який є, такий є, чи злий чи добрий, але Українець, таким себе лічу й иншим не буду й бути не хочу.

— Або я, — вставив своє слово Старицький, — яж з тої самої семі, що й Михайло Петрович Старицький, та сама кров в моїх жилах. Хиба Ви думаєте, я не гордий, що такою ріднею похвалитися можу?

— Тим більше жалко, що українські сили доси марнувалися й не знайшли собі застосування!

— Тепер ми хотілиб покутувати гріхи наші й наших батьків, допоможіть нам.

— Чом-же в таким разі Ви самі свідомо не зачіпаєте української справи на зборах та в програмах, натомість навмисне обминаєте?

— В тім не наша вина, а вина оточення, а почасти й Ваша.

— Як-то?

— А от слухайте. На селі зараз ведуть агітацію тільки самі українські соціялісти. Тільки вони самі репрезентують у сі українські партії, бо інших Українців на селі не чути. Ви добре знаєте їхні методи пропаганди, як і самих агітаторів. Через них вже починається безладдя на селі, тому статочні селяне - хазяйни почувають ненависть і відразу не тільки до самих проповідників, але й до всього, що вони проповідують. В той спосіб серед заможнішого і спокійнішого елементу українська справа стає все менше популярною, бо українство ідентифікується з соціялістичними засадами, які противні справжньому українському хліборобові - власнику, багатшому чи біднішому — однаковісенько. При таких настрої наших прихильників годі нам — „поміщикам“ брати на себе популяризацію української ідеї, бо то може відіпхнути від нас менше інтелігентних і твердих селян, а симпатій собі і прихильників самим українством ми не здобудемо.

Тай як виглядалоб наше „українство“ тепер перед тими Українцями, що себе лічуть за „справжніх?“ Чи не послужилоб се ще одною причиною до зненависти і козирем для ворожої агітації всім нашим ворогам?

Инша справа, колиб ми мали за собою старих „випробуваних“ Українців, які помоглиб нам, наставити на праву путь і в разі потреби стали в нашій обороні.

Треба витворити таку українську партію, що відповідалаб духові народу не тільки національно, але й клясово. Українці такої партії ще не мають.

В тім то вина старших Українців і полягає, що вони віддали без бою поле для молодих, недосвідчених, хоч може й чесних по своєму робітників, але їхня робота через молодість та недосвідченість повертає на шкоду тій справі, для якої всякий Українець, незалежно від його стану й партії мусить прикласти своїх сил!

В моїй голові якось не могло все уміститися відразу. Я був здивований, і в мене прокидалося підозріння, чи не дурять отсе мене? Може хотять від мене вивідати щось і тому прикидаються такими лагідненькими, щоб позискати мою симпатію??

Та я доси говорив дуже обережно і все сам розпитувався, а нічого не розказував. Матеріяли до характеристики стану річей

збірав я, а не вони. Нарешті я рішився поставити питання просто.

— Якаж Ваша програма, тільки дійсна програма, політична й — головне земельна?

— Земельна наша програма проста. Ми не хочемо, щоб нас грабували, щоб відбирали землю, нашу власність. Тими байками, що ніби нам землю роздавали царі — тепер не можна підпірати якоїсь противо-власницької теорії, бо й ми не від того, щоб одібрати за дурно в той спосіб нажиту землю. Алеж ми не можемо допустити, щоб за дурно відбірано у нас майно, що працею, як коли дуже тяжкою, нажили наші батьки та ми самі. З того не виходить, що ми не хочемо поступитися землі для українського селянина, який її потребує, але хай нам за нашу землю заплатять. Хай держава викупить у нас до певної міри землю і продасть її селянам. Ми також люде, маємо людські звичаї і почування! Маємо старих батьків і малих дітей, — їх годувати мусимо. Не можемо поступитися в тім, щоб наші діти ходили до шкіл та університетів, а на утриманні ні в кого не були ми й бути не хочемо! Хай держава викупить землю, заплатить нам тепер мінімальну частину готівкою, а решту довгосрочними „обязательствами“; ми на все погодимось. Одначе застерігаємо право лишити собі наші оселі, де ми вирости й виховались, до яких маємо привязаність, як звір до свого

барлога. При тім великі зразкові хазяйства з цукроварнями, сільсько-господарськими заводами мусять лишитися хоть на деякий час за власниками, бо в іншій разі потерпить державне господарство. Так само не поступимося ми в тім пункті, що право власности мусить бути збережено й забезпечено. Навіть самі розмови про скасування власности вже чинять шкоду державі, колиб же спробували напrawdę скасувати право власности на землю — держава як така в той самий мент пересталаб існувати. Право власности мусить бути забезпечене для мало-земельного хлібороба ще в більшій мірі, ніж для великоземельного. Зрештою, коли Ви знаєте селянина — Українця, Ви самі можете сказати, чи він згодиться на „соціалізацію?“

Отсе наша земельна програма. Що до політичної, то вона ще простіща: ми домагаємось одразу й негайно Самостійної України . . .

— Що ? ? ? . . . — я остовпів з дива.

Домагатися самостійної України в той час було однаково як криги в Петрівку. Про те ні одна партія, ні один солідний політичний діяч говорити не наслідивсяб, бо то було для всіх утопією в ліпшій разі, а в гіршій — недомисліє, або свідоме бажання пошкодити українській справі. Правда, деякі „отчаяні“ голови вже тоді підносили гасло

самостійности, та на них дивились як на білих круків, а московські газети використовували самостійницькі заклики, щоб показати наочно химерність і незбуточність всяких українських домагань взагалі. А тут на тобі: домагання самостійности з тих кол, звідки ще вчора лунали голоси, що навіть термін „український“ вигадано „мазепинцями!“

Я не міг заховати свого здивовання і недовіря перед моїми співбесідниками.

Коваленко заспокоїв мене.

— Щож Ви знаходите надзвичайного в моїх словах? Коли говорити, так договорювати все до краю і ставити точки над „і“, бо сучасні Українці того не роблять, не знаю з якої причини: ховають голову під крило, як той струсь. Ми, українські поміщики, що фактично годуємо тепер армію й цілу Росію ліпше, ніж хто інший переконалися, наскільки тяжке для нас економічно московське ярмо. Всі розмови, якими дурять нас Кадети про спільність економічних інтересів України й Росії, давно потеряли для нас всяку правдоподібність. Нам ясно: коли Україна спекається від тої страшної й дикої експльоатації, що на протязі двох з половиною віків виснажує її — розбагатіє край, а значить і ми українські поміщики — в першу чергу. — От Вам наше щире слово.

Тепер додаю ще, як ми думаємо про федералізм і федералістів. На нашу думку

федералісти або нещирі люде, або злі політики. Ніяка, чуєте, ніяка Росія ніколи не відмовиться від економічного визиску України і сепаратизм український впливе колись сам собою, як наслідок тих агресивних стремлінь російської держави: монархії, чи республіки — якої хочете. Вже тепер московські соціялісти — державники відмовляють Українцям права на самоозначення — уявіть, що буде, коли Росія стане твердо на ноги? Навіщо ж іти до кінечної цілі якимись етапами, коли тепер саме слухний час покінчити раз на все наші давні рахунки з Московщиною? Коли сей момент упустимо, то пройде багато часу, поки така нагода трапиться знов. А Росія вже тріщить і яко велика держава довго не проїстнує — згадаєте моє слово: не в довгім часі розсиплеться.

Тепер я справді дуже часто згадую його слова і бачу наскільки він мав рацію. Але тоді для мене все було настільки несподіваним і неймовірним, що я не міг зібрати думок, і з своєю боку не висловив ніякої гадки, тільки чекав що далі буде.

Щож Ви остаточно думаєте робити? — запитав я.

— А що Ви нам порадите? Чи можемо ми надіятися на піддержку Українців, коли півримо з Кадетами?

— Бачите, коли я розкажу моїм однодумцям сьогоднішню нашу розмову, то вони

або мені, або Вам не повірять. Українські діячі тай цілий народ бачили доси від Вас саме зле — і багато того лиха вже витерпіли, так що на мою думку Ви мусіли-би підтвердити щирість Ваших думок і слів фактами, — якось на ділі, а до того вступати в офіційльні зносини українським демократам з „Союзомъ Хлѣборобовъ“, котрий тільки тим і знаний, що складається з „реакціонерів“, це значить компромітувати себе яко партію й партійних діячів. Як на Вашу думку?

— Маєте рацію, але якже по Вашому ми можемо виявити свої думки й бажання?

— Я не можу дати на те відповіді, Вам самим видніше.

— А скажіть, що якби ми поїхали до Центральної Ради, власне до Винниченка та Грушевського, розказалиб їм про все і просили, щоб нас допустили до співробітників в Центральній Раді, чи вони прийнялиб нас? Чи до Центр. Ради приймуть, того не знаю, але розмовляти з Вами, чи з ким-би то не було, тож їхній офіційльний обов'язок.

Я був певен, що наші державні мужі використають таку дорогоцінну нагоду, щоби притягти на свій бік поважну і сильну вже самим капіталом організацію, що не відіпхнуть від себе в московські обійми як-не-як — а на загальний погляд — могутню верству українського громадянства. В крайнім разі

утворюють собі з неї офіційну опозицію в Центр. Раді і спекаються натомість одної ворожої організації в московським таборі.

Я щиро надіявся на державний розум проводирів Центральної Ради. }

Правда, в державний розум Винниченка я, від коли знав його, ніколи не вірив, але проф. Грушевського, котрий тоді ще не був с.-р., я глибоко поважав, як шанував його тоді всякий Українець, без огляду на партійні переконня.

Дальша дійсність розвіяла мої надії:

В Центральну Раду було допущено заступників „національних меншостей“ з різних соціалістичних партій і навіть з несоціалістів московських К.-Д. Тільки опозиції українського несоціалістичного громадянства українська Центральна Рада не могла стерпіти і допустити.

Відомо, яку руйнуючу роль в роботі Ц. Р. відіграла далі ота іноплеменна опозиція.

Жорстоко помстилася історія над Ц. Радою і за відпихання від себе инако мислячих Українців, та здається лекції історії для Українців все йшли на марно, і колишні будувателі „Української Народньої Республіки“ як „Першої“, так і „Другої“ й доси нічого не навчилися! . . .

Щось більше як годину тяглася розмова з моїми гістьми і розійшлися ми здається в найліпшому настрої, — принаймні я.

* * *

Щось за місяць зїзд „Хлѣборобовъ“ відбувся в друге. В тій самій салі, в тім самім урядженню, в тім самім складі (може менш численнім з огляду на полеві роботи), з тим самим головою, тільки секретарь був інший.

Розмови велися також на старі теми: відношення до політики „Временного Правительства“, яка політика ставала для хліборобів все більш незносною. Говорилося про майбутні вибори до Установчих Зборів, при чім Кадети трактувалися як союзники, з якими до виборів хлібороби мають ставати спільно.

Відчитано вже зредаговану й видруковану плятформу, при чім про українське питання знова ні слова.

Я прийшов на зїзд з великою цікавістю, щоби побачити на власні очі наслідки нашої розмови.

Тоді здається я був вже безпартійним, бо партія Р.-Д. перестала істнувати — і мав вільну руку говорити що хочу.

З Українців — партійних робітників на зїзді знова ні душі.

Але тепер відношення до мене вже інше: дехто з інтелігентніших хліборобів, що чули

мене на попереднім зїзді, а деякі і так знали, просять, щоб я знов виступив і знов підніс питання про пункт „об Україні“.

— Чом-же Ви самі не одважитесь?

— Бачите, нам боязно. Керує всім Коваленко, він в курсі справ і коли він не зачіпає того питання, значить воно не на часі, ми знаємо й через що: Кадети того не хочуть, а він не хоче з ними сваритись. Та нам Кадети мало інтересні, а його роботі боїмося пошкодити. От, колиб Ви виступили знов, то булоб саме гаразд. Виж людина стороння,

Я пішов до голови просити слова.

Він привітався зі мною сухо, однак слово без ніяких вагань і заперечень мені відразу було дано.

Я знова повторив свою попередню аргументацію і наскільки міг старався довести, що вже останній час хліборобам розв'язати для себе українське питання, бо далі, коли вибори настануть, буде запізно.

Мене вислухано з повною увагою, а „свитки“ кидали навіть „одобрительні“ вигуки:

— Правильно говорить!

— Авжеж так! Давно пора!

Збори знов ухвалили, щоб у платформу було внесено пункт про українську справу і то як найскорше, щоб на слідуєчі збори, які мали відбутися щось в недовгій часі,

справа була винесена і з нею було скінчено раз на все.

По закриттю зборів Коваленко десь хутко зник, і я його з того часу вже більше ніколи не бачив.

До мене, як я вийшов з естради у салю, підійшло кілька учасників зїзду, в тім числі один педагог Власенко, сам з полтавських козаків, мій знайомий ще по полтавській гімназії, яку він скінчив щось на два роки раніше, як я.

З ним я розговорився про справи і запитав, чи не знає він нічого про поїздку Коваленка до Центральної Ради.

— Здається їздив, та з ним не схотіли говорити — „не достоїлі прийомом“ — він взагалі щось не хоче з нами говорити про те.

Підійшло ще кілька селян і розмова стала спільною й інтересною.

— Ви сьогодні говорили дуже до ладу і ми Вам вдячні, прийміть від нас подяку, озвався до мене вродливий чорнявий, ще молодий селянин, гарно вбраний в повне українське вбрання: синя чумарка й такіж широкі штани тонкого сукна, в елегантних чоботях. Говорив чистою українською мовою без слідів огидного жаргону.

— А Ви звідки? — зараз я до нього з своїм звичайним запитанням.

— Козак з Кобеляцького повіту, маю сімнадцять десятин, недалеко від станції.

— Значить мій земляк. Дуже радий я, що мої земляки такої думки як я, а то здається мені, що в Кобеляцькому повіті вже й Українці перевелися.

— Ні, пане-добродію, не говоріть так. От я з діда-прадіда козак і Українець не тільки з роду, але й з переконання. Я маю в себе дома українську бібліотеку, передплачую „Радугу“ ще з тих часів, як тільки почала виходити і поскільки сил моїх дбаю, щоб усвідомити сусідів. Сам великої школи не скінчив (він назвав здається народню 2-класову школу) та вже надолужував поза школою.

— Як же Ви пристали до „Собственниковъ“?

— А кудиж мені приставати? До „Спілки“ мене не приймуть та я й сам не хочу, бо там люде й нерозумні, й непорядні; української партії, підходячої для таких, як я, дрібних власників, немає. Мушуж я десь шукати оборони моїх інтересів, бо все трудніше стає жити таким, як я. Коли між своїми оборони не знайшов, то серед людей довелось шукати. Тай що казати, — „Союз“ наш працює енергійно, моїх національних почувань не торкається, чомуб мені в нім і не бути?

— Ну а з Кадетами як? Виж знаєте, що за погляди вони мають на українську справу?

— От тут і ціле моє горе! Кадетам я не вірю і союзу з ними не похвалюю. Коли наші „Хлібороби“ не поставлять собі в програму, що Україна повинна мати свій сойм, і що Москва не втручатиметься у наші справи, то я й з „Союзу“ виступлю! Нехай і земля моя пропадає, вступлю в „Спілку“, підучортові душу продам, а в „Кацапськiм Союзi“ не буду. Та мені здається, що боятися нам Українцям нема чого. Ми маємо свою Українську Центральну Раду, вона є наш уряд, вона стоїть на сторожі українських інтересів і однаково не допустить, щоб Москалі над нами панували. А коли Коваленко не схоче провести те, чого ми домагаємось, то нас виступить з „Союзу“ ціла група і подамося самі до Центральної Ради, вонаж нас не відіпхне!

Я з ним згодився, гаряче стиснув йому руку і ми розійшлися.

*

*

*

На тім скінчилися мої зносини з „Союзомъ Хлѣборобовъ Собственниковъ“.

Дальші події йшли все скоршим темпом, я був захоплений бурливою хвилею політичного життя і вже не мав досить часу, щоби близько стежити за „Союзомъ“. Одно вважаю за потрібне додати тут, що на останку з Кадетами він таки розірвав і до ви-

борів в Російські Установчі Збори став сам один.

Про ті вибори говоритиму далі, тоді згадаю й про „Союзь“.

Голову „Союзу“, Коваленка, замордували большевики в його маєтку підчас першого наступу большевиків на Україну в січні 1918. р.

7. III. 1921. р. Райхенберг (Чехія).

III. Вибори до Полтавської Міської Думи.

(Червень-липень 1917. р.)

„Хто не лукавить, той з заду сидить.“

Ів. Котляревський.

Виборам до міських та земських самоврядувань ціла Росія надавала величезного значіння: се мала бути „генеральна репетиція“ до виборів у Всеросійські Установчі Збори. Сей „пробний камінь“ мусів з одного боку виявити настрій та симпатії населення, а з другого — дати наглядну лекцію практичної роботи для російських політичних діячів, які мали досі такий невеликий досвід з дотеперішньої практики.

Перші вибори після п'ятичленної формули!

Загальне виборче право, навіть для женщин!

Було від чого закрутитися голові громадянам „найдемократичнішої в світі республіки“, — як звали тоді Росію її щасливі підданці! . .

Помилки, які могли бути зроблені при сих виборах, мали стати дорогоцінною наукою

для майбутніх виборів в „Учредительное Собрание“, в котрім як у фокусі сходилися всі мрії, надії, бажання всіх, здавалося тоді, громадян великої (бодай обширом) держави.

Земські та міські вибори мали відбутися літом у червні—липні, а до Установчих Зборів — в осени.

На Україні вибори набирали тим більшого інтересу, що в гру входила у великій мірі національна справа.

Коли в Московщині до боротьби мали стати самі московські політичні партії (бо вибори мали йти під політичними гаслами в першу чергу, — а хазяйські інтереси були на другім пляні), то на Україні захищали до того ще й свої національні інтереси партії українські та жидівські, а подекуди — ще польські.

У нас в Полтаві партійні організації мали три нації: українська, московська та жидівська. З них кожна в той час вже репрезентувалася кількома партіями. Було отже дуже цікаво: в які комбінації вступлять ті різноплеменні, різного класового стану і соціального світогляду групи, в якій площині піде головний поділ: чи в національній, а чи в класовій?

Про те, чого найбільше малосяб вимагати від майбутніх розпорядчиків міського та земського хазяйства: про досвід в тій роботі

та господарські здібности — про те все тоді найменше говорилося й найменше дбалось.

Був один інтерес, одно питання ставало на розрішення: кому народ найбільше вірить?

Або краще: — хто здолає притягти на свій бік найбільше голосуючого матеріялу?

Тимчасом міське та земське хазяйство в ту добу вимагало більше, ніж, коли досвіду, енергії, здібностей та сили.

Поза звичайною того рода роботою, що провадилася в мирні часи, три роки війни і кольосальне економічне напруження цілої держави наложило надзвичайні обовязки на міські та земські самоврядування. Обовязки ті були подвійні: постачання для фронту — і розподілення, а пізніше й постачання для самих себе: для горожан в місті, для сільської людности в повіті.

Найліпше все те буде видно, коли я опишу, як провадилося хазяйство Полтавською Міською Управою і Думою, гласним котрої я був з початку 1916. року.

Поки жили без „карточок“ — ще нічого було. Найтрудніше питання тоді було — розмістити й заосмотрити переходячі через місто війська. Але, коли все ростуче економічне напруження і його наслідок — спекуляція довели до того, що по склепах забракло товарів, мусіло взяти на себе Полтавське міське самоврядування розподілення „по

карточках“ найсамперед цукру, а потому муки, нафти й ин.

З другого боку Полтавська Дума виявила досить енергії й хисту, щоби оборонити своїх горожан від жадібних спекулянтських апетитів. Вона сама організувала з початку постачання палива й борошна, а далі перебрала на себе й монополізувала закупно скотини і продаж мяса у місті. Нарешті поставлено власний миловарений завод, котрого мило постарчалось через різні місцеві кооперативи для горожан м. Полтави.

В тім було досягнуто блискучих результатів. Зиму 1916—17. рр. та 1917—18. рр. Полтавці перебули спокійно, бо були забезпечені „міським“ паливом, якого було досить і яке було ліпше й дешевше, ніж у місцевих купців.

Мясо з того часу, як монополізовано торгівлю, в місті Полтаві продавалось на 10—15 % дешевше, ніж по містах цілої Полтавщини (навіть малих повітових, де воно все дешевше), а мило найліпшої за тих часів якості на Україні (після хемічного аналізу!) на 20—25 % дешевше, ніж мило місцевих фабрикантів.

Міська Дума нормувала також у місті ціни на продукти першої потреби.

Всіма тими справами завідували спеціальні комісії з гласних. Комісії провадили цілу

роботу під доглядом і контролем Думи й цілого населення.

Натурально, що з боку горожан виявлялися різні почуття до тої роботи: одні, котрі відчували користь її для себе, були вдячні й цінили, інші—власне крамарі й фабриканти навпаки не крилися з ворожими почуваннями й виступали як проти цілого складу Думи, так і проти поодиноких гласних.

В кожному разі „комісії“, їх члени і голови були популярні в місті, про них говорилося, писалось, дебатувалося, їх хвалили, лаяли, і в майбутніх виборах все те, весь той шум, ціле заінтересовання горожан тою роботою мало відіграти також не останню роль.

Я був тоді головою „м'ясної“ та „мільної“ комісії. Під моїм безпосереднім доглядом почалася їх робота, моїми заходами було поставлено миловарний завод при міських різницях і провадилася робота постачання й розподілення мяса та міського мила між горожанами.

Я віддавна був знаний у Полтаві як запеклий Українець — „шовініст“, що мені зрештою ані трохи не перешкоджало працювати на господарським полі разом з гласними цілком інших політичних переконань: навпаки, мав серед них багато приятелів.

Решта комісій: — дровяна, цукрова і нафтова були під проводом „Кадетів“.

Хоч як розходилися ми в нашій політичній діяльності і світоглядах, однак мушу віддати належне їхнім організаторським здібностям: те, що вони зробили тоді для міста, викликало не тільки подяку у Полтавців, але й подив у людей з інших міст Росії, які в різних справах навідувалися до нас і знайомилися з нашим міським хазяйством.

Коли почалися приготування до виборів, перед Українцями стала ділема: союз на національній програмі з своїми, або які інші союзи з іноплеменними організаціями.

Одинока тоді в Полтаві несоціалістична українська партія Р.-Д. звернулася було до українських соціалістичних кол з пропозицією утворити загально український союз, щоб стати до виборів усім Українцям спільним національним фронтом. Та дістала відповідь, що українські соціалісти як у сих, так і дальших виборах мають заключати союзи і виборчі бльоки лише з соціалістами, хочаб іноплеменними: після прінципу клясового, а не національного.

Нічого не лишалося, як шукати й собі інших спільників, але Радикали стали на іншому ґрунті: не єднатися з близькими по духу чужинецькими організаціями, тільки спробувати об'єднати коло себе всі свідомі українські і близькі до українства елементи на програмі щиро українській з одного боку, і хазяйсько-діловій — з другого.

Центр міста, де жила багатша помосковлена інтелігенція, захопили Кадети й мали там найбільше впливу. Робітництво, мало українське по духу, було під впливом різних соціалістичних, переважно неукраїнських партій.

Лишалися дрібні інтелігентні робітники та бідніші міщане з окраїн міста. На них звернули ми увагу. Наші старання в недовгій часі осягли деяких успіхів. Коло Радикалів зібралися більш-менш організовані полтавські окраїни: Павленки, Кобижчани, Підманастирря та пристав до спілки союз почтових урядовців.

Серед них і разом з ними й почалася передвиборча робота. „Український міжпартійний блок“, як ми назвали наш союз, випустив одразу, (здається ще вкінці мая) свою плятформу, звичайно-українською мовою.

В тій плятформі разом з точками міського господарського характеру, було поставлено національні точки: обіцялося, що майбутні гласні з сього блоку будуть обстоювати українізацію міста як зовні, так і українізувати в міру сил саму Міську Думу.

Обіцяли обстоювати заведення української мови по міських школах; назви вулиць мало бути видруковано по українськи і деякі вулиці відповідно переіменовано; в самій Думі наші гласні мали промовляти тільки по українськи; домагатися, щоб в салі засідань вивішено портрет Т. Шевченка і т. п.

Дещо з того вже переводилося на практику.

Так на першій по революції засіданню Думи я вперше виступив з промовою по українськи і з того часу я та й ще дехто з гласних іншою мовою на засіданнях Думи вже більше не говорили.

Нашу відозву поширили по окраїнах міста почтарі — отсе була і вся наша передвиборча агітація, коли не рахувати виборчого пляката, орнаментованого стильною українською квіткою, який було випущено перед самими виборами. На плякаті запрошувалося без ніяких пояснень голосувати за „український список ч. 5.“

На ніяку іншу передвиборчу агітацію ми не спромоглися з двох причин: з одного боку ми не мали коштів, а з другого — тоді трудно було комусь з несоціялістів виступати на прилюдних зборах, бо опоненти з соціалістичного табору просто не давали говорити своїм противникам.

Наш виборчий список був зложений за спільним порозумінням з кандидатів від кожної окремої групи.

Першим в списку стояв я. Другим — знаний в Полтаві адвокат Українець Кость Товкач, третім — відомий український письменник і популяризатор Грицько Коваленко, далі йшов один із найвидатніших полтавських адвокатів В. П. Горбачов і т. д.

В списку була заступлена робоча інтелігенція і прості робітники: були робітники вільних професій, урядовці, педагоги, адвокати, священник, начальниця гімназії; від поштового союзу — поштовий урядовець і крім нього ще листонош; був кравець, пічник (муляр): словом люде найрізномородніших професій і суспільного стану.

Не було тільки купців, рантиє і взагалі людей не робочого стану. Я про се згадую і підкреслюю на те, щоб читач пригадав у свій час, коли я буду говорити як рекомендували нас перед виборцями наші противники з лівого боку.

А боротьба велася нами на два фронти: з одного боку ми нападали на Кадетів, щоб по спроможности відтягти від них український елемент, головне серед урядництва, а з другого боку ми оборонялися від соціалістичного бльоку.

Соціалісти уложили було з початку один спільний соціалістичний список, та незадовго перед виборами московські С.-Д.-меншевики вийшли з союзу і уложили свій окремий; — здається окремо виступали Поалей-ціоністи, а в соціалістичнім бльоку лишились: Московські С.-Д.-большевики та московські С.-Р., українські С.-Д. й С.-Р., та жидівський „Бунд“. Се й був „боевий“ соціалістичний список № 3. Його прихильники виявили найбільшу енергію

при виборах. Заступники згаданих п'ятих партій в списку чергувалися.

Всіх виборчих списків було щось коло двадцяти. Деякі рахували тільки на певні кола населення (прим. список Сіоністів, або—купців, або—домовласників) і провадили передвиборчу агітацію тільки серед тих близьких їм по духу кол, у вузьких межах і інших списків за противників собі не мали. Та список № 3 відразу об'явив війну всім іншим заразом, бо об'єднував соціалістів усіх національностей, отже воював проти всякої „буржуазії“ і вів війну, як то кажуть, „безпощадну“.

Як велася передвиборча боротьба й агітація, спробую намалювати кількома образами.

* * *

В салі „Музикального Училища“ передвиборче зібрання, уряджене К.-Д. Салля повна інтелігенції. Зібрання протікає в ідеальнім порядку. Промовці старі гласні — адвокати з К.-Д. Дають один за одним доклади — лекції про роботу Полтавського міського самоврядування до тепер і пляни на далі. З соціалістів опонентів немає. Від Українців виступаю я. Нападаю на К.-Д. за те, що зовсім ігнорують національне питання: не заявляють отверто, як будуть поводитися сувроти українських домагань, — аджеж мають репрезентувати населення споконвічного

українського міста. Захищаються дуже спритно: — мовляв, міське хазяйство далеке від національних питань, — а постільки, поскільки могли-би такі питання виникнути, К.-Д. мають поводитися так, щоби ніхто від того не потерпів, не виявляючи якоїсь національної виключності або „шовінізму“ (се слово надто часто вживають у полеміці зі мною мої опоненти). Симпатії більшости аудиторії на боці хазяїв зборів. На моїм боці дуже мало: коли я промовляю, то чую подекуди підбадьорюючі вигуки, а по моїй промові чути ріденькі оплески. Словесний турнір проходить, як і цілі збори мирно, в повнім порядку, без ніяких непорозумінь, і всі розходимося ніби друзями.

* * *

На передмістю „Павленки“ Кадети хотіли урядити передвиборче зібрання. Павленки наш район: у нашім списку виступає кілька їхніх кандидатів. Міщане в більшости природні Українці — багато заможних козаків. Мають власну „Просвіту“, в той час збиралися на відкриття власної української гімназії. Дуже добре зорганізовані. Кадетам хотілося спробувати щастя скрізь, отже й на Павленках, щоб відбити від нас кого можна.

Я, довідавшись про збори, мусів бути *ex officio* — обороняти наш список, хоч власне потреби й не було. За пів години до початку

зборів приїзжаю на ровері до церкви, перед якою на майдані оголошено збори.

Коли приходить означена година, на моє здивування нікого не бачу ні з місцевих людей, ані з Кадетів. Нарешті приходить мій знайомий Павленківець — голова „Просвіти“ і кандидат в нашій списку. Він повідомляє, що вчора відбулися збори „Просвіти“, на яких обговорювалося, чи приходити на сьогоднішнє зібрання. Рішили не ходити.

— Чом так?

— Та навіщо час витрачати дурно? Ми люде робочі, збори в будень, тай кожний сам добре знає, за кого голосувати: однаково нічий розмови нас не переконують. Хиба може над вечір, як управляться, надійдуть люде з цікавості послухати та подивитися: так для відпочинку.

Так ми вдвох сидимо собі коло церковної огради, а далі полягали на травиці. Коло пів п'ятої (збори призначено на 4-год.) на візнику приїздять Кадети: адвокат Корецький і член суда Даценко. Оба знамениті промовці й енергічні діячі, що багато прислужилися для своєї партії.

На обличах у них розчарування.

— Щож се так мало зібралося? звертаються до нас.

— Хиба мало? Маєте аудиторію хоч і з двох людей, та проте широке поле до по-

пису: перетворити мене на Кадета, всеж на-
вернете на лоно партії нде одного члена.

— Вас навернеш!

Почалися шутки, бо ми дуже добре зна-
ємося і часто зустрічаємося на політичнім
полі як завзяті, але коректні політичні вороги.

Вони сходять з візника і лягають коло
нас на травиці.

— Ну щож, починаймо, чи що? Tres fa-
ciunt collegium, а нас прецінь аж четверо, —
сміюся я.

— Се Ваша справа, Вікторе Ніканоро-
вичу: се Ви зриваєте нам сьогоднішні збори!

— Бога бійтеся, я сам приїхав з обов'яз-
ку, тільки аби Вас привітати як належить по
людському. Марно час тут тільки трачу:
щож як люде самі не хочять приходити на
Ваші збори, бо тут же „наші“ люде!

— А ми хіба не „Ваші“?

— Певно, що ні: Ви Москвини!

— Ми такі Москвини, як і Ви.

— Чом же говорите по московськи?

— Бо ще не навчилися по українськи,
тай цураємося українського шовінізму.

— А я не цураюсь, от тому я й Украї-
нець.

— Та покиньте, який Ви „Українець“?
Виж скінчили, як і ми, „руській“ університет,
Ви виховані на „прекрасном, всем нам оді-
наково дорогом русском языке“, на „русской
культуре“, Ви не можете не любити її так

само, як і ми. Хай вже будуть „Українцями“ ті, що виховалися на австрійській культурі по німецьких та польських університетах, а ми з Вами маємо однакову школу, однакові погляди (принаймні багато де в чому), навіщо Ви уявляєте з себе не те, що Ви є?

— Я уявляю з себе те, що є, бо хоч скінчив київський університет, та проте не є продуктом якоїсь московської культури, тільки в найбільшій мірі загально-світової, або коли хочете європейської, і найменш московсько-азіатської...

— Як то: Ви відрікаєтеся від Пушкіна, Толстого, Тургенєва, Достоевського?

— Чогоб я мав від них відрікатися, коли вони моїми ніколи й не були?

— Когож Ви вважаєте за „Ваших?“

— Шевченка, Коцюбинського, Франка, Лесю-Українку...

— Ну, хибаж їх можна рівняти до світових письменників?

— В найбільшій мірі! Зрештою, коли хочете імен, що В а м більш імпонують, то для мене Гете, Дікенс, Віктор Гюго, Ібсен ближчі й рідніші, ніж Пушкін, Достоевський та Толстой...

— Ви неправду говорите!

— Вірте слову, що правду!

— А ми лічимо їх за наших, цілу ту культуру за нашу питому маємо, і не відречемо-

ся ніколи від неї, як і цілий український народ від неї не відречеться!...

— Говоріть Панове за себе самих, і себе з українським народом не ототожнюйте!...

Підчас нашої розмови потроху підходять люде.

Коло нас збирається купка Павленківців душ 8—10, сідають на зелену травицю поруч з нами, як коли хто з них вкидає й своє слово. Загальне співчуття на моїм боці. Незабаром розмова стає спільною.

Зненацька підходить до нас група солдат душ 3—4. Постояли трохи, послушали, а тоді один з них і сам встряє до розмови:

— Товарищі! Что ви слушаете їх: ведь это же буржуї! — Нам товарищі, нада слухаться трудового народа, который в Советах рабочих і салдатских депутатов!...

Та співчуття собі не знаходить:

— Ні „товарищ“ не туди забрів! Проходь, проходь, тут тобі не „совет“: хоч і трудовий народ ми, та без „советов“ управляємося! Поналазило вас тут чорт зна звідки з вашими „советами“, тільки грабуєте „трудоий народ“... Геть забирайся звідси!...

„Товаришові“ відповідь дуже не до смаку: він з граціозним рухом спльовує черев плече і звертається до своїх:

— „Пайдьом отсюда, товарищі: здесь сама контрреволюционная сволоч!...“

На тім і закінчуються „збори“.

Кадетські промовці сідають на свого візника, я на ровер і всі ми розходимося і розїздимося, як то кажуть „по хорошому“.

* * *

Тут до речі сказати кілька слів про „товарищей салдат“.

Від недавнього часу, як „Временное Правительство“ призначило за свого військового відпоручника на Україну полковника Оберучева (московський С.-Р.), на нашу тиху Полтаву нагрянула велика біда. Оберучев прислав до нас поза тим, що ми вже мали війська, ще знаменитий „четвертий полк“.

Той „четвертий полк“ організовано було вже по революції галовне з дезертирів та уловних злочинців, які дістали амнестію. Полк справді злочинський. Розміщено його було на окраїнах, і салдати грабували мешканців у найпростішій сенсі цього слова: в ночі крали птицю, поросят, овочі, ломали паркани, садові дерева і т. п. Незабаром дійшло до отвертих розбоїв. На Панянці замордовано в звірський спосіб старого полковника з жінкою. Слідство відкрило, що винувниками були жовняри з 4-ого полку, та арештувати їх було годі, бо за них став би цілий полк. А сі славетні воїни справді були перейняті духом корпоративної єдності і через те перед ними дрожало ціле місто. Роботи вони не мали ніякої. До обіда звичайно спали, а бо

грали в карти на міському цвинтарі; по обіді, робили те саме; в ночі грабували населення, або розривали могили на цвинтарі й ограбовували мертвяків. Ніяких вправ не признавали і взагалі крім згаданих, інших занять не мали.

Населення стогнало від того 4-ого полку; від нього поширювалася зараза й на інші переходячі через Полтаву військові частини й на місцевий гарнізон.

Звичайно, що в Думі обгорювалося кілька разів отсе наше сумне становище, правда, тайно при зачинених дверях, бо люде боялися отверто висловлюватися, щоб не мати собі долі полковника з Панянки.

Їздили (здається двічі) від міста депутації в Київ до Оберучева, щоби звільнив місто від тої кари Божої. Та „товаріш“ Оберучев категорично відмовив.

Як казали, се була його помста Центральній Раді за те, що вона тримала тоді в Києві два українські полки: „Богданівців“ та „Полуботківців“. За те він настановив по інших містах України полки з розбишак.

Делегації привезли вісти, що наш „4-ий полк“, то ангели в порівнянні до тих, що стоять у Чернигові та ще десь инде!...

Тепер ще, коли я згадую оте лихоліття і „благодєєнія“ для України „русской демократії“ — я все ніяк не можу збагнути того, що з наказу тоїж Центральної Ради й генерального Секретаря С. Петлюри „Богданівці“

обеззброювали в Київі „Полуботківців“ за те, що „Полуботківці“ хотіли скинути того всім Українцям ненависного Москвина — Оберучева і віддати всю владу на Україні нікому іншому, як тійже Центральній Раді!...

Воістину, історія наша повна парадоксів: скільки разів власними руками ми копали собі могилу і вибивали зброю з рук наших оборонців, тільки для того, щоб допомогти ворогові міцніше прикрутити на нашій шиї ярмо!...

Як би там не було, а той „четвертий полк“ відограв у наших виборах не останню роль: він дав головну підпору для соціалістичного списку № 3. Можливо, що в тій цілі Оберучев і тримав такі полки по українських містах.

Та про це пізніше.

*

*

*

Якось незадовго перед днем виборів запросив мене один з служачих Полтавського „Богоугодного заведення“ І. Кулик в імені своїх співробітників, щоб я зробив доклад про міські справи перед зборами служачих, серед яких багато поділяє наші думки.

„Богоугодне Заведеніє“ в Полтаві — се величезна на цілу Полтавщину лічниця Полтавського Губернського Земства. Вона, ніби окремий городок, займає в місті кілька кварталів, має кількадесять власних будинків,

церкву, електричну станцію і щось коло трьох тисяч служачих, які об'єднані у різні свої власні товариства, мають власний кооператив і т. ин.

В салі фершальської школи, переповненій служачими лічниці, зробив я відчит про стан міського хозяйства, про біжучу роботу й майбутні перспективи. Академічно обзнайомив присутніх з усіма списками і довше зупинився на нашім — № 5.

Після мого відчита несподівано для впорядчиків зголосилося два сторонніх опоненти.

Один з них — мій учень з комерційної школи на прізвисько Бахирь, другий — молоденький літ 18—20 народній учитель, що приїхав на якісь кооперативні курси і знайшов собі притулок у фершальській школі.

Бахирь, хлопець хоробливий, мало спосібний, ледви-ледви переходив з класи до класи, власне перетягали його з огляду на його батька, земського таки робітника, що, як то кажуть, „зі шкури ліз“, щоб вивести сина в люде. Дотяг його сяк-так до 7-ї класи, аж тут спіткало старого горе: син покинув учення і пошився в українські С.-Р. Бідний батько, — сам свідомий Українець-Радикал і давній член Полтавської „Громади“, трохи не плакав, розказуючи мені, що хлопець і так мало до чого придатний, тепер остаточно зводить на нівець всю батьківську

роботу на нього. Отже він виступив до зборів з промовою від У. С.-Р.

З трудом вимовляючи слова (він був трохи заїка) почав переконувати, що самотні достойні люде, котрим можна вірити, то є соціалісти, і запрошував не здаватися на попереднього промовця і не голосувати за список № 5, бо там хоч і Українці, але буржуї, — вороги робочого народу і т. д.

Хтось з аудиторії запитався: — А щож то є за соціалісти?

— Соціалісти, еє еє соціалісти се такі люде, котрі не хотять царя, скинули тепер царя в Росії, а до сього часу сиділи по царських тюрмах —

На більш докладні пояснення не спромігся і відступів місце для свого товариша.

Сей видно, вже „звичкий“ промовець, „любимець публики“ десь по глухих селах, виголосив дзвінким голосом не запинаючися і дуже сміло довгеньку промову, з якої взагалі трудно було щось зрозуміти: се були оповідання про його особисті переживання. Ті оповідання пересипав він густо соковитою народньою лайкою на мою адресу (бачилися ми обидва у перше в життю).

—Товариші! я сплю на твердій лавці, а отсей буржуй вилежується на мягких перинах! Подивіться, який він гладкий (на мій жаль ніколи гладким не був) з нашої робіт-

ничої та селянської крові: він пє, гуляє та обжирається, а ми працюємо на нього!... і т. д.

Нарешті ужив найсильнішого аргументу:

— Він — Радикал, а про те й не говорить, яка у них програма, бо боїться прилюдно сказати, замовчує, ховається перед людьми...

Страх мусів пройняти слухачів перед якимсь нечуваним злодійством, що таїла в собі програма ненависних Радикалів, а я не міг збагнути, що власне має на увазі сей Ціцеро. Аж ось нарешті він вигукнув голосом, якому надав усіх можливих відтінків обурення, здивовання і зневаги, ніби справа йшла про знану цілому світові ганебну подію:

— Вони Радикали, пишуть у своїй програмі, що земля селянам мусить бути за викуп! — от хто вони такі!!... —

В салі почувся сміх. Але дехто з темнішої публики — дворники, куховарки і т. ин. були видно задоволені і між аудиторією почалися суперечки, а далі перейшли в лайку.

Я хотів було йти собі, та голова зборів, той самий Кулик, став просити, щоб я відповів, розяснив дещо темним людям. Перепрошував мене за те, що дозволив говорити якимсь непрошеним промовцям, — та я думав, хай говорять, щоб не здалося кому, ніби ми даємо перевагу Радикалам, чи кому там. Вибачте, будь ласка: я думаю, що вони вже не наважуться більше плести отакі дурниці

Знову виступив я і пояснив, що таке соціалізм, та до речі вже розтолкував програму українських С.-Р. і Р.-Д., бо з моїх опонентів ніхто не міг розповісти навіть власної програми. Наприкінці додав, що працюю по 16 годин на добу і тільки за три-чотири години денної праці дістаю платню, а решта — задурно, для „громадського добра“. Щож до того, наскільки я розтовстів від селянської та робітничої крові, то пропоную тому джентельменові, що мені се закидає, стати зі мною зараз на вагу, і коли я його переважу, то за покуту згоджуюся на все: навіть вступити до партії У. С.-Р.

Моїм виступом сільський красномовець був остаточно розлючений: вискочив наперед і ледви я скінчив, закричав:

— То все так, що він говорить! Що й казати — правда, бо вони учителі - мучителі по університетах вчилися, а ми по тюрмах сиділи, то й розказати нічого не вміємо; тільки ви їх слухайте, а за нами йдіть, бо вони вчені, а ми биті!...

(Його слова пригадую слово — в слово).

Далі йшла вже найгрубша лайка на мою адресу.

Голова зборів хотів був його спинити, та він закричав істеричним голосом:

— Тут злодії: чесним людям рота зати-кають, а всяким буржуазним дурисвітам дають говорити!... і так далі, і так далі.

В салі счинився крик: одні кричали, щоб його вигнати геть, — другі, що він „за народ:“ починався скандал...

Я заявив, що не можу слухати лайки від незнаного мені чоловіка і не знати за що, (тим більше, що сам я не ужив ні одного некоректного виразу) — і через те покидаю збори.

Я вийшов зі салі в супроводі переможних вигуків моїх опонентів:

— Ага, більше нема чого сказати!

— Бачите, що наша правда: — он як буржуй від правди тікає!!!...

За скільки днів старенький Кулик, зустрівшись зі мною, дуже перепрошував за скандал:

— Колиб був знав, не пустив-би того божевільного не то до салі, а викинув-би геть разом з його манатками з інтернату. — Якесь зінське щеня, а не хлопець!...

Так була посрамлена українська „буржуазія“ від українського „соціалістичного юнацтва!“

*

*

*

Одного понеділка зустрівся я з одним знайомим в Міській Управі.

— Чули пікантну новинку? — запитав він.

— Яку?

— „Необичайное проісшествіє!“

— Та ну, вже розказуйте як слід!

— Вчора на Кобижчанах (передмістя), Кобижчанці каміннем прогнали „товарищей“ з третього списку, трохи не перекинули їм автомобіля, й колиб були не втікли, то булоб їм лихо! . .

— Та ну? — Цікаво! — Розкажіть-же подробиці, як то сталося?

— Та так. На „советським“ авто приїхала купа „товаришів“ до церкви; розкидали масу своїх папірців і почали промовляти до натовпу. Лаяли як звичайно всіх буржуїв, а особливо нападали на Ваш п'ятий список. Почали з першого Вас і розібрали що називається „по косточкам“.

— Цікаво, як?

— Як звичайно: що Ви багач, домовласник, (я ніякого майна ніде й ніколи не мав і не маю), буржуй і взагалі, вибачайте за слово, злодій.

— От бестії! . .

— Та будьте спокійні, за Вас люде заступилися, як слід. Счинився галас, з натовпу почали кричати на агітаторів, що вони брехуни, жидівські наймити, виставили зараз свідків, які Вас особисто знають, спростували брехню й не хотіли вже більше їх слухати. Та ті намагалися й далі, а коли дійшло до В. П. Горбачова, і стали про нього повторяти те саме, що й про Вас (він також ніякого майна не мав — жив і утримував батька з власного адвокатського заробітку), то люде

не витерпіли: почали шпурляти каміння, кинулися на авто, колиб шофер не рушив, то перекинулиб і рознесли. На силу втікли! От Вам і вся історія.

Ми посміялися від серця. Як раз від Кобижчанів йшов по нашому списку один пічник (муляр), а другий кравець, памятаю навіть добре його оригінальне прізвище: звався „Птиця“. Їхніх сусідів хотіли переконати „товарищі“ з № 3-ого, що в „українським“ списку самі буржуї, які пють робітничу кров!..

За пів години зайшов я в одній справі до Спільки Споживчих Товариств (кооперативний заклад, що об'єднує всі кооперативи на Полтавщині).

— От добре, що Ви самі зайшли, а ми вже хотіли було по Вас послати, озвався Михайло Токаревський, український С.-Д. і, здається, тодішній голова „Спільки“ (кооперативів).

— Навіщо посилати? Чому маю завдячувати, що маю таку високу честь....

— Годі шуткувати, перебив він мене, тут заходить серйозна справа.

— Що таке?

— А те, що ми (себто соціалісти — Українці, бо з іншими соціалістами я давно ніяких розмов не хотів мати) — ставимо Вам на вид некоректне поведіння Ваших прихильників супроти наших товаришів і

пропонуємо, щоб Ви ужили заходів, аби надалі не повторялися такі випадки, як вчора на Кобижчанах.

— Хибаж я, або ми винні, що Ваші товариші допускаються брехні, підступу і взагалі уживають таких способів пропаганди, що люде не можуть їх знести?

— Яких-би способів вони не вживали, се їх справа, а Ви мусите удержувати своїх прихильників від насильства.

— Я ніякої влади над нашими прихильниками не маю, ніякою силою не розпоряжаю і вважаю, що найпростіше булоб, аби Ваші „товариші“ поводитися так, щоб люде могли стерпіти їхню поведінку.

— Попережаю Вас, що коли Ви не вживете своїх мір, то ми вживемо своїх.

Мене тая балачка нарешті обурила в край. „Іхні міри“ були знані: засоби „воздействія“ через „совети“ або через четвертий полк.

— Слухайте, ласкавий пане, звернувся я до нього сердито вже: мені абсолютно не має діла ні до Ваших мір, ні до Ваших товаришів. Колиб хто й міг мати якісь претенсії; то хибав ми до Вас, що оббріхуєте, без причини лаєте нас по всіх усядах, а при тім ще й маєте смілість, говорячи делікатно, докоряти нікому іншому, тільки нам! Щож до Ваших „мір“, то майте на увазі, що вжити їх ніяк буде, бо ми не вели, не ведемо й не можемо вести отвертої пропаганди на влас-

них зборах через те, що ми хоч „багачі-буржуї“, та не маємо ні від кого грошей на пропаганду, ані „урядових“ авт, як ваші „неімущі“ товариші-пролетарі, а вдруге ще й через те, що найліпше за нас агітуєте ви на ваших зборах, звичайно, коли на ті збори завітають люде, що не втерjali ще остаточно розуму й совісти. При сій нагоді, хиба можу ще зложити кондоленцію Вам і до Вас подібним Українцям, що поступаєте в той спосіб на користь ворогів-чужинців проти своїх земляків. Ви самі знаєте, як належить звати такого рода поступовання!

На тім скінчив розмову й вийшов.

Серед двох десятків списків, найбільшу зненависть соціялістів з № 3 викликали списки № 1 (кадетський) і наш — № 5. Наші й кадетські виборчі афішки було понищено й поздирано. Кадети умудрилися потім понаклеювати маленькі заклики високо на телеграфних стовпах так, що їх достати було трудно.

Наші плякати пробували було прихильники з окраїн виставляти у себе в вікнах, та салдати з четвертого полку заявили, що побють ті вікна, де побачуть нашу афішу.

Тоді люде додумалися до простого й раціонального способу: на деревляних парканах і тротуарах пописали крейдою:

„Український список № 5.“

Витерти такі написи було трудно. Пробували було переробити число 5 на 3, та було видно фальсифікацію.

Отсе, (коли не рахувати випущеної нами нашої „платформи“), яку рознесли по людях наші союзники листоноші, і був одинокий доступний нам спосіб агітації, бо на інші нам не дозволяв з одної сторони брак коштів, з другої — наші конкуренти з № 3. Ні одних передвиборчих зборів через обидві зазначені причини ми не спромоглися скликати.

Та без огляду на ненависть до нас, наші конкуренти зуміли дуже спритно використати для себе симпатії деяких кол людности до нашого списку.

Робилося се в такий спосіб:

За кілька днів перед виборами на базарах і на окраїнах міста появилися хлопці, що пропонували неграмотним людям — перекупкам, темніщим міщанам, дворникам — тощо, вже готові запечатані пакети з виборчою карткою.

Говорили тільки по українськи.

— Ви, тіточко, за який список?

— Та за той, що в нім Жидів немає! (одинокий наш список не мав жадного Жида — тільки самих Українців, решта — всі як один мали).

— Значить за український?

— Авжеж за той, де самі наші люде!

— Отсе Вам запечатаний пакет з № 5, як може люде питатимуть — не забудьте, що номер п'ятий! Так не розпечатуючи і в скриньку кинете; та глядіть, не розпечатуйте, бо в друге не дадуть Вам голосувати, і другої картки не дістанете.

Коли потім розпечатували такі пакети, то в них ні разу не знайдено № 5, тільки завжди № 3. Про сі випадки було зложено в присутности свідків кілька поліційних протоколів. Два з тих протоколів прилучено до паперів — не пригадую вже якого то номеру виборчого участку, що містився в Маріїнській дівочій гімназії.

Для будучого історика цікаві документи, коли тільки збереглися.

* * *

Нарешті настав так довго очікуваний день виборів (коли не помиляюся 2. липня ст. ст.)

В місті повний порядок. Всяка прилюдна агітація і збори в той день заборонено.

Я, подавши свій голос в другій мужеській т. зв. „дворянській“ гімназії, вертався до дому через Корпусний сад.

В саду перед будинком Кадетського Корпусу чимало людей — розмовляють купками. Поміж купками метушаться жваві агітатори від списку № 3. В одній — чую

кілька разів моє прізвисьце. З цікавості підхожу ближче, прислухаюсь.

Меткий „товарищ“ в червоній „косоворотці“ і піджаку поверх неї, голосно переконує кількох стареньких жінок:

— Да он нажился на городскія денгі і открит себе лавку на Подоле — торгуєт мясом, с бедних горожан шкуру сдіраєт: — вот он какой Ваш Андрієвский!

(Треба сказати, що за часів міської монополії ні одному новому різнику не дозволено було торгувати, не то відчиняти нові крамниці, а старі різники учинили такий строгий контроль між собою, що кожний фунт мяса з міських різниць брався й розпреділявся під контролем цілого цеху, через що поодинокі члени, особливо баби дуже нарікали на такі строгости.)

— А проте в Полтаві всеж мясо є на базарі, тай дешевше ніж де, — он у Харькові, кажуть, руб двацять фунт, тай то немає! — несміло обороняється бабуса.

— А городське мило таке добре, що від коли живу такого не купувала, — де там до нього Лящове! — озивається друга. (Лещ, або „Лящ“ по народньому — старий полтавський крамар і миловар, якого мило славилося не тільки на Полтавщині.)

— Вот погодіте, как рабочіє возьмут в свої руки управління городом, так мясо будєт

ещо дешевше, а мило лучше. Ми на окраїні проведем водопровод і електричество, для бідних людей безплатно; — будемо отпускать даром молоко для дітей бідняків — не то что Андрієвскій . . .

— А Ви, товарищ, знаєте етого Андрієвского? — перебив, я промовця.

— Прекрасно знаю!

— Чем он заімається?

— Мясоторговец.

— Ви узнали би его, еслі би зустрілі на улиці?

— Ну ещо би!

— А меня знаєте?

— Не — . . . в первий раз віжу!

— Ну так знайте, что я і есть тот самий Андрієвскій, о котором Ви говоріте! . . .

„Товаріщ“ моментально зчез, але так моментально, як блискавка, без ніякого звуку, як ящірка десь шмигнув між людьми. Тільки його й бачили!

Між бабами сміх.

— Та хто його знає, чи він тутешній? — Колиб Полтавський, то дещоб знав, таких дурниць не плів-би . . . — говорить якийсь чоловічок:

— А кумедія вийшла інтересная: — бачили, як він зчез? Прямо, як воск от лица огня! . . .

Продовжуючи подорож до дому, натикаюся проти Першої гімназії на цікаву групу:

Бруком іде компанія салдат душ 20—30. Між ними жінчини: видно — покоївки, кухарки й інших в тім роді професій. Дехто в парах. На палиці несуть картоновий плякат з написом „№ 3“.

По переду один грає в якусь білу бляшану дудку і всі п'яенькими голосами вигукують і підспівують:

„Праважала, да ручкі жала —

Правадівши, да плакать стала!...“

Далі „занозистий“ перехват дудки, а з гурту пристрастні вигуки:

— „Ех ма!...“

Очевидно, йдуть голосувати „оптом“. (Після закону „Временного Правітельства“ салдати мали право подавати голоси на гласних в тих містах, де вони перебували в час виборів, так що в Полтаві могли голосувати Рязанці, Новгородці, Тамбовці і т. п.).

На тротуарі старенький урядовець з зеленою оковицею на кашкеті став і через окуляри уважно, з докором дивиться на процесію.

— Свободно ізявляють волю Полтавских граждан, в том числі і нашу с Вамі, Мілостивий Государь!... звертається до мене з сумом.

— Так само будуть вони „самоопределять“ український народ на „Всеросійском

Учредітельном Собранії!“... не міг і я повздержатись від агітації...

Та до дому все ще не дійшов я одразу. Коло самих воріт зустрів приятеля.

— Знаєш, я зараз з „авто дафе“!

— З якого?

— Цікаве, брат, явище „достойное кісті Айвазовського!“

— Та говори вже до ладу!

— На власні очі бачив, як палили єретичну літературу, а єретики розбіглися, акі татіє від суду праведного!

Уяви собі, коло Реальної Школи (там також виборчий) учасок) — Кадети поставили яточку і разом з іншими вручають і свої бюлетені тим, що йдуть голосувати. Коли се як буря, як льви рикающі налітають „товарищі“ з совєтською гвардією. Моментально яточку перекинули, Кадетам кулак під ніс і „кріпкоє“ слово на додачу, а бумажки їхні акуратненько зложили на тротуар у купку і торжественно спалили!

— Попіл вітер розвіяв, як колись у Констанці, — сміюся я, — чи не бачив також хто з побожних товаришів червоного змія?...

— О, „зелених“ зміїв бачили мнозі от сожигателів!...

* * *

Через день телеграф розніс вістку, що на виборах у Полтаві, як і в більшості міст „найдемократичнішої Республіки“ перемогли

соціялісти. Хоч перемога та була й не дуже блискуча, алеж все таки перемога: з 60-ти гласних соціялісти мали щось 32-чи 33, при тім понад двадцять пройшло по списку № 3.

Кадети дістали одинацять, — а безпартійні Українці з № 5 — сім місць.

За кілька днів відбулося перше засідання нової Думи.

Невелика думська саля засідань в кол. домі Абазі на Сінній площі переповнена вщерть. Народу такий тиск, що коло входу поставлено сторожу і не пускають більше. В салі повний комплект гласних. Як у Парляменті, кожна фракція займає собі постійні місця.

Старий голова й теперішній гласний Г. Г. Семенченко одчиняє збори, перекликає гласних і пропонує зараз вибрати нового голову і нову Управу.

Перед виборами виступають з деклараціями заступники несоціялістичних фракцій.

Перший — від найчисленіщої — К.-Д. Він заявляє, що підчас виборів їхні противники — соціялісти, головне зі списку № 3, допустилися таких некоректних способів агітації, обману і оклеветання членів їхньої фракції, — що К.-Д. не вважають за можливе прийняти участь у виборах Управи доти, поки тут публично, винувники не признаються до вини і не ствердять тим, що з ними є можливе дальше співробітництво.

З аналогічними заявами виступають далі всі як одна несоціялістичні фракції, при чім дехто ще додає, що обіцянки, які дали соціялісти в передвиборчих своїх відозвах і промовах настільки далекі від здійснення, що вони самі мусять взяти на себе й переведення їх у життя, як і відповідальність за наслідки.

Та на соціялістів ніякого вражіння ті заяви не зробили. Відповіли коротенько, що в агітації є допустимі всякі способи і що колиб вони схотіли, то моглиб багато закинути в тім напрямі і своїм противникам.

На тім розмови скінчено, й „Дума“ приступила до вибору міського голови, Управи і Комісії.

Позаяк комісії несли чорну роботу, то від участі в Комісіях ніхто не відмовлявся, обовязки ті розділено між усіма гласними. А голову та Управу вибірали лише 32 чи 33 соціялісти з свого складу.

Найцікавіше було, кому випаде честь бути першим соціялістичним льорд-мером славної Полтави?

Отже честь ся випала таки Українцеві-Криворотченкові. Се — хлопець літ 25, студент, (здається Київського Комерційного інституту). Належав до українських С.-Д., але вдачі і світогляду був непостійного, хиткого і, як дорікали йому товариші, сильно нахилився до анархизму.

Соціалістична управа без ніякої „буржуазної“ домішки була в тім-же роді.

Правда, був один старший чоловік — лікар з московських С.-Р., але він невдовзі після свого феноменального проєкту про поділення Полтави на „концентрическіє круги“ — подався до димісії, бо над сим проєктом кілька днів сміялися до нестями місцеві газети й ціле місто. . . .

З першим льорд-мером також вийшла досить неприємна історія. — За день чи за два виявилось, що він військовий дезертир, який втік від військової повинности і якого пошукувала поліція. Коли про се було опубліковано в газетах, „льорд-мер“ негайно зник з полтавського обрію.

Осиротіла Полтава мусіла вибрати иншого голову. Товариші Криворотченка простодушно пояснили, що військова служба противна його переконанням, і зараз вибрали другого. Сей, на призвище Косенко, також Українець С.-Д., віку такого, як і попередній, але вже не студент, бо середньої освіти не мав.

Він досі служив в Кооперації десь на провінції (коли не помиляюся — в Лохвиці). Позаяк не мав за собою ніяких залеглостей до обовязків, які могли противитися його переконанням, то й лишився полтавським головою на довший час. Уступив аж незабаром по упадку Центральної Ради.

Так минули перші „демократичні“ вибори в Полтаві.

Може кому здасться, що я занадто згустив фарби, або, що українські соціялісти, раз помилившись, потім розкаялися, або навчилися чого з своїх помилок, тим більше, що даліше життя дало їм не одну лекцію в тім напрямі ?

На мою думку ані трохи: як з початку російської революції вони взяли собі за гасло „ліпше з чужим чортом, ніж з українським несоціялістом“, так послідовно видержували ту політику аж до останніх днів. Здається мені, що й тепер так само вони не іншої думки. Наведу ще пару прикладів з дальшої роботи полтавської Думи.

Перша соціялістична Управа застала прекрасно налажене міське хазяйство, великі запаси палива й ріжних матеріялів: цілу машину, як то кажуть, в повнім ході. Піврічне хазяйнування соціялістів і півтора місячне большевиків — довело міське хазяйство до повної руїни. Коли большевиків було вигнано з Полтави, з ним разом пішли й деякі члени управи (наскільки пригадую — Ассеев С.-Р. та Дробніс — большевик). Решта опинилася в цілком безпорадному становищі.

Молоді хлопці, без досвіду, без освіти побачили на власні очі, що обіцяти не те, що сповняти обіцянки.

Забракло хліба. Прийшло до кінця заготовлене попередниками паливо. Управа не могла дати собі ради з „салдатками“, яким виплачувала пенсію за чоловіків. Трохи не що дня перед управою чинилися „бабські бунти“. Населення зненавиділо своїх управителів, не крило того, тай вони самі прекрасно те знали, признавали і хотіли як швидше покинути свої посади й передати плоди рук своїх кому іншому як найскорше.

Почалися пертрактації тепер уже між не-соціалістичними фракціями. Головну рольо відогравали Кадети, як найчисленніща фракція, що зуміла зорганізувати коло себе значну кількість гласних.

Ми — Українці несоціалісти (або „безпартійні“, як офіційально називали себе) мали також на своїм боці декого. Власне до нас з великою симпатією ставилися Жиди-несоціалісти, що від своїх компатріотів марксівського толку зазнали те саме, що й ми від своїх.

Найсамперед справа йшла про голову. Кадети конче хотіли старого голову — Семенченка, ми не мали свого кандидата (ніхто з нас не був для того досить заможний), але згоджувалися, щоб лишився навіть Косенко. Хоч як він мало надавався на голову та ще й такого порядного міста як Полтава, та ми думали, що при мудрій Управі й голова поводитиметься мудріще: що його старші вчи-

тимуть. В кожному разі за ним було бодай те, що він Українець і належить хоч до якої, але української партії. В той спосіб думали ми також дати почин до полагодження відносин між нами й укр. соціялістами, бо наші відносини все були далекі від приятельських. Управа мала бути пополам з „Українців“ і Кадетів.

Кадети умудрилися зібрати більшість, і Семенченко 2 чи 3 голосами вийшов таки на голову. Тоді повстало питання про Управу. Ми хотіли, щоб Українців в Управі було чотири, а Кадетів разом з головою булоб три — отже кадетські — неукраїнські впливи урівноважувалисяб українськими.

Та Кадети уперлися на тім, що не схотіли відступити одного місця нашому кандидатові — інженіру Павлу Макаренкові. Ми поставили ультіматум: або Макаренко, або ми зрікаємося від участі в Управі.

До Кадетів уже давно прилучилися були московські С.-Д. — меньшевики. Вони весь час збивали й наших соціялістів, щоб пристали на їх бік. Українські соціялісти почали вагатися. Від них тепер залежала справа: або управа з більшістю Українців, хоч несоціялістів, або ціла управа без виїмку кадетська, неукраїнська і несоціялістична.

Вагалися вони щось день чи два; нарешті меньшевицькому посереднику — Ляховичу

(між иншим — зять відомого письменника В. Короленка) вдалося їх відколоти від нашої групи: вони обявили „невтралітет“, і цілу управу було вибрано з самих Кадетів.

Потім нам Українцям було дуже тяжко з тою Управою. Кожну копійку на українську справу, кожну дурницю — прийшлося виривати у неї з бою. А українських міських справ виникло за той час багато: українізація шкіл, відкриття в Полтаві українського історично-фільольогічного факультету, допомога „Просвітам“, українським гімназіям і т. д. Не раз згадували ми потім доброзичливість українських гласних — соціялістів! . . .

* * *

От ще один образок.

Літом 1917. р. Полтавська Дума мала вибрати до Губернського Земства трьох гласних зі свого складу. На кожного з кандидатів треба було мати 14—15 голосів. Претендували на кандидатів чотири думські фракції: К.-Д., большевики разом з московськими С.-Р., українські соціялісти і ми — українські несоціялісти. На превелике моє здивовання — вже згаданий мною укр. С.-Д. М. Токаревський запропонував мені в імені своєї фракції столкуватися і виставити нам спільно двох кандидатів Українців, щоб відняти одно місце або у К.-Д., або у большевиків.

Для того, щоб поставити на голосування своїх кандидатів, треба було письменної заяви не менше як шести гласних.

Ми умовилися з Токаревським, що головну кількість тих підписів збере він серед своїх товаришів, і я заспокоївся.

Кілька разів я йому нагадував, він одмовлявся, що ще поспіє. Нарешті прийшов останній день подачі кандидатів. Коли я до нього забіг в Губ. Земську Управу, щоб одібрати вже готові підписи і подати Міському Голові — він заявив, якимось непевно, дивлячися в бік:

— Я підписів не зібрав... Бачите, то була моя власна думка, я так говорив без порозуміння з товаришами. Тепер, коли я з ними порадився, то вони категорично відмовилися зрадити соціялістичній єдності: увійти в спілку з вами — несоціялістами, проти наших товаришів — неукраїнських соціялістів!

В той самий день було засідання Думи.

Перед самим засіданням мені вдалося приєднати наших союзників Жидів-несоціялістів. Зараз вони дали свої підписи, і ми мали спроможність подати завчасу список. Вони піддержали нашого кандидата на виборах і в результаті в той вечір вибрано таких трьох гласних до Губернського земства Ярошевича — від К. Д., Орловського — від большевиків і мене — від безпартійних Українців.

Українські соціялісти мали за ліпше, щоб замість їхнього власного кандидата пройшов большевик, або К.-Д., — аби тільки разом з їхнім не пройшов Українець несоціяліст!!!

*

*

*

На сім кінчу про Полтавську Думу. Здається мені, що політика українських соціялістів і московських партій супроти національно настроєних Українців у Полтавських виборах була хоч маленьким, але до деталей точним відбитком отих відносин у державнім будівництві України.

Українські соціялісти поставили собі за першу і з початку за одинокую ціль: поділити після Марксового катехизму українську націю на кляси. Одно тільки вони забували, що на Великій Україні тоді ще не було Української Нації!...

Українські несоціялісти хотіли навпаки: створити націю, та не хотіли й не мали сили відмежуватися від своїх соціялістичних компатріотів, які й самі пішли на дно і їх за собою потягли...

Українські соціялісти були забагато соціялісти, а за мало Українці. Українці — несоціялісти занадто делікатні до тих, кого все думали повернути на українську дорогу, все чекали, все терпіли, все сподівалися, що ко-

лись здорова національна стихія таки пере-
може над схолястичною доктриною.

Марні надії! В результаті, як звичайно,
скористав третій! В наслідок соціалістичної
псевдо-української політики над Україною
панують і не Українці, і не соціялісти — а
для України яка з того користь? Хотьби
історичні лекції не минули на дармо! Та нав-
ряд. Так було, так є і так буде вічно, поки
істнуватимуть люде, що не знати з якої при-
чини, — хиба через якесь непорозуміння звать
себе Українцями, що за химерні примари со-
ціялістичних утопій свідомо віддали і відда-
ють на поталу чужинцям Рідний Край і Рід-
ний Народ...!

Р а й х е н б е р г, 22/III 1921. р.

IV. Між першим і третім універсалом.

*„... Додре ходите в ярмі, —
Ще краще ніж батьки ходили“.*

Т. Шевченко.

Від самого початку революції відносини
між московською демократією і Українцями
були далекі від добрих.

Почин тому дала московська демократія
вособі „советов“, а потім і офіційльний уряд.

який був представлений тоді вершками московської демократії від К.-Д. до С.-Р. включно.

Почалося з того, що київські „совети“ обіцяли „штиками“ розігнати Всеукраїнський Зїзд у Києві, який відбувся в квітні, колиб той зїзд схотів оголосити автономію України.

Далі почалася гостра боротьба з Центральною Радою за українізацію війська, що не вгавала аж до останніх днів існування „Временного Правительства“.

Потім на чергу прийшла справа оголошення деякої автономії деякій частині України.

В інтервалах між тими більшими справами все виникали як наслідок тої безперестанньої боротьби якісь менші: боротьба з московським відпоручником Оберучевим, повстання Полуботківців і усмирення його Богданівцями, нарешті висилка на фронт Богданівців і розстріл їх московським військом коло Боярки і т. д.

В тій боротьбі перемога здебільшого лишалася на боці московської демократії, бо демократія українська, яка була заступлена в Центральній Раді виключно соціялістами, завжди поступалася своїми домаганнями перед „братнім“ народом во ім'я „вищих“ інтересів. А найвищим інтересом тоді, — спільним для демократії й недемократії цілої Росії

було „збереження єдиного революційного фронту“.

По простому, говорячи звичайними словами, се було стремління зберегти за всяку ціну російську державу, що під тиском як зовнішніх, так і внутрішніх факторів тріщала „по всім швам“.

Українська соціалістична демократія в Центральній Раді прикладала з свого боку усіх сил, щоби зберегти оте „єдинство революційного фронту“.

Чільні мужі її що дня офіційально й неофіційально давали обіцянки і клятви, що Україна ніколи не зрадить „єдинству“.

Проф. Грушевський і Винниченко їздили до голови „Совета салдатських депутатов“, з такими запевненнями.

На селянському й військовому українських зїздах офіційальні представники від Центральної Ради й найсильніших українських соціалістичних партій С. Петлюра (С.-Д.) і М. Ковалевський (С.-Р.) завзято поборювали й кричали „ганьба!“ на українських самостійників, оголошуючи їх „буржуями“, „поміщиками“ і „ворогами трудового українського народу“.

Генеральний секретарь Центральної Ради С. Петлюра разом з Керенським писав накази до українського війська про наступ на фронті.

Богданівці усмиряли Полуботківців, які хотіли скинути Оберучева.

Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко клявся перед журналістами, що українське військо ніколи не покине фронту, так само як і він з своїми товаришами не зрадять єдиному російському революційному фронту, бо він є найсамперед соціяліст, а тоді вже Українець і т. д. і т. д.

Та московська демократія і з „Временного Правительства“, і з „Советов“, і з різних соціялістичних і несоціялістичних партій, і позапартійна не вірила ні на гріш „хитрим малоросам“ і мала в тім повну рацію, бо те, що говорилося ніби офіційними представниками українського народу в Київі, зовсім не так почувалося й представлялося Українцям поза Київом.

У нас в Полтаві всі ті столичні розмови й події відчувалися також дуже в нашім громадськім життю.

Боротьба з центру переносилася й на периферію, а ми прецінь жили так недалеко від Київа! Серед головних діячів Центральної Ради було так багато Полтавців!

В Полтаві, як здається і по цілій Україні, в ті часи українське громадянство поділилося на дві нерівних групи: одна одобрювала поведінку Центральної Ради, друга хоч і не одобрювала й гостро критикувала, та тільки

не прилюдно, а між „своїми“, бо прилюдно ніяк було виступати проти Центральної Ради таким Українцям, які понад усе ставили: „єдність українського національного фронту“, без огляду на тих, хто сей фронт заступає і обороняє.

В першій і більшій групі були звичайно соціялісти, що не могли офіційально ганьбити своїх товаришів, яких самі вибрали до українського Парляменту й уряду. Але чим далше, тим більше й серед них ставало незадоволених занадто вже угодовою політикою їхніх делегатів.

Те незадоволення в різних словах і з різних боків доводилося вислухувати від Полтавців репрезентантам Центральної Ради.

Пригадую Полтавські Губернські Земські Збори незабаром після першого Універсалу.

На ті збори з офіційальним ідорученням від Центральної Ради прибув Б. Мартос.

Найважливішим питанням на зборах було відношення до Центральної Ради і до самого Універсалу.

„Кадети“ випустили тоді відозву, в якій гостро осуджували сей акт Центральної Ради і її саму за те, що вона осмілилася взяти на себе функції уряду, без дозволу на те й уповажнення законного „Временного Правительства“.

В поповнений склад „Губернських Зборів“ тоді входили поза звичайними гласними ста-

рого вибору, ще й вибранці від громадських організацій.

Більшість старих гласних разом з Каде-тами гостро нападали на Центральну Раду; нові — головне Українці (виключаючи відомого Хрустальова - Носаря з Переяслава, московського С.-Д. — меньшевика, який прилучився до „старих“) — обороняли.

В результаті Збори не тільки висловилися за Центральною Радою і осудили поступовання Кадетів, але й асігнували в розпорядження Центральної Ради двісті тисяч рублів.

Дехто з соціялістів Українців звернув тоді увагу Мартосові, що Центральна Рада могла поводитися далеко сміливіше, бо в тім разі все знайде собі оборону серед українського народу. Я з свого боку закинув, що соціялістична політика Центральної Ради і єднання з московською демократією не відбудують України.

— Знайте, що коли хто й відбудує Україну, то тільки ми — соціялісти! — відказав він мені з своєю звичайною самопевністю.

Тепер, після того, як соціялісти вже ось більш як три роки відбудовують Україну, як до того „відбудовання“ в великій мірі приложив руки сам Б. Мартос, я дуже часто згадую його пророцтво і оглядаючися з тяжким жалем на оту творчість, одне питання все хочу поставити будувателям:

— Чи довго ще вони отак „відбудовуватимуть“ Україну? Коли нарешті вони дадуть спокій нашому бідному народові і нещасній нашій Батьківщині?

Та й друге ще:

— Хто тепер підніме на себе тягар, щоби полагодити — хто зможе, хто здолає утримати від остаточної руїни оту будову?

* * *

Відносини між Українцями і московською демократією і недемократією тим менше надавалися до поліпшення, що з московського боку не тільки нічого не робилося в тім напрямку, а навпаки: неоднократні спроби з боку української соціялістичної демократії знайти стежку для обопільного порозуміння і обопільної оборони зустрічалися недовірливо, а то й ворожо.

Московські соціялістичні діячі охотно входили в порозуміння з українськими соціялістами, коли вигідно було для Москвинів і, раз використавши Українців, лишали їх своїй власній долі.

Поводження в тім напрямку Москвинів, без різниці партій, було однаково цинічне: здавалося, що вони не гості на українській землі, котрі повинні бути вдячні за той хліб, що від українського народу їдять, а навпаки, хазяйни, які найпильніше доглядають за своїм добром і своїми слугами — Українцями.

Добро Росії, спасіння російської „найдемократичнішої“ республіки, єдинство російського революційного фронту, — се були незмінні гасла, що до нудоти обридло нам їх слухати від ріжнопартійних представників „братнього“ народу. Про Україну, або українські інтереси з них ніхто не заікався, а коли хто з Українців насмілювався про те нагадати, то діставав нераз гостру відповідь від московсько-інтернаціональних „оборонців усіх покривджених і пригнічених“.

Ще добре, коли кінчалось на докорах в „шовінізмі“, а то Українців обьявлялося просто зрадниками, які встромляють ніж в спину „російської революції!“

Особливо давалися в знаки оті докори українським несоціялістам.

Годі було десь на зборах, в міській Думі, або в газеті піднести голос в обороні українських національних інтересів незалежно від „общерусских“, за Україну с а м у — без Росії, або щось подібне: з боку московських демократів (тоді всі були „демократи“ і „республіканці“, недемократи ніби враз зчезли десь), як горох з решета сипалися докори в роді наведених на голову того, хто насмілювався на таке зухвальство, — а соціялісти ще й додавали раз-у-раз свої прикраси, в роді того, що „пролетаріят цілого світу має однакові інтереси“, або, що „робітники не мають батьківщини“ і т. п.

Такі способи полеміки і оті приспіву не тільки дратували й ображали національно настроєних Українців — вони справді визивали ненависть і непримириму ворожнечу до цілого „братнього“ народу, якого ні одна партія, ні один окремий член не підніс голосу ні в цілій Росії, а тим більше на Україні проти такого трактовання інтересів свого „меншого брата“ на його власній землі!

Пригадую якось на засіданні Міської Думи, коли один гласний-большевик виголосив проти когось з нашої фракції промову, оздоблену звичайними „інтернаціональними“ прикрасами, не витримав навіть дуже спокійний і коректний Гр. Коваленко, мій сусіда при думським столі.

— Знаєте, який громадянин найбільше підходить під таку характеристику: що й батьківщини не має, або має її там, де його ліпше годують, — громадянин, що тільки й дбає і говорить про те, аби кишка йому була повна? — Отакого „громадянина“ я годую в хліві, — там його й батьківщина, бо їсть добре!

— Що Ви, Григорію Олексієвичу, — боронь Боже почують! Отсе так „опреділили“! Що якби отаке опреділення та виголосити десь на якімсь „Інтернаціоналі“? Та за таке блюзнірство правовірні Вас на шматочки рознесли!...

— Нехай! Я слава Богові не „правовірний“, то й говорю по щирости те, що думаю, не ховаю своїх справжніх думок за дурною балаканиною!

Коли звичайні члени московських соціалістичних партій отак поводитися на Україні, то їхні лідери підпірали їх і підводили „ідейний“ ґрунт під таку поведінку. Правда, „ідейність“ того ґрунту не розминалася ані трохи з реалізмом і практичністю.

Так відомий лідер С.-Д. меншевиків — Плеханов писав тоді в своїм органі (вже не пригадую його назви, — здається чи не „Сынъ Отечества?“), що відділення України від Росії загрожує катастрофою, що колиб тепер Україна відділилася від Росії, то остання на довгі часи вернуласяб до такого стану, в якому вона була при Олексію Михайловичу.

В „Русск-ом Богатств-і“ хтось з найповажніших московських С.-Р. (коли не помиляюся Чернов) писав отверто й різко, що московська демократія не допустить ніякого сепаратизму України, що долю України мають право вирішати й вирішати тільки всеросійські установчі збори, а ніякі Українські Центральні Ради, чи Українські Установчі Збори!

Дивним мені здавалося тоді, тай тепер ще здається, що серед Українців були і є люде, які вірять, що московська демократія якогоб то не було соціалістичного, чи несо-

ціялістичного толку — дозволила б коли небудь, при яких-би то не було умовах, щоб український нарід свобідно виявив свою волю!

Або незрозуміло мені, чому деякі Українці тепер нарікають на московських большевиків і прислухаються ніби з вірою до обіцянок московських меншевиків або С.-Р.?

Те, що тепер роблять з Україною большевики, почав робити в міру сил своїх ще Керенський, а докінчать, коли доля їм усміхнеться, Чернов, Маслов, Авксентєв, Мілюков: — кому доведеться довершувати почату большевиками справу другого „собиранія Государства Россійскаго“.

Ріжниця між московськими большевиками і С.-Р., чи меньшевиками тільки в тім і полягає, що перші вміли „дерзнуть“, — а інших тепер оскома напала!

* * *

Як не дбали в Києві про „єдинство російського фронту“, в провінції — отже і у нас у Полтаві — дуже гостро відчувалися труднощі утворення того „єдинства“.

Українські соціялісти, що не могли бути сліпими й глухими, хоть може й свідомо заплющували очі та затикали вуха, все більше розходилися з своїми товаришами з московського табору.

Раз-у-раз виникали сварки в „советах рабочих і салдатских депутатов“. Українці

ніяк не могли переконати своїх товаришів у „Советах“, що прецінь Центральна Рада також складається з соціялістів і навіть не з самих українських. Для „товаришів“ ті аргументи не мали ніякого значіння: Українська Центральна Рада була для них вже тому і тільки тому „буржуазною“, що вона була українською!

Особливо загальне обурення вибухло серед Українців тоді, як Керенський на все-російському зїзді громадських діячів у Москві осмілювався кинути українському народові, що він продає свого „брата“ за тридцять сребрянників!

Помимо того, що були обурені на Керенського, не могли простити й українським депутатам, які були на зїзді, що вони лишили без відповіді таке зухвальство.

З таким докором звернувся й я до одного з Полтавських делегатів О. Янка (укр. С.-Р.).

— Вам настільки засліпила очі соціялістична єдність, що Ви не насмілилися виступити проти московського „товариша“, коли він перед цілим світом незаслужено оклеветав і образив цілий Ваш нарід, в тім числі і Вас самого!...

— Вірите мені, що я був і тепер є обурений на Керенського не менше як Ви, і ко-либ мені була спроможність, то відповів-би так, що й Ви похвалилиб.

— Чом же не відповіли ?

— Тому, що не дали ! Коли я попросив слова у президії, то мене запитали, в якій справі маю говорити, а як я сказав, що хочу відповісти Керенському, президія категорично заявила, що нікому з Українців в тій справі голосу не буде дано. Не допомгло й моє покликування на те, що й я був колись членом російської партії С.-Р.: мої колишні товариші по партії й особисті знайомі, з котрими я разом поневірявся в Сибіру, обіцяли, що силою стягнуть мене з трибуни і не дадуть нікому з Українців говорити, хоть би прийшлося до того ужити найкрайніщих засобів. Я їм тут же зложив урочисту обіцянку, що поки живий буду, нічого спільного з ними й з їхньою партією мати не буду ! Нічого не допомгло, і нам нікому не дали говорити, через те багато з нас одразу й покинуло зїзд.

Я не хотів вірити. Те, що він розказував, було неймовірне навіть для московських соціалістів. Та його слова підтвердили інші, а зрештою і годі було знайти яке інше пояснення у тій — мабуть для цілого світу цілком незрозумілій мовчанці представників українського народу на таку нечувану й нічим неоправдану йому образу !..

*

*

*

В перших числах серпня одержав я від небіжчика І. Стешенка, (тодішнього Генерального Секретаря справ освіти в Центральній Раді) призначення мене комісаром освіти від Української Центральної Ради на Полтавщину.

Стешенко вже раніше просив мене прийняти сю посаду, та я вагався. Нарешті під натиском місцевих українських організацій (головно Губернської Земської Управи) і після одноголосного вибору на спільнім засіданні представників українських організацій — я згодився і прийняв оте призначення.

Стешенко викликав мене телеграмою до Київа, щоб дати мені особисті інформації, і саме на передодні Спаса (5. серпня ст. ст.) виїхав я вечернім потягом до Київа.

Разом зі мною їхав у своїх справах Михайло Токаревський — тодішній член Полтавської Губернської Земської Управи.

Темою дня була тоді „автономія“ для України, якої домагалася Центральна Рада від уряду Керенського.

Самої автономії тої не так багато вже й просилося, та Керенський довго змагався і нарешті по гострих суперечках, особистій подорожі і безконечних висиджуваннях в міністерських передпокоях „самого“ В. Винниченка — сей останній привіз для Центральної Ради від московського уряду дуже обшарпаний проєкт автономії і то не для цілої Укра-

їни, а тільки для 5 губерній (Полтавщина, Чернигівщина, Київщина, Волинь і Поділля). Від України відтинався гірничий басейн і Чорне Море.

Українське громадянство в Полтаві все без винятку, було дуже обурено на Керенського і певне було, що Центральна Рада такої автономії не прийме і піде на отвертий розрив з Москвою (власне тоді з „Петроградом“).

У вагоні тільки й балачки було, що про найближче засідання Центральної Ради, де малося обговорювати відповідь від Керенського.

Поруч зі мною на лавці сидів офіцер і читав українську газету. Незабаром ми розговорилися.

Розмова звичайно на болючі теми.

Виявилось, що він свідомий Українець з Кубані. Делегат на перший український військовий зїзд; тепер по службовій подорожі вертає на фронт.

— Як Ви думаєте, чи прийме Центральна Рада пропозицію Керенського? Запитав я його.

— Думаю, що ні, а колиб прийняла, то зробилаб непоправиму помилку. Принаймні українське військо ніколи не згодиться на той вчинок.

— Чому так?

— Ви не можете собі уявити, як ми — Українці на фронті не можемо терпіти „на-

шого" міністра Керенського (він тоді був військовим міністром) і всіх його поприхачів: отих московських комісарів, контрольорів тощо. Зараз на фронті через них виникла й треває чим даліше все гостріша отверта ворожнеча і боротьба між Українцями й не-Українцями. Вони усіх сил і можливих засобів вживають, щоб не дати нам зорганізуватися й виділитися в окремі національні полки. Коли й далі не змінять своєї політики — дійде до збройної боротьби між Українцями й Москвинами.

— А як же фронт? Хиба Ви не боїтеся, що Німці прорвуть фронт і тоді всім буде біда?

— Ніякої біди не буде, бо ніхто нашого фронту прорвати не збирається, тай проривати вже нема чого. Фактично, коли ще хто й має вигляд війська, то тільки „національні“ полки: українські, латишські, кавказькі, тощо, а справжні „руські“ полки вже давно відмовилися воювати, „побольшевичилися“, — тільки й знають, що „брататися“ з Німцями; колиб не кулемети та артилерія в тилу, то вже давно повтікалиб з фронту.

Німці це все прекрасно знають і тримають на фронті лише сторожу про око людське, а більшість війська одіслали з нашого на західний фронт. Знають, що після знаменитого „Тарнопольського прорива“ на

ніякий „прорив“ ми вже не здатні, як і до бою нездатні, навіщож їм починати з нами? Досить клопоту мають з Французами та Італійцями: де вже їм до нас!

— Щож воно далі буде?

— Коли Центральна Рада не послухає нас українських вояків, то буде зле й для неї і для цілої України, — бо й українське військо збільшуватиметься й зійде ні на що.

— Щож вона малаб робити?

— Оголосити самостійність України й одізвати на оборону собі з фронту українські війська.

— А чиж вони підуть?

— Всі як один чоловік!

— А чи їх пропустять інші війська?

— Як не пропустять — силою пробемося, однаково виходу немає: зимою всі помремо з голоду та холоду, ліпшеж дома обороняти свій край та свої хати від страшної й дикої орди, що посуне з фронту не яким іншим шляхом, тільки через Україну.

— А Центральна Рада знає про настрій серед українського війська?

— Дуже добре: ми трохи не що дня посилаємо свої домагання до Петлюри.

— Щож він?

— Він говорить, що на те не пора, і Центральна Рада не може порвати з російською демократією, що мусимо слухати Керенського та його комісарів.

— Як Ви поясняєте оте відношення до українського війська з боку Центральної Ради?

— Думаю, що там дуже злі політики, або люде, які не вірять і бояться свого власного народу, бо колиб вони вірили своєму народові, то не боялисяб тримати близько коло себе той народ при зброї.

— А хиба вони бояться?

— А вжеж бояться!

— Чогож?

— Того, що якби українське військо вернулося на Україну, то не допустилоб ніяких компромісів ні з Керенськими, ні з Рафесами, бо по нашому єдине гасло тепер на часі:

„Україна для Українців!“

— Не вжеж так багато „самостійників“ серед війська?

— Майже всі.

— Чомуж ви кричали „самостійникам“ „ганьба!“ на першому військовому зїзді разом з Петлюрою, а далі й вибрали його на секретаря військових справ?

— Не всі кричали. Кричали тоді під впливом агітації та демагогії темніші та дурніші, а тепер два місяці життя нас всіх багато дечого навчило.

— Чом же ви в такім разі не запротестуєте проти поведінки Центральної Ради й не виберете иншого Генерального Секретаря замість Петлюри?

— Тому, що ми військо. А поки ми військо й хочемо ним лишатися, наша справа є слухати наказів, а не політикувати і бавитися у вибори. Тим більше, що отверте незадоволення на наш уряд з нашого боку дасть зброю в руки нашим ворогам. Зрештою ще зовсім не є виключено, що ми представимо ультіматум Петлюрі й Центральній Раді, коли вони не покинуть своєї „соглашательської“ політики. Хай вибірають: або українське військо, або Рафес та Сухових! (Обидва заступники національних меншостей в Центральній Раді і завзяті противники українських змагань. Перший від „Бунда“, другий від московських С.-Р.).

Наприкінці нашої розмови він висловив свій жаль, що не може бути в Київі на засіданнях Центральної Ради, бо мусить поспішати на фронт.

На другий день у вечері ми з Токаревським прийшли до Педагогічного Музею, де містилася Центральна Рада і де сьогодні мало відбутися засідання „Малої Ради“ в справі „автономії“.

У вестібুলі Музею тиск людей: всякому хочеться пройти в кімнату засідання, та туди пропуск трудний, — тільки після протекції.

Серед депутатів і діячів Центральної Ради вітаємо нзших знайомих, а Токаревський ще й партійних товаришів з У. С.-Д. Він підходить до Б. Мартоса, який розмовляє з

В. Садовським і між ними трьома зав'язується розмова на пекучу тему дня: чи прийме Центральна Рада „куцу“ автономію, чи ні?

Мартос переказує свіжу новину, що українські С.-Д. головне після домагань Винниченка рішили хоть „куцу“ автономію, але прийняти. Причина та, що не хотять і не мають сили порвати з іноплеменними демократами — головне з московськими.

Ми ще в день чули про щось подібне. Переказувалося, що Винниченко поставив навіть ультіматум: або Центральна Рада приймає „куцу“ автономію, або він резигнує з секретарства. Українські Соціальні-Демократи не мали ким його замінити, і се було ніби не останнім мотивом, щоб пристати на його пропозицію.

Токаревський був незадоволений сею постановою своїх партійних товаришів і висловив своє незадоволення Мартосові. Сей обстоював Винниченковську позицію, і між ними зав'язалася жвава дискусія. Нарешті Мартос досить роздратовано, але ніби напів у шутку говорить Токаревському:

— Та що з Вами говорити! Ви там у Полтаві від якогось часу, здається, усі „самостійниками“ поробилися! Чи не правду я кажу? — звертається він до В. Садовського, шукаючи собі в нім підпомоги.

— Може й правду, тільки я й сам давно вже „самостійник“!

Мартосові видно ніяково стало від тої несподіваної відповіді, а мене, що з боку прислухався розмові, так само вразила, але приємно така несподіванка й для мене.

Річ в тім, що В. Садовського я знав від давна ще по Київському Університетові. Ми вчилися з ним в один час (він на правничому — я на природничому факультеті в 1903—1907 роках). Дуже часто здибалися ми на різних студентських зборах. Він уже в ті часи був правовірним українським марксистом. Хоч зле говорив по українськи, та проте часто виступав з промовами, при чім незнання української мови любив надолужувати цита-тами (звичайно в мові московській) з Каутського й інших марксистських авторитетів.

Як тільки він бувало вийде на катедру, так ми (кілька студентів — Українців не С.-Д. партії, які все трималися купи), зараз диви-мося на кишеню його студентської „тужурки“ — чи дуже віддимається вона від марксового слова. І після кількох фраз він звичайно лізе до кишені й томить збори довжезними цітатами з „святого письма“ — як ми сміялися тоді з „правовірної“ літератури.

І от тепер така еволюція! Справді *tem-
pora mutantur et nos mutamur in illis!* — Я му-сів віддати належне московським соціялістам, що навіть давніх українських марксистів здо-лали повернути на самостійників!

На кілька моментів мені вдалося пробра-

тися до салі, де засідала „Мала Рада“.

З великою утіхою, яку рідко коли доводилося мені зазнавати, вислухав я промову Жида — Сіоніста (на превеликий жаль тепер не можу згадати його призвища).

В імені своєї фракції він домагався від Центральної Ради, щоб вона стала твердою основою раз на все на ґрунті суверенности українського народу, і коли він того потребує, то й на ґрунті самостійности України.

— Уряд Керенського облесливими словами до жидівської демократії старається притягти її на свій бік і посіяти роздор між українським та жидівським народом, щоби самому скористати з того роздору. Та я від імені Сіоністів, за якими більшість жидівського народу, заявляю, що справжній народ жидівський на такий шлях не ступить і ми уживемо для того всіх сил. Ми були, є і хочемо бути лояльними супроти українського народу, пропонуємо наші сили і обіцяємо вірно служити Центральній Раді, а коли вона ухвалить — то й самостійній Українській Державі!

Я був до глибини зворушений його промовою, яка мені здавалася надто характеристичною на тлі настроїв і поступовань українських партій!

Та ось виступає другий заступник „національної меншости“ московський С.-Р. Сухових. Починається звичайна нудна балаканина:

— ... Інтереси трудового крестянства і

пролетаріята... Вузький націоналізм і шовінізм... вода на кольоса контрреволюції і буржуазії... нож в спину русскої революції... — і т. д. і т. д.

Мені так занудило від тої промови, так противно стало, що я вийшов з салі і сумно помандрував до дому спати. Результати однаково були знані наперед: аджеж українська соціалістична демократія вже порішила на партійних засіданнях прийняти пропозицію Керенського, щоби не розривати з „московськими братами“!...

В одному я пересвідчився наочно ще раз: коли „ситий голодного не розуміє“, то голодний голодного дуже добре розуміє!

Я досі знав і поважав Сіоністів. Мав серед них багато однодумців і добрих знайомих; розумів їх і співчував їм, як і тепер співчуваю від усієї душі. Та отой виступ зародив в мені (та мабуть і не в одному Українцеві) справжні братерські почування до тих людей, яких доля так подібна до нашої, і які так само на власній шкурі випробували не тільки всі можливі утиски яко заступники недержавного народу від його державних велителів, але й прийняли на себе добровільно всю клевету і грязь від власних компатріотів, — отих найгарячіших оборонців „інтернаціональної ідеї“, які не згірше своїх українських братів на світових торжищах торгують іменем, честю й інтересами рідного народу!

Отак народжується почуття міжнаціональної любови й братерства не тільки між вельможними заступниками міжнароднього соціалізму, що взяли собі на тее не знати від кого патент, але й між скромними репрезентантами ріжноплеменної „буржуазії“, котра вже самим своїм істнуванням, по самій своїй істоті — ніби мусить бути є джерелом „національної ненависти і шовінізму!“

Як не дбала українська соціалістична демократія про добрі відносини з московською — відносини ті ставали все гірші й гірші.

При кінці літа мало вже хто з Українців не втеряв надії на можливість порозуміння. Скрізь, де тільки доводилося здибатися Українцям з не-українцями у нас в Полтаві — скрізь виникали сварки, суперечки, непорозуміння. Навіть в „Советах“ робочих депутатів, де засідали — здавалося — найбільше близькі між собою у своїх світоглядах люде, і там проти Українців велася отверта війна: в Полтавськiм „Советі“ раз-у-раз счинялися цілі баталії на українськiм ґрунті.

Ніякі уступки, ніякі жертви, ніяка запобігливість з боку українських соціалістів не вистарчала для їхніх московських товаришів, що прагнули повної і безоглядної влади на Україні, так як і скрізь по цілому простору „Єдиної і Неделімої“.

До офіційального уряду Керенського після його „куцої“ автономії та „тридцяти се-

ребряників“ пропало не тільки всяке довіря, якого власне не багато й раніше було, але з'явилася ворожнеча, що чим даліше, все більше переходила в отверту ненависть.

Як не дбали політики з Центральної Ради й лідери українських соціалістів загладити оті національні суперечности і вивести громадянство на „єдиний соціалістичний“ фронт, — під напором життя й тогож самого громадянства мусіли вони уступати, і чим даліше, то все більше доводилося їм са́мим ставати до національної боротьби.

В таких відносинах застала нас большевицька революція у жовтні.

Не можна сказати, щоби в Полтавщині большевики мали під собою міцний ґрунт або симпатії. Вони мали свої осідки по „советах“, в „четвертім полку“, нарешті за большевицьке гніздо рахувався „авіаційний парк“.

В міській Думі було кілька гласних большевиків.

Звичайне населення — середній „обиватель“ дивився з острахом на рядових большевиків, боявся зустрітатися з ними десть в ночі на одинці, а з більш інтелігентними — уникав взагалі зустрічі й знайомства.

В можливість большевицького державного перевороту мало хто вірив, бо з одного боку полтавські обивателі, далекі від державного центру не могли собі навіть уявити наскільки слабо тримався уряд Керенського, а з дру-

гого боку трудно було допустити, щоб ціла велика держава не спромоглася встояти проти купки людей, які в цілій своїй ідеології й практиці мало чим ріжнилися від звичайних „рицарів темної ночі“.

Провінціальний обиватель, вихований на пошані перед висотою „русской культуры“ і „велічієм русскаго народа“ не міг-би тоді повірити, колиб йому хто спробував намалювати оту „висоту“ та „велічіє“ дійсними фарбами, так як вони стали от тепер перед очима світу.

Тому, коли виникла „октябрська“ революція, у нас всі були певні, що Керенський задушить її так, як задушив уже був подібну „революцію“ в літі і недавній виступ генерала Корнілова.

Як раз з нагоди виступу останнього Росія устами міських і земських самоврядувань, громадських усганов і товариств, численними їхніми резолюціями ніби піддержала було Керенського; громадська думка ніби стала на його оборону (тоді ще мало хто знав в подробицях цілу ту авантуру і ролю в ній Керенського). Тепер Росія знова „піддержувала“ свій уряд; знова виносились резолюції з осудом большевиків і довірям Керенському по цілій державі.

Полтавська Дума також мала сказати своє слово. В тій справі призначено було надзвичайне засідання, а з огляду на інтерес

для полтавського обивательства навіть у великій салі „Музикального Училища“, а не в помешканню Управи, як звичайно.

Полтава була певна, що тепер, як і в Корніловській історії Дума однодушно осудить виступ большевиків і висловить довіря Керенському. За те говорив сам склад Думи, де на 60 гласних було щось кілька большевиків.

Перед засіданням навіть не відбулося наради по фракціях, як бувало звичайно, щоб зговоритися що до спільної резолюції.

Промови почали меньшевики, і гостро критикували й осуджували большевицький виступ. З ними в спілці йшли бундовці й кадети — решта несоціялістичних гласних, очевидно, мусіла прилучитися до них, і величезна більшість для протибольшевицької резолюції була забезпечена.

Якеж здивовання, розчаровання, а далі гнів і зневагу прочитав я на обличах „урядово“ настроєних гласних, коли я виступив (особисто від себе, бо не вспів порозумітися з своїми товаришами по фракції) з промовою, в котрій зазначив, що для мене як Українця, однаковісенько, хто буде правити Росією: чи Керенський, а чи Ленін, аби Україною правив український уряд. Тому я пропонував від себе резолюцію, в котрій Подтавська Дума, не вмішуючися до боротьби в Росії зазначала своє льсяльне відношення до „одинокого

правомочного уряду на Україні — Української Центральної Ради“.

Моя промова була як грім з ясного неба, а успіх її був несподіваний для мене самого. Мало того, що з нею погодилася моя фракція — до моєї резолюції одразу прилучились українські соціялісти, а що мене найбільше вразило й здивувало... московські большевики!...

Вони просили тільки вставити кілька слів про інтереси пролетаріята і трудового селянства на Україні, що їх ніби найкраще обороняє Центральна Рада, але в таких мягких виразах, що ми одразу згодилися, і таким чином проти резолюції за „уряд“ стала резолюція за Центральну Раду, яка мала за собою коло двадцяти голосів.

Решта іноплеменних соціялістів, побачивши такий хід річей завагалася й обьявила себе неутральною. Так само до неутральних прилучилися й деякі Жиди-несоціялісти.

Ніякі зусилля кадетів і меншевиків перетягнути декого з менш „шовіністично“ настроєних Українців на свій бік, або вивести неутральних з неутралітету, недовели ні до чого.

Кількаразове голосування дало такі наслідки: нарівно голосів за обидві резолюції (здається, що за мою один раз було навіть на один голос більше) і щось коло третини повздержавшихся від голосування. Так і розійшлася Дума без ніякої резолюції.

Кадети метали на мене громи й блискавиці.

На слідуючий день мене объявлено большевицьким „папою“. Довго ще потому не могли вони мені забути того виступу і дражнили мене „большевиком“.

Тільки справжні большевики не виявляли до мене по тім випадку, як і до того, ніякої симпатії: ніщо не перемінилося в наших до-теперішніх відносинах—холодних і недовірливих.

Ми дуже добре розуміли один одного!..

Керенський впав, і в Росії запанувала анархія і большевики. Ми — Українці не думали, щоб большевизм довго держався в Росії. Всім цікаво було і всі чекали, що скаже Україні Центральна Рада, яка тепер мала зробити історичний крок.

І вона нарешті сказала своє слово: з'явився Третій Універсал.

Я не бачив ні одної душі ні тоді, та й потім щоб тим універсалом по щирости була задоволена і вірила-би, що його можна хоть в частині провести у життя.

„Не відділяючися від Росії“ — він заповідав „Всеукраїнські Установчі Збори“; касував право власности на землю і „урядово“ запроваджував 8-годинний робочий день.

Для всіх ясною була нещирість тих, що його писали. Коли не відділяємося від Росії, то навіщож свої власні Установчі Збори? Який має бути тепер наш зв'язок з Росією?

Коли власні Установчі Збори, то чому тепер наперед зазначається без волі народу і установчих Зборів ота ніби вічна злука з Росією?

Касується право власности на землю. . . . Хоч далі йшли пояснення, що земля і поміщицький інвентарь стають власністю держави, та для всіх було ясно, що раз скасовано право власности для одних, то ні для кого вже воно існувати не може. Всі від того скасування чекали найприродніших наслідків: — грабіжів і різні.

Одиноке, проти чого ніхто не говорив се був 8-годинний робочий день. Але як його можна було перевести у життя? Якими засобами розпоряджала для того Центральна Рада? Яку реальну силу мала вона взагалі в своїх руках, щоб підперти свій Універсал?

Всі знали, що ніякої.

Єдину силу, що могла-би стати в її обороні — українське військо вона сама вислала далеко від себе на фронт. Тай чи одностайне схотілоб військо обороняти скасування прав власности на землю і принцип „невідділення від Росії“?

На український „народ“ надія була слаба, бо й самого українського народу як такого не було й офіційально не признавалося: Центральна Рада та її діячі весь час „розслоювали“ народ на „пролетаріят“ і „трудове“ селянство з одного

боку — антиподами яких очевидно мала бути друга частина народу: „непролетаріят“ і якесь „нетрудове“ селянство з другого.

Всі добре бачили, хто є ворогом Центральної Ради, і ніхто певно не знав, хто власне є її друзями?

Ясно видно було, що Центральна Рада третім Універсалом хоче запобігти большевизмові на Україні, та не менш ясно було й те, що в такий спосіб вона не може досягнути ціли, тільки навпаки: утворює для нього шлях.

Тимчасом в неукраїнських колах з огляду на події зайшла деяка зміна поглядів і тактики, що до української справи взагалі і Центральної Ради з окрема.

Доводилося вибрати між Леніном і Центральною Радою: інших урядів не було, і хоч-не-хоч усі урядові інституції мусіли звертатися до Центральної Ради.

Якось незабаром по обнародованню Третього Універсалу зустрівся я з К.-Д. Дмитром Ярошевичем.

Се був один з найбільш непримиримих противників українства і оборонець єдино-неделімської політики. Ми з ним дуже часто сперечалися на різних зборах і в двох між собою.

— Ну, тай щож воно буде? — питається він мене.

— Буде Україна!

— Ох, не буде!

— А чом биж їй і не бути?

— А тому, що Центральна Рада не вміє її збудувати! Тепер такий момент, що всі піддержалиб Центральну Раду й Україну проти большевиків, та вона сама не хоче. Росія валиться — треба спасати що можна. Будуйте Україну, ми вам поможемо, алеж будуйте, а не спихайте її в огонь добровільно!

— Хтож її спихає?

— Слухайте, будемо говорити отверто: третій універсал видано, щоб спасти Україну від большевизму. Хибаж можна спасати від большевизму большевицькою тактикою? Скасувати право власности на землю легко на письмі, а що скаже на те народ? Як він прийме оте скасування? Хиба Ви не знаєте настроїв серед селянства? Бідніщі селяне зрозуміють се як право грабувати поміщицькі маєтки, а там прийде черга й до селянських таки, наперед багатших, а далі й бідніших. Більш заможні елементи проклянуть Центральну Раду і відцураються від такої України, яка їх грабує, починається розбрат між самим українським народом, а які з того всього вийдуть остаточні наслідки? Незабаром прийдуть московські большевики вже на готове, і ті, на кого думає опертися Центральна Рада — сільський пролетаріят любесенько перейдуть до большевиків, до московських большевиків, бо вони їм да-

дуть ще більше: дозволять прямо і явно грабувати. — Аджеж большевикам нема чого теряти на Україні, а жертвуватимуть не своїм добром: натомість їм самим мусить з того українського добра перепастися „львиная доля“. А землевласникові чи не все одно з чийого дозволу його грабуватимуть: чи з українського, а чи з большевицького? — Він захищати Центральну Раду тоді не стане!

Я щось відповідав йому, якось намагався оборонити універсал і Центральну Раду, та оборонявся слабо, бо по правді мусів признати йому рацію.

Один факт мусів я при тім сконстатувати: як обставини перетворюють найзавзятіших ворогів українства на друзів, хоч і помимо їх волі. А скількож таких мимовільних друзів народилося тоді з тих, що доси були ні теплі, ні холодні?

Та нікому було використати ні тих друзів, ні обставин! . . .

Саме оголошення універсалу в Полтаві відбулося також без ніякої урочистости: якось сіро, буденно — ніби люде наглядно показували, що відношення до нього не може бути ліпше, ніж він сам є.

Полтавський губернський комісар Центральної Ради Андрій Лівіцький оповіщав, що на площі перед готелем Воробйової буде тоді то й тоді оголошено III. Універсал Центральної Ради.

Звичайно всі важливі акти державної ваги, оголошувалися у нас або в Соборі, або на великій Соборній площі при церковнім дзвоні, в присутности війська, перед святочним натовпом. . . .

Тепер було не так. Цілий розпорядок свята взяв на себе якийсь „революційний комітет“, без участі Українців — і видно було, що той „комітет“ мало обходило свято, бо на маленькій площі, крім примітивної трибуни для промовців нічого не поставлено, не зроблено; ніяких оздоб — так наче на звичайний советський „митюжок“ (так по народньому у нас звали „мітінг“).

Українці йшли на те свято якось сумно, з обов'язку. Несли синьо-жовті прапори, та коло кожного прапору була невелика купка людей. Не так як колись, на весні, при перших українських процесіях!

Коли читано універсал, то після кожного уступу з натовпу гукали: „Слава!“, та тільки й те „Слава“ було непевне, мляве й неголосне: видно не від серця.

Після відчитання виступили промовці з привітними промовами з нагоди свята. Не багато було й промовців, не багато й говорилося . . .

Найбільш теплу і щиру промову знову почув я від Жида-Сіоніста. Говорив по українськи, хоч видно як трудно йому було, — проте правильно майже без акценту. (По-

тім він розказував мені, що вивчив на пам'ять перекладену йому промову, бо іншою мовою, а особливо московською — вважав за нечемне говорити на українським святі).

Найбільша кількість промовців була від большевиків: — щось два чи три. Вони ніби й вітали універсал, тільки з великими „оговорками“.

— „Ми подержім Україну і Центральную Раду, еслі она не ізменіт делу освобожденія українського і інтернаціонального пролетаріята — еслі же нам прійдуться взять в свої руки єго зациту, то ми виполнім наш долг“...

Ясно було для кожного, що большевики ще не „вбилися в колодочки“ на Україні і чекають тільки слущного часу, щоб „встромити ніж“ в спину цілій Україні!...

Якраз підчас одної з большевицьких промов величезний хор полтавських семинаристів заспівав „Заповіт“, наперед тихо, а далі чим дужче.

Слова „Заповіту“ перепліталися з словами промови, бо промовець не вважав за потрібне перервати бесіди задля співу хочаб „Заповіту“.

„... Похова — а — а — йте“

„... Знамя інтернаціоналізма і мірового пролетаріята“

„... встала — а — а — айде кайдани порвіте!...“

„... міжнародного соціалізма...“

„... і вражою злою кров'ю...“

„... русскаго пролетаріата і трудового крест'янства...“

„... во — о — лю о — о — окропіте,
— во — о — лю окро — о — пі — і —
те!! ...“ — доносилися до слухачів уривки промови в суміш з словами співу, — і спів не переставав аж доки не скінчив промовець: ніби боролися дві стихії: Заповіт Українського Пророка до свого народу і заповіді чужих пророків ...

— Яка то стихія переможе? Чи вистарчить українському народові сили виконати святий Заповіт Тарасів, а чи знов нахилить Він покірно голову в чужинецьке ярмо, як доси хилив, чужим богам поклоняючися?

Такі думки йшли мені мимохіть в голову в той час, як я хухав собі в руки, що померзли, задубіли мені на держаків жовто-блакитної корогви „Полтавського Товариства Боян“

Розходилися по „урочистім оголошенню“ так само сіренько, понуро; в деяких купках під червоними прапорами залунали було звуки „інтернаціоналу“ та й то несміло і незабаром стихли

Так відсвяткувала Полтава, „не відділяючися від Росії“ великий історичний акт єдиного тепер на цілу Україну уряду: Української Центральної Ради.

Назавтра після Третього Універсалу мали відбутися у нас на Полтавщині вибори до Всеросійських Установчих Зборів.

Найбільше виглядів на успіх мала „Селянська Спілка“, що ніби йшла в союзі з партією У.С.-Р., а фактично була під її диктатурою.

Власне не ціла партія У.С.-Р. була в тім союзі, бо незадовго перед виборами відділилася від неї ліва частина, яка вступила в союз з московськими большевиками і уложила з ними спільний список.

Але всі сподівалися, що й „Союзъ земельных Собственниковъ“ може зібрати поважну кількість голосів: бодай на одного делегата.

Всіх списків було щось коло двадцяти, але інші менш популярні списки виглядів на успіх майже не мали, бо головна маса голосуючого матеріялу — селянство було цілком під впливом і загрозою, ніби „безпартійної“ Селянської Спілки.

Всім українським партіям, які цілком погоджувалися поступитися своїми кандидатами на користь Селянської Спілки, бо її кандидати були вь кожному разі Українці (хоча й більшість соціялістів) ходило найбільше о те, щоб в міру сил перешкодити двом спискам: кадетському і „хлѣборобскому“ (не українському), бо хоч вони і йшли нарізно (доси К.-Д. і „хлѣборобы“ були в офи-

діяльному союзі і разом готовились стати до виборів — аж перед самими виборами розійшлися), але симпатії досить широких кол були до кожного з них очевидні.

Кадети мали за собою міську інтелігенцію й урядництво — „Хлѣборобы—Собственники“ — поміщиків і решту селян, які були поза „Спілкою“.

Для того, щоб відтягти від них деякий більш свідомий елемент, думали було „Хлібороби-Демократи“ виставити свій список, але потім після надумувань і міркувань рішили не виставляти від партії, — тільки зложити міжпартійний, несоціалістичний „самостійницький“ список.

В тім списку було чотири кандидати:

Першим стояв відомий по всій Україні давній непримиримий самостійник — адвокат Микола Міхновський, другим був я, третім Михайло Злобинців (мій товариш по університету і приятель, — колишній Укр. С.-Д.) а четвертим інж. Павло Макаренко.

Це й був одинокий „самостійницький“ список № 11.

Ми не надіялися на великий успіх, бо самий список було уложено вже за кілька днів до терміну подачі: ми навіть насилу встигли зібрати потрібну кількість підписів, щоб в час подати список до виборчої комісії.

Агітації доси нами не велося ніякої, — а перед самими виборами вже й не можна

було вести через фактичну заборону з боку соціалістів.

Річ в тім, що при все ростучому безладді, „совети“ хоть не мали офіційної влади, та агітацією, а подекуди й терором підбили під себе робітництво і розпоряжали ним як самі хотіли.

Незадовго перед виборами, коли мала розпочатися найенергічніша передвиборча агітація — друкарі в Полтаві оголосили штрайк, який зусиллями „советов“ поширився майже на цілу Полтавщину.

Фактичного штрайку не було, бо друкувалося багато, але того, що було потрібно, або не шкодило соціалістам.

Було встановлено формальну цензуру і настановлено спеціальний цензурний Комітет. Без його дозволу і печатки ні одна друкарня не мала права надрукувати й одного слова.

А загальною постановою „друкарів“ було забронено друкувати якіб то було відозви, чи лгературу, чи взагалі що небудь від не-соціалістичних партій і організацій. Коли не було клейма „соціалістичний“, тим сами цензура вже не пропускала: без того друкватися не могло ніщо.

Зтої нагоди в цензурному комітеті навіть зайшло було питання, чи партія українських Соціалістів-Федералістів є соціалістична, яке питання здається по довгих дискусіях і обороні себе С.-Ф. було рішено в позитивному змислі.

„Буржуазія“ пустилася на старі „підпольні“ способи, які колись були гіркою долею для соціалістів: друкували на гектографах. Звичайно, надрукувати в той спосіб для двох мільйонів виборців було трудненько ...

Ми й не дбали про те. Цікаво було — скільки на цілу Полтавщину знайдеться свідомих самостійників, що по своїй волі, без ніякої сторонньої агітації подадуть голос за самостійників, та ще й до того несоціалістів, — отже найбільш „еретичний“ на ті часи список?

Несподівано для мене самого, я уклав способу агітації, який дав результати, гімбільш для мене самого приємні, що я на них не чекав.

Якось я помістив у „Полтавським Вестнику“ свою статтю проти статті К.-Д. Як. Імшенецького в „Полтавском Дні“ (тодішній орган К.-Д.).

В тій статі я критикував „єдинонедіімську“ теорію і політику К.-Д. доводячи, що Україна не має чого шукати при Росії що вся „спільність“ економічних і інших інтересів се є тільки москвофільські теревені, щоб обдурити легковірного читача: Москівщині на користь, а на шкоду Україні.

Невдовзі я забув про ту статтю.

Коли се за кілька днів перед самим виборами, до мене в Губернську Земську/праву, де я урядовав як комісар освіти при-

ходить двоє дядьків у сіряках, з ціпками, прямо з вокзалу.

— Здорові були!

— Доброго здоров'я!

— Чи Ви будете комісар Андрієвський?

— Я. — Чим можу стати вам у пригоді?

— Ви писали оцю статтю?

Вони показали мені число „Полтавського Вістника“ з моєю статтею.

— Я.

— Так ми отсе приїхали до Вас на пораду: порадьте за який список нам голосувати?

— Хиба вам не радили вже інші?

— Чом не радили, багато радило, та ми Вашої поради хочемо!

— Для цього й у Полтаву приїхали?

— Для цього.

— А звідкиж ви?

Вони назвали мені глухе село Кременчуцького повіту, якого я доси ніколи не чув.

— Хиба ви багаті, щоб витратитися на подорож ізза такої дурниці?

— Хоч не багаті, та бачите витратилися. Ми не самі витрачаємося, нас ще є кілька на селі: буде душ десять — разом і зложилися, а розумне слово не дурниця, задля нього варт витратитися!

— А за Селянську Спілку не хочете?

— Як Ви порадите то й за неї голосуватимемо.

— Чи тож так мені вірите? Виж у перше мене у вічі бачите.

— Люде пррчитали те, що Ви пишете, тай кажуть: „отсе добре писав хтось — цей як не порадить — ніхто не порадить!“

Розуміється, я їм порадив список № 11, розказав докладно, хто в нім є, і повів як міг „агітацію“ за самостійників.

Люде були дуже вдячні і пообіцяли, що всім, кого знають, іншого списку не порадять тільки № 11.

— А звідкиж ви довідалися, де мене знайти можна і що я комісар?

— До школи Ваша бамага прийшла, учитель нам і сказав, що в газеті писав мабуть ніхто інший як Ви.

Я був такий гордий як ніколи.

Я хвалився тою подією кілька днів перед усіма, хто мав спроможність вести справжню агітацію на широку скалю. Чи багато приїздило до них отак на пораду, як до мене? Чи вірили їм, офіційальним і ніби монопольним оборонцям „трудящого“ народу так, як мені скромному „буржую“, який після проскрипції тих оборонців не мав права свобідно слова сказати перед своїм народом?

А ті, що мали спроможність вести агітацію в своїх відозвах, які скрізь порозліплювано було, лаяли нас отверто: „буржуї — поміщики“.

Навіть найблизче до нас стоячі С.-Ф. і і то в одній з своїх відозв, характеризували нас як людей, що від села далеко стоять і на селянських справах не розуміються. А сеж була ще найделікатніша характеристика!...

Але трохи й нам удалося: Злобинців у Золотоноші умудрився випустити афішку від нашого списку. Ми в Полтаві дістали два примірники тої афішки.

В заклику розбіралося всі українські списки (таких було чотири: наш, С.-Д., С.-Ф. і „Спілки“). Всі списки як один похвалено („сей хороший“ і сей „хороший — український“ — такі були буквальні слова) і радилося кому з Українців за який треба голосувати.

Отже: робітникам — за С.-Д., українським інтелігентам — за С.-Ф., селянам — за „Спілку“, а всім Українцям, хто хоче незалежної України за № 11.

Так вели агітацію за себе й за своїх „ворогів“ ті, кому віднято було слово ніким иншим, як тими самими „ворогами“!

Інтересні були й результати голосування.

Селянська Спілка дістала всі місця крім одного, яке припало списку большевиків з лівими українськими С.-Р. А понеже першим по тому списку стояв не укр. С.-Р., а большевик, то Полтавщина мала за велику честь послати від себе до Всеросійських Установ-

чих Зборів нікого иншого, тільки Троцького (Бронштейна) — теперішнього всесильного комісара „Великія і Малия Росії“.

Мені цікаво — скільки пан Троцький розстріляв на Україні колишніх своїх товаришів по списку, які так „самоотвержено“ проводили його від полтавського селянства?

Справді, навряд є ще де на світі такий покірливий і льояльний нарід, як ми Українці!...

На долю нашого списку з загального числа щось коло 1,700,000 голосів, припало тисяча сто кільканадцять голосів.

Ми були цілком задоволені тим результатом: раз, що понад тисячу свідомих самостійників на Полтавщину в ті часи, то була вже не шутка, а щось поважне, а в друге — неукраїнським „Хлѣборобамъ“ не хватило кілька сот голосів, щоб вийшов їхній кандидат. Ми могли рахувати, що ті голоси припали як раз на нашу долю, — отже нашої ціли ми осягли.

Таким чином від Полтавщини на кільканадцять депутатів був один не українець, і то милостю українських С.-Р.

Не знати було, чи встоялиб на Всеросійських Установчих Зборах Українці з „Спільчанського“ списку проти „єдиного російського фронту“ й инших „єдинонеделімчеських“ спо-

кус, але одно було добре: — бодай від Полтавщини говоритимуть Українці, а не продаватимуть її чужинці (за виїмком одного).

Та не так сталося, як сподівалося...

Говорити у „Всеросійськом Учредітельном Собранії“ Українцям не довелося.

На ліпше, чи на гірше?

Те покаже будучина...

Райхенберг, 12. IV. 1921.

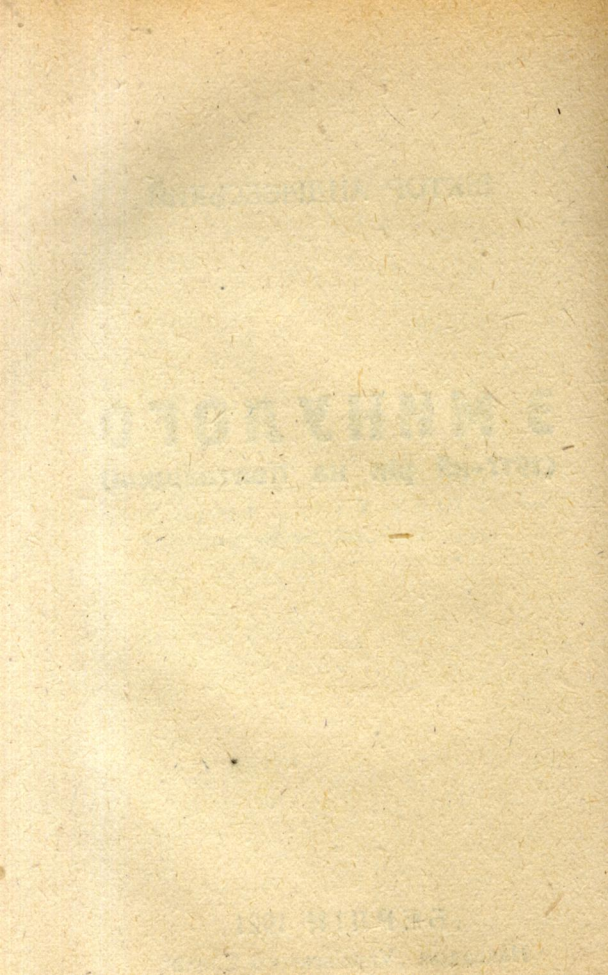
З друкарні „N E U E Z E I T“,
в Шарльотенбурзі, Берлінерштр. 40.

ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ

З М И Н У Л О Г О

(1917-ий рік на Полтавщині)

БЕРЛІН 1921

V. В боротьбі з „совета́ми“.

*„..... Воля, слава, сила
Відмірюються мірою борби!“*

Ів. Франко.

Коли будучий історик „советов“ схоче розрішити питання: хто найбільше допоміг організа́ції і розвиткові „советів“ в перші часи їх існування, — він мусітиме сконстатувати факт, що то були як раз ті групи і верстви громадянства колишньої Росії, що проти них „совети“ повели пізніше найжорстокішу, безоглядну боротьбу.

Були се в першу чергу помірковані соціялісти як С.-Р. і С.-Д.-меньшевики, а потім ліберальна міська буржуазія, при чім цікаво зазначити таке явище: чим лівіша партія, тим сильніше обстоювала вона „совети“ на початку революції і тим гострішим переслідуванням з боку тих самих „советів“ підлягла вона пізніше за часів советської влади. З елементами явно „чорносотенними“ совети боротьби взагалі не вели, а пізніше, навпаки, користувалися їхніми послугами.

У найбільшій мірі наведене правило відноситься до українських соціялістів. Коли вони від щирого серця служили советам не

за страх, а за совість в час їхньої організації, тоді як поміч Українців була їм найбільше потрібна, то тепер Українці подвійно покують свої попередні заслуги: совети їх розстрілюють і сажають по таборах і як соціалістів, а найбільше — як Українців.

З початку революції російське громадянство було настроєне дуже благодушно. Революція минулася ніби „безкровно“. „Рускій народ“, а особливо „русская інтелігенція“ виславлялися завжди й перед тим (принаймні в книжках і по газетах) як дуже милі, добрі з природи, а що до „демократичности“ і „прогресивности“ — то ті якості російської інтелігенції стали ходячим трюїзмом і вже певно не підлягали ніяким сумнівам, бодай серед самих громадян „найдемократичнішою в світі республіки“.

Тимто й не дивно, що „демократично настроєні“ громадяне привітливо зустріли „совети рабочих і салдатских депутатов:“ — адже се були „товарищі“, що так мило зробили революцію, що відкрили широкий шлях для розвитку доброго і надзвичайно здатного від природи „русского народа“.

„Товарищі“ дуже добре зуміли використати для себе отой благодушний настрій російського обивателя. Вони брали, — хапали повними жменями все, що під руку попадалося, і чим далі — їхні апетити і вимоги ставили все більші й більші.

Так що коли з Німеччини в запечатанім вагоні прибув дорогоцінний груз в особі Леніна, то він знайшов вже добре приготовлений ґрунт для своєї роботи: — лишалося тільки продовжувати і довести до логічного кінця працю, яку почали його тодішні товариші — соціялісти всіх ґатунків при благосклонній допомозі цілої „русской прогрессивной інтелігенції“.

У нас на Україні вела перед звичайно також „русская інтелігенція“, а інтелігенція українська — помагала їй в міру сил своїх, і коли деякі частини „русской“ інтелігенції в особі партії К.-Д. вже побачили до чого воно йде і повернули назад, — то з Українців все ніхто не наважувався сміливо глянути правді в очі, аж поки не прийшла перша українсько-московська війна в листопаді-грудні 1917. року.

Як досі, так і тепер нападаючою стороною все були Москвини. Українці навіть не пробували викинути чужинців з своєї землі, або бодай дати їм до зрозуміння хто є господарь на Україні і показати свою тверду хазяйську руку. Замість того „хазяйни“ з початку взагалі не насмілювалися оборонятися від чужинецьких нападів, а коли Москвини примусили таки їх стати до отвертої боротьби, то й тоді Українці не посміли повести її так, як вела противна сторона: — безоглядно і всіма способами.

Навіть вже підчас офіційної війни найзавзятіші Українці-соціялісти з Центральної Ради (Неронович і його компанія) не переставали вести енергійну пропаганду за порозуміння й уступки тоді вже явно московським, а не українським советам — своїм прямим ворогам.

Як було доведено, вони зносилися з противною стороною і допомагали їй. За свою вірну службу були вони пізніше винагороджені в звичайний московський спосіб: „товариші-большевики“ розстрілювали тих з них, які лишилися в Києві, щоби привітати московських провозвісників грядучого „українського“ соціалізму. * * *

Моє перше знайомство з „депутатами от рабочих“ відбулося таким чином.

За кілька днів по обнародуванню царського маніфесту про зречення престолу С. С. Іваненко, тодішній голова полтавської губернської земської Управи скликав збори громадських діячів м. Полтави в помешканню губ. Земської Управи.

На ті збори запрошено було й мене.

Громадські діячі за ініціативою губернської Управи і разом з нею мали обговорити справу спільної роботи в цей такий важний час і заснувати в Полтаві якийсь громадський орган, котрий давав-би напрямок громадській роботі — був-би тимчасовим організаційно-

інформаційним центром для населення цілої Полтавщини.

Зійшлося душ тридцять. Головою зборів був сам С. С. Іваненко.

Підчас чиєїсь дуже цікавої промови увійшов до кімнати заклопотаний служитель і щось прошепотів на вухо голові. Той, діждавшись кінця промови довів до загального відома, що з'явилася делегація від місцевих робітників, яка просить, щоб їй було дозволено прийняти участь в нарадах. В тій делегації мало бути щось коло десяти душ.

Всі однодушно пристали на те, щоби делегацію прийняти і допустити до роботи на однакових з усіма правах.

Служитель вийшов. За хвилину двері відчинилися і через них по одинці вступили до хати й самі члени делегації. Складалася вона майже з дітей. Був один учень комерційної школи, два молодих студенти, двоє дівчаток, решта в тім же роді і тільки двоє старших мушин.

Один з них Жид-інженір, на прізвище Майдель, багатий чоловік, що жив в найліпшому готелю в Полтаві („Европейская Гостиница“). Він служив в якімсь великім акційнім товаристві, що торгувало сільсько-господарськими машинами. Я з ним був навіть трохи знайомий.

Другий, котрого я пізнав пізніше, звався „товарищ Максим“. Він самотній з цілої

делегатії мав вигляд справжнього робітника і справді був колись кравцем, але вже кілька літ, як проміняв ремесло кравця на ремесло фахового революціонера. Належав до партії московських С.-Р. і був найтипичнішим Москвином: мав чудесну московську вимову, носив червону косоворотку і прибув на збори в „валянках“. Був чоловік незлий, досить інтелігентний і навіть дуже поміркований. Пізніше завзято виступав в советі проти большевицької тактики.

Ці перші робітничі делегати поводитися дуже чемно і коректно на перших громадських зборах. Більше такого поводження від них я вже ніколи не бачив.

Організація „советів“ росла не по днях, а по годинах. Вони ні від кого і ні в чім не бачили собі перешкод чи хочай би слабого протесту.

Треба було помешкання для советів, — вони реквізують собі один з найліпших будинків у Полтаві — „Губернаторській Дом“. Треба авто — совети знов реквізують — де хочать і скільки хочать. Треба паперу для советської газети — дістають його в той самий спосіб. Ніхто не протестує.

Побачивши таке відношення до себе, хто не стратить голови?

Незабаром совети вже перестали просити і взагалі рахуватися з ким би то не було. Вони тільки виносили постанови, які мали

обов'язковий характер наперед для більш обмежених кол полтавського громадянства, а далі взагалі для всіх, бо совети ніякої влади над собою не признавали і ніяких апеляцій не допускали.

Обивателі з початку мирилися з таким станом річей, а далі коли поведінка „товаришів“ стала вже незносною, протестувати було годі, бо совети вирости й окріпли, а обивательство дезорганізувалося й ослабло.

На першій по революції засіданню полтавської Міської Думи вона постановила включити в свій склад кількох делегатів від „совета рабочих депутатов“. На перші полтавські губернські земські збори (щось через місяць) — совети вже прислали свою постанову і домагання, щоб в склад земського зібрання було включено стільки то делегатів від советів. Серед цілого зібрання не стало ні в кого відваги запитати навіщо власне потрібні оті делегати, або протестувати проти втручання сторонніх людей не в їхні справи — тільки обговорювалося скільки має бути прийнято делегатів. В результаті прийнято здається шість замість сьми, во як вимагалось.

Тактика советів найсамперед полягала в тім, щоби залучити в свій склад найбільше заступників від усякого рода громадських і професіональних організацій.

Та організація, що посиляла своїх заступників до „совета рабочих депутатов“ тим

самим мусіла коритися і всім постановам „совета“. В інтересі останнього було притягти до себе як найбільше учасників. Тому на всі зібрання, зїзди і т. п. усяких товариств являлися звичайно посланці від „совета“, які агітували за вступ до себе даного товариства.

Вибіралися звичайно товариства, учасниками котрих не були так би мовити інтелігенти „вищої марки“ — отже зїзди народніх учителів, фершалів, дрібних урядовців то що.

До товариства адвокатів, лікарів або вчителів середніх шкіл ніхто з такими запросинами не приходив: совети уникали всяких зносин з більш інтелігентними верствами, бо почували, що тій роботі, яку вони мали, провадити інтелігенція, взагалі, співчувати не може, а інтелігентна критика була небезпечна: тоді совети її ще боялися. (Пізніше ту тактику возвела в принцип українська Директорія при виборах до „Трудового Конгресу“).

Та згодом, коли советська робота вже досить виявилася, інтелігенція ужила заходів, щоби увійти в совети і по спроможности, коли не зовсім спаралізувати ту шкідливу роботу — то бодай направити її більш спокійним руслом. Але тоді совети з свого боку ужили всіх сил, аби не допустити в свій склад більш інтелігентних людей, а тих, що вже встигли пройти — викинути.

До полтавського совета рабочих депутатів послали було своїх представників адво-

кати, союз урядовців, союз педагогів середніх шкіл та й інші.

Я також був делегований від союзу педагогів середніх шкіл, та не на довго.

На засіданнях пленума все відчувалося якесь недовіря до адвокатів, педагогів та союзу урядовців з полтавської Казенної та Контрольної Палат.

Нарешті дійшло й до отвертого виступу.

Для організації советів і пропаганди серед робітництва прибув до Полтави знаний на Полтавщині С.-Д.-меньшевик „товарищ Антон“ (справжнє прізвище його Арон Сандомирський — з заможних Жидів, сам Полтавець).

Він уславився своїм красномовством (типовий мітінговий промовець), і партія поклала на нього великі надії в напрямку організації полтавського робітництва і обивательства.

На однім з засідань пленума совета він виступив з двох-годинною промовою звичайного марксівського характеру.

На ту промову відповів йому мій товариш по учительському союзу Н. В. Бельський (по переконанням дуже близький до московських С.-Р.). А понеже сей останній був позатим що дуже добрий промовець, а ще й без порівняння ширшої ерудиції ніж „товарищ Антон“, то збештав останнього так, що, як то кажуть, від його промови „сухого місця не лишилося“.

„Товаришові Антонові“, який звик збирати ляври серед відповідної аудиторії, той виступ дуже не сподобався. У відповіді своїй він здивовано запитав, звідки взялися тут „в совете рабочих депутатов“ такі заступники від учителів? Далі зазначив, що таким делегатам тут не місце.

Завязалася гаряча перепалка між „справжніми“ робітниками і „неробітниками“.

— Конечно это правда — чево їм буржуям здесь нада среди нас рабочих?

— А Ви товаришу знаєте, що я працюю більш ніж вісім годин на добу і такий самий пролетар як і Ви, тільки, що працюю головою, а не руками? — Звернувся я до того „товарища“, що так хотів нас позбутися.

— Значіт Ви не рабочий і Вам здесь не место!

— Кто же в таком разі по Вашому є „справжній рабочий“?

— Тот, что работает молотом, киркой лопатой, — что добывает пропитание мускулами, а не головой. Єтих рабочих ми знаем: — 'всьо прихвостні буржуазії!

Всякі спори на ту тему були зайві. А після кількох таких суперечок „прихвостням буржуазії“ відпала всяка охота до дальшого співробітництва з „справжніми робітниками“, бо то була марна трата нервів і часу, так

дорогого для інтелігентного робітника особливо в той гарячій час. Тим більше, що даліше поступовання советів робило все менше можливою в них участь інтелігентних і поважаючих право, закон і порядок людей.

Незабаром в советах лишилися самі соціялісти.

* * *

Українці ніколи не були численно заступлені в советах, як „рабочих“, так і „салдатських“ депутатів — головне через свою слабу організованність, брак людей, тай власне недбальство.

Українцям-несоціялістам годі було пхатися до советів через зазначені вже причини, а з українських соціялістів початок революції застав організованими самих С.-Д., Соціялісти-Револуціонери організовалися пізніше і головну свою увагу звернули на селянство. Вони більше дбали про „Селянську Спілку“, ніж про міські „Совети“.

Українські С.-Д. мали ґрунт для своєї пропаганди головне серед залізничних робітників, де багато було Українців, крім того було кілька менших організацій У. С. Д. серед робітників на парових млинах і „махорочной фабрикѣ“. Отсе і все, бо в Полтаві ні великих фабрик ні заводів не має, а дрібне ремісництво майже цілком жидівське.

Українським С.-Д. на перешкоді стояли московські С.-Д. обох фракцій: як „Больше-

вики", так і „Меншевики". Акції останніх надто піднеслися, коли прибув вже згаданий мною „товарищ Антон".

Він енергійно взявся за пропаганду: частенько уряджував мітинги залізничників на „Канаві" (так звалася, здається, якась велика майстерня в залізничнім депо. Я сам ніколи там не був, лише чув про ту „канаву" від моїх знайомих робітників.)

Українські С. Д. хоч мали свою організацію серед робітників, та працювали дуже мляво, що викликало велике незадоволення серед їхніх прихильників.

У мене серед них був великий приятель в особі деякого Нечипора Гаврилка. Він був офіційально Марксистом, але ціла його вдача — отверта, м'ягка, лірична — суто українська, нарешті, природній його розум і український гумор яскраво виділяли його серед партійних товаришів, звичайно замкнутих в собі, мовчазних самопевних сектантів московського типу. До того він був великий націоналіст, що зближало його зі мною і відпихало від нього ортодоксальних хоча й би українських, але „Марксистів".

Нераз скаржився він мені на недбальство своєї партійної аристократії, яка займаючи в організації поважне місце і маючи такіж поважні обов'язки, зовсім нехтувала ними. На робітничі збори з „генералів" мало хто приходив: — віддавали робітників Українців

на поталу московським агітаторам, а тепер от — головне „товарищу Антону“.

Я дуже співчував Нечипорові, та як міг зарадити лихові? Кілька разів звернувся було я до укр. С. Д. „генералів“, переказуючи його нарікання, та звідти почув звичайну городу й холодну відповідь, що вони самі, мовляв, знають, що їм і як робити.

Нарешті одної неділі в обідню пору до Українського Клубу, де мене все здивав Нечипір, явився він разом з великаном робітником — своїм товаришом.

Велитень говорив громоподобним голосом, а його руку, чорну від недобре вимитої сажі я не міг обняти моєю, коли вітався з ним. Був у всіх рухах кольосальний і неворотливий, як ведмідь.

У великій клубній салі під портретом Богдана Хмельницького сіли ми в трьох на лаві і велитень звернувся до мене з проханням, щоб я завітав до них на робітничі збори.

— Та якже я можу завітати до вас на збори — яж навіть не соціяліст, не то що не Марксист? — Вам переказував про мене Нечипір? —

— Так щож з того? —

— Та не пристало якось мені — „буржуєві“ йти на робітничі збори, — тай що я можу вам сказати? — Мої слова тож „єресь“ для робітника!

— Може скажете більше правди, ніж нам звичайно говорять, а тепер то й перестали взагалі говорити нам наші провідники — українські С. Д. — Щоб не досадно було, колиб не „товарищ Антон“, — бодай хоч не Жид, а то Українців-робітників навертає до московської партії, сам ні Українець, ні Москвин, а Жид!

— Щож, його слухають?

— У нас кого не послухають. — Тимто й біда, що чужих слухають кого хочете, бо своїх нема кого слухати.

— А от як я прийду, то мене слухати не стануть, — може і з зборів виженуть.

— Не виженуть, бо ми з Нечипором не самі: є нас кілька, хоч небагато, та як до чого доведеться, ми зуміємо лад дати.

Я глянув на його ручища, взяв на увагу його голосище і справді повірив, що кілька таких як він зможуть „лад дати“.

Ми умовилися, що колиб треба було промовця проти „товарища Антона“, то вони перекажуть мені телефоном, або пришлють до мене до дому.

Я піддав їм таку думку, що говоритиму не зазначаючи яких я поглядів, але в дусі українських С. Д. — заміню їм їхнього партійного промовця.

На моє здивовання вони не дуже обстоювали мою пропозицію — були того по-

гляду, що можна говорити і в „буржуазнім“, аби українським дусі.

Я був иншого погляду, бо міг дати зброю в руки „тов. Антонові“, як оборонцеві робітничих „інтернаціонально-класових“ інтересів супроти „буржуазно-націоналістичного затемнювання класової свідомости“.

Під кінець вони таки погодилися зі мною.

Того самого вечора я зустрівся з „генералами“ від У. С. Д. і переказав їм сьогоднішню розмову. Попередив, що коли й на далі так нехтуватимуть вони своїми обов'язками, то я—б у р ж у й піду промовляти до робітників, а за наслідки складаю відповідальність на них соціалістів.

На сей раз мене вислухано було з більшою увагою і деяким занепокоєнням.

По мене робітники після того не посилали: очевидно т а к а аргументація вплинула на „генералів!“

* * *

Сей епізод наводжу для того, щоби схарактеризувати, чому взагалі в совєтах

український елемент був заступлений нечисленно. Хоч в Полтаві порівнюючи Українці ще досить численні були в советах, бо з ними прийшлося рахуватися: — боротьба між Українцями і не-Українцями в советах стала таки на чергу дня в кінці літа, коли виявилися взаємовідносини між Українською Центральною Радою і не-українськими по складу і по духу „Советами“.

Та українським соціялістам і так мало-численным в советах тим трудніше було вести боротьбу, що сталої національної тактики вони не могли мати, бо не мали й сталої національної програми, — натомість спільність класових інтересів з чужинцями, яку вони все підкреслювали досі супроти Українців-несоціялістів, як раз тепер дала себе їм відчути в як найприкріший спосіб. Вони сиділи між двома стільцями: не мали сили повернути совети на той шлях, якогоб собі бажали, а одваги, — щоби объявити їм отверту боротьбу і стати суцільним національним фронтом з своїми природними союзниками — Українцями-несоціялістами.

Більш послідовні з них, як напр. член. Центральної Ради салдат Матяш отверто і рішучо стали по стороні советів і обявили війну Центральній Раді, яко „буржуазній“. Він мав кількох однодумців серед жовнярів

і вони паралізували діяльність інших Українців не тільки в советах, а й поза советами.

Так напр. в осені генеральний секретар військових справ Центральної Ради оголошує в Києві зїзд делегатів від українського війська. Советам те дуже не на руку. „Совет салдатских депутатов“ в Полтаві забороняє полтавському гарнізоні посилати делегатів на той зїзд.

Але помимо інших салдатських організацій існувала в Полтаві ще військова „Українська Громада“.

Тая Громада, сильна національною свідомістю — була цілком по боці Центральної Ради вже тому, що Центральна Рада була одинокою українською владою.

Тоді на зборах Громади її член, член совета, а також посол до Центральної Ради салдат Матяш з своїми прибічниками уживає всіх заходів, щоби иншими справами відтягти увагу зборів, затягти збори як найдовше, аби не лишилося часу на вабори.

Правда, те йому не вдається: заходами инших, „буржуазних“ членів (головне товариша голови В. Липинського) обов'язок супроти наказу вищої української влади виконано: делегатів вибрано і послано. Та скільки труду, скільки енергії треба

було положити навіть в певній українській організації задля того, щоби виконати обов'язок супроти генерального секретаря Центральної Ради тому самому Липинському, услуги котрого в справі організації українського війська в Полтаві офіційально відкинуто тимже таки генеральним секретарем! (Див. про те спогади В. Липинського в „Хліборобській Україні“ 1. стор. 10).

Найцікавішим і найприкрішим в тім усім було те, що найгіршим шкідником справи, не говорю вже української, але справи Центральної Ради — був офіційальний її член Українець і то офіційальної, урядової марки!

Парадокс, можливий тільки на Україні за тих часів! Тай чи за тих тільки?!

Або ще такий факт. Полтавська Військова Школа (колишнє „Віленське Воєнне Учілище“) по большевицьким перевороті об'явила, що підлягає Центральній Раді; проти Центральної Ради формально не висловився і полтавський „Совет солдатських депутатів“. Але позаяк Військова Школа не признає над собою влади совета, то останній наказує їй видати зброю і ставить ультиматум, щоб те було зроблено в протязі 24 годин.

Могло дійти до збройного конфлікту,

бо обидві сторони мали досить людей і зброї.

Щоби того уникнути, „Військова Громала“ скликає свої збори, на які запрошується й мене, яко представника міського самоврядування — гласного Думи.

На тих зборах знов в обороні совета виступає член Центральної Ради — Матяш, і тільки по довгих трудах і дебатах удається нарешті прийти до того, що збори вибирають делегацію в числі трьох осіб, яка має йти до совета просити, аби було уникнуто непотрібного пролиття крові. В тій делегації був один офіцер, один жовняр і я.

Се була моя остання подорож до совета і мирна розмова з його заступниками. Незабаром по тому я довідався, що мене вже внесено советом в проскрипційні списки.

Зараз-же по зборах, щось коло першої години в ночі рушили ми в трьох до Губернаторського Дому — резиденції советів.

Величезний будинок світить всіма вікнами: світла не жаліють, бо за нього не платять. Та життя в будинку не видно. Лише при вході коло внутрішніх дверей стоїть вартовий з багнетом. Так само при дверях великої салі.

Сама велика саля, колись розкішна

кімната, тепер повна бруду й болота. Долі маса недокурків і лушпиння з соняшникового насіння. Великий білярд завалено совєтською і соціалістичною літературою: в день тут іде торгівля.

Вздовж стін розставлено червоні прапори, яких уживано підчас маніфестацій ріжними соціалістичними організаціями і совєтськими маніфестантами. В хаті тяжкий, кислий дух.

Питаємося, де чергові члени совєта.

Вартовий проводить нас в один з дальших покоїв.

Стукає до дверей.

— Войдіть!

Входимо в маленьку кімнатку, колись видно чепурно обклеєну блакитними тапетами. На канапці карельської берези з золотою оздобою лежить в чоботях, покрита салдатською шинелею довга фігура. При столику в мягкій фотелі сидить вже згаданий мною „товарищ Максим“.

Довга фігура на канапі скидає з себе шинель, підводиться, і я пізнаю в ній знаменитого вже й тоді Аусема. (Він потім за большевицьких часів був комісаром, здається, фінансів в харківському „Всеукраїнському Советі“, і взагалі великою особою серед большевиків).

Наша розмова була коротка.

Ми зазначили ціль нашого приходу, і я висловив надію в імені горожан міста Полтави, що мирне життя не буде порушено і що не буде пролиття крові.

— Ніякого пролиття крові й не мало бути! — холодно й понуро відповів Аусем.

— Ну, а якже з ультиматумом, якому термін кінчиться завтра?

— Ультиматум лишиться ультиматумом!

Ніяких дальших інформацій мені витягнути від нього не вдалося: він знову ліг на канапу і накрився шинелею, а „товарищ Максим“, хоть дуже благодушно настроєний очевидно й сам нічого не знав.

Авдієнція скінчилася і делегація відбула тою дорогою, що й прибула.

Справді інцидент на тім і скінчився. — Ніяких суточок з того приводу не було.

Та заходили більш поважні події.

Центральна Рада призначила комендантом на Полтаву українського С.-Р. полковника Ревуцького.

Совети разом з салдатом Матяшом (він також називав себе українським есером) зараз-же підняли проти нього скажену агітацію і домагалися, щоби коменданта вибрала собі сама полтавська залога.

Головним центром діяльності і обороною советських організацій був так зв. „Авіаційний парк“.

Се була якась авіаційна велика організація, що в центрі міста — на Сінній площі занимала величезні будинки, „Арештантських Рот“ і „Ремесленнаго Училища“.

„Авіатори“ мали зброю і вибухові матеріяли. Ніякої влади не признавали і тому були твердою опорою советів.

За кілька днів після того як з наказу Центральної Ради було обеззброєно в Києві і під Києвом советсько настроєні військові частини, те саме зробив Ревуцький в Полтаві з „Авіаційним Парком“.

В ночі до будинку Арештантських Рот увійшли українські війська, без шуму обеззброїли всіх і поставили свою варту. Всім жовнярам і офіцерам з Авіаційного Парку було наказано за 48 годин залишити місто Полтаву.

Добре було почато, та не добре скінчилося.

Виявилось, що українська варта була непевна.

Зараз-же між нею повели агітацію прихильники советів (в тім числі, як мені переказували, були й українські С.-Р.-и.).

Скінчилося на тім, що над вечір. українська варта здала добровільно свої пости „Авіаторам“, а далші події пішли вже прискореним темпом.

У вечері того самого дня був я в Мійській Управі на засіданню ревізійної комісії.

Щойно почалося засідання, як до кімнати вбігає якийсь добродій і схвильовано питає:

— Де Семен? (Косенко — міський голова С.-Д.)

— Мабуть у себе в кабінеті, — а що?

— Та біда. Ревуцького арештовано, зараз він перед зібранням салдатів у „Музикальному Училищі“, де його судить натовп душ 600. Се є справжній самосуд; натовп розгорячений, колиб його там не порішили! Треба, щоб Косенко негайно їхав на збори, може йому вдасться заспокоїти салдатів, або хоч відложити розправу. А Вас — звернувся він до мене — чекають зараз негайно на збори Військової Громади в Українськiм Ключі.

За хвилину з сусідніх дверей вибіг блідий Косенко.

— Біжіть негайно на збори Громади — заспокойте їх, щоб не вчинили чого нероз-

важного, а я подамся в „Музикальне Училище“!

Він сів у міську коляску, підвіз і мене до Музикального Училища, а далі я пішки побіг до Українського Клубу.

В великій салі Клубу, де містилася Громада, застав я душ 40—50 її членів. Настрій у всіх був дуже тверезий. На ніщо „нерозважне“ ніхто не збирався. Тай що зрештою могла зробити ота купка людей проти моря розлюченої черни?

Обговорювалося, чи оборонятися, колиб схотіли арештувати Громаду, — чи ні.

В кутку салі під іконою пишається жовто-блакитний прапор Громади з гордими словами: „В своїй хаті своя правда і сила і воля.“ — І так боляче мені дивитися на нього в тій свідомості, що ми не „в своїй хаті“, — що от зараз може вламатися юрба розлученого жовнярства „своїх“ і „несвоїх“ і все побити, потрошити, зруйнувати і вчинити криваву бойню над невеличкою чесних і свідомих Українців!

Зненацька мене викликають в коридор: прийшов мій брат і хоче негайно говорити зі мною. Вихожу. Мій брат студент, стурбований.

— Тікай негайно! Ховайся де, бо зараз мають розпочатися арешти серед Українців. Твоє ім'я стоїть одним з перших у списку!

— А ти звідки знаєш?

— Переказував товариш, який на власні очі бачив список в руках одного з членів совєта і чув розмову про арешти.

— Та чи твій товариш не бреше? Хтоб таки голосно говорив про такі справи, та ще й список показував?

— Говорили в коридорі Музикального Училища, а він підслухав, а список показував йому „советчик“ його приятель. — Хоч вірь, хоч не вірь — роби як знаєш, аби я тебе попередив!

Я рішив розділити долю з усіма членами Військової Громади. Нераз вже доводилося мені переживати разом з ними різні прикрі хвилини, хай переживу й ще!

Вернувся до салі і переказав про одержані мною відомости.

Виходу не було ніякого, тому рішили спокійно дождатися що буде.

Та ні до чого серйозного і в той раз ще не дійшло. — За пів години прийшли вістуні з Музикального Училища і принесли такі вісти:

Над Ревуцьким постановлено перевести докладне слідство, а до того він буде під арештом. Його вже відпроваджено під вартою до „Европейського Готелю“, де він є під домашнім арештом і має очікувати дальших рішень совєта.

Ми заспокоїлись: — ще й на цей раз минула біда!

Не знаю, чи вісти, принесені братом були правдиві — але що моє ім'я було внесено і то на перше місце в проскрипційні списки, в тім я переконався трохи пізніше.

Між совєтами і Центральною Радою нарешті була объявлена формальна війна. Події в Полтаві і в Києві розвивалися рівнобіжно. Тому, коли командуючий совєтською армією Криленко разом з панамі із Смольного Інституту (тодішній петербургський осідок большевицького уряду) поставили нарешті ясно і категорично ультиматум Центральній Раді, — деякі Українці були дуже задоволені: вже досить було тих недоговорень і гри в „братство“, „спільні революційні інтереси“, „міжнародню пролетарську єдність“, і тому подібних забавок. Справа виходила на чисту воду: — Московська „демократія“ показувала своє справжнє обличчя „братській“ українській „демо-

кратії“. Йшло тепер просто і ясно про те, хто дужчий — хто подолає.

Ми мусіли з жалем констатувати, що демократія українська в особі Центральної Ради не мала ні поважної сили, ані організації, а симпатії, коли й мала, то не до себе самої за свої якості, а тільки мовлявби з мусу: — їй симпатизували всі вороги большевиків через те, що вона була також їх противником.

А ворогів в той час большевики мали багато.

Одною з формальних причин виповідження війни було те, що Україна пропускала через свою територію з фронту до дому Донських і Кубанських козаків — отих „Корніловців“ — вже ніби випробуваних „контрреволюціонерів“.

Не знати, що думали робити з ними на фронті Криленко і большевицька влада, але поставити Українську Центральну Раду на слизьке і використати для себе таку нагоду бодай для агітації, вони всеж змогли.

Центральна Рада була в безвихіднім стані: — колиб погодилася з большевицькою пропозицією і відмовилася пропустити до дому козаків — мала-би проти себе сильну духом і організацією, ще мало

діткнену большевицькою заразою, ще справжню армію.

Тай не пропустити козаків до дому вона фактично не мала сили, бо те військо, — власні „Українські полки“, якими Центральна Рада ніби розпоряджала, в той час вже так мало відповідали своєму призначенню, так мало мали справжньої військової організації, що на них рахувати як на військо могли хиба „генеральні секретарі Ц. Р.“, які про військові справи взагалі не мали ніякого поняття.

Дух національної єдності і завзяття, що панував серед українських полків на фронті з початку їх організації — систематично поборювався тими самими секретарями яко „буржуазний“ — злочинно „самостійницький“. Українське військо виховувалося натомість в духу „клясовому“ і соціалістичному; тому справжні ентузіясти, котрі ще сяк-так „протигурядово“ підтримували національний дух серед української армії, не в силі були схоронити її від розідаючої пропаганди советчиків та ще й при „благосклонній“ допомозі Українців таки — членів Центральної Ради.

Використати природніх своїх друзів-козаків, інтелігенцію й інші протибольшевицькі елементи Центральна Рада не могла через неездатність своїх малогра-

мотних не тільки в політичній науці проводирів, а в друге й через те ще, що сама вона не менше від советів трусилася зі страху перед примарами „націоналізму“, „шовінізму“, „контрреволюційности“, „буржуазности“ та й інших страхіть для тодішніх українських можновладців — заступників „пролетаріату і бідніших селян“.

Українські війська, що приходили з фронту і мали наперед військовий вигляд національний дух, скоро під впливом оточуючої атмосфери безладдя, нездібности до організації з центру й деморалізуючої агітації і самі деморалізувалися. Людей, що могли-би дати лад у війську, але самі були виховані в національнім, а не „клясовім“ дусі з гори старанно усувалося. Природно, що боронити владу Центральної Ради було нікому: її найенергічніше боронили власне ті, кому це було офіційно заборонено і віднято всі засоби до того.

Але деякі військові частини числилися „українськими“, — були „українськими“ бодай на зовні, і як не слабкі вони були фактично, — совети побоювалися їх, бо справжньої сили й вони не мали за собою: тих розбишацьких банд, котрі були до їхньої диспозиції, вони не могли рахувати справжньою собі обороною, бо та оборона

в кожний мент могла обернутися й проти них самих. У нас було кілька таких випадків.

Один раз славний четвертий полк вигнав і просвистав московського військового відпоручника „товарища Оберучева“, котрий настановив його нам на горе у Полтаві, коли Оберучев приїхав робити „смотр“ полтавському гарнізону.

В друге советські прихильники салдати добре побили большевика Дробниса, як той хотів їх на щось наставити підчас заворушення.

Тому в Полтаві склалася така ситуація, що „Українці“ боялися большевиків, а ті — „Українців“.

Українською рахувалася помимо військової громади ще й частина якогось полку, що прибула в Полтаву з Кременчуга і якою командував полковник на прізвище, коли пам'ять мене не зраджує — Вишемірський. В тій частині ще був порядок і карність, алеж вона була невелика числом і виступити проти цілої маси четвертого полку, Авіаційного Парку і ще кількох (здається двох) полків, що самовольно розташувалися в околицях Полтави, вертаючися з фронту, вона природно не одважувалася, тим більше, що не було ніяких директив, ні розпоряджень з центру.

Коли сталася пригода з Ревуцьким, про неї послано було телеграму Петлюрі з проською інструкцій і допомоги.

Від нього совети одержали ультиматум випустити Ревуцького і загрозу, що в іншому разі буде вжито збройної сили. Та совети ніякої уваги на ультиматум не звернули.

Полковник Вишемірський, який мешкав в тім самім дворі, де був Український Клюб, що вечера приходив до Клубу, в якім збиралося тоді все українське громадянство і нераз гірко скаржився мені на свою долю. Старий кадровий офіцер російської служби і сумлінний Українець, що чесно служив Україні і пізніше наложив за неї життям не міг не то що звикнути до такого ладу, але взагалі не міг навіть збагнути порядків української революційної військової влади.

Поволі якось я став своїм чоловіком не тільки у військовій громаді, але й у нього, у полковника Ревуцького і взагалі серед українських офіцерів, для котрих я робив дрібні прислуги: робив виклади, в разі потреби виступав з промовами перед військом то що.

Одного вечера після описаних мною подій до Клубу прибігло двоє Українців, урядовців з Київського двірця.

— Бога ради — де тут полковник Вишемірський? — звернулися до мене схвильовано.

— А що, хиба якесь нещастя сталося?

— Ще не сталося, але може статися.

— Що таке, в чім річ?

— З Київа їде військовий відділ від Центральної Ради, вже на Ромодані, ми отсе звідти одержали депешу. На лінії охорони ніякісенької. Советчики поінформовані про те прекрасно, можуть десь підірвати місток, або рельси і спустити в річку або у яр цілий потяг. Що то за порядки, прости Господи: не вислати на лінію ніякої охорони!

Я повів їх до Вишемірського. Той зрадив з одного боку, а з другого — розсердився.

— Звідкиж я знаю, що мені робити? От кілька днів що дня шлю телеграми до Київа, а звідти ніяких директив, ніяких розпоряджень. „Вишлемо допомогу“ — а коли, яку, яким способом, хиба я знаю? Отсе перші людські відомости, що від Вас почув!

Після одержаних вістей — се був передовий загін, який складався з броневика, відділу кавалерії і саперів. За два-три дні мав прийти в Полтаву цілий полк „Богдановців“.

Але про теє були поінформовані самі залізничники та може ще совети. Ніхто з заступників української влади в Полтаві нічого певного не знав і не готовився до прийняття ні першого ешелону, ані дальших.

Треба було прийняти і розмістити людей, заготовити для них припаси і фураж для коней.

Вишемірський був заклопотаний: що його робити тепер о 10 годині ночі — де кого шукати?

На щастя в Клюбі був голова губернської земської Управи М. Токаревський. Ми з Вишемірським кинулися до нього.

— Робіть що знаєте: треба якось прийняти людей!

Зараз зробили ми коротеньку нараду і рішили негайно поінформувати кого слід. Найсамперед зателефонували до міського голови Косенка і викликали його до Клубу.

Отсей імпровізований комітет чотирьох і поробив деякі заходи, щоб одразу дати сякий-такий лад. Дещо наказано телефонічно, а то — порозсилано розпорядження людьми — членами військової Громади, яких завжди двоє-троє чергувало у Клубі.

За тими клопотами не чулися ми як і пів ночі минуло.

Години коло другої в кімнату, де ми нараджувалися, увійшов в шинелі, з кривою шаблею величезного росту вояк. Приклавши руку до шапки і витягнувшись „в струнку“, він рапортував полковникові і передав йому свої документи.

— Сотник...*) кулеметного відділу, прибув з броневином „Семен Палій“ — маю з собою стільки а стільки людей, такої а такої зброї!

Полковник підскочив, сам випростувався і прийняв як належить по військовому рапорт, тоді протягнув руку, сам представився і просив сідати прибувшого.

Той скинув шапку.

Боже твоя воля! З тімени висвободився і граціозно спав за вухо довжезний козацький оселедець! Голова чисто голена, оселедець густий, довгий; тип у прибувшого кулеметчика правдивий козацький (сам він родом, як виявилось, з під Охтирки на Харківщині).

От вони нарешті справжні українські вояки! З українською душею, — Українці з окола і в середині. Ми ще таких не бачили в Полтаві. А особливо той оселедець, ах той оселедець!! Мені майнули перед очима Запорожці, Лейстровики, Сердюки — стали перед очима старі козацькі часи, славні незабутні історичні події. — Боже, та чи сеж правда? — Чи мріяв я коли на своїм віку дожити до такого щастя: на власні очі побачити власне українське військо?.. Найбільшою, найдалше йдучою мрією, що мало

*) Призвища ні його, ні декого з інших Українців далі не називаю, бо можливо, що вони тепер на Україні, а знаючи варварські звичаї теперішніх властителів України, я боюся наразити людей на криваву помсту.

колись нас двоє з членів нової (не С.-Д.) Української Студентської Громади в Києві (я і К. Поліванів), що не сміли признатися собі, соромлячися один одного — сею далекою мрією було пройтися колись вулицями Києва під жовто-блакитним прапором, а потім хоть і вмерти під тим прапором!

Так мріяли ми якийсь десяток літ перед тим, і от я вже находився під жовто-блакитним прапором, бачив як гордо носили той прапор ті самі українські С.-Д., що сміялися з нашого „романтизму“ і казали, що мені треба було народитися перед трьома віками, щоби тішитися з оселедців, бунчуків, жупанів та іншої „бутафорії“.

Я глянув на обох Голов: земського й міського — обох правовірних С.-Д. Подив, схвилювання і радість відбивалися й на їх „ортодоксальних“ обличах.

Що то значить первісні національні почуття: як не дави їх тягарем модерної „світової“ науки, як не дбай витиснути їх з своєї душі, — прийде час і отой „романтизм“ все подолає, як хвиля залле тобі усі твої „наукові“ виводи та сильогізми!

Я не крився з моїм захопленням і звернувся до обох С.-Д., щоб поділитися враженнями.

— Що товариші С.-Д. і вам до серця промовляє романтичний оселедець?

Вони соромливо мусіли признатися, що справді так, — але оправдувалися, що всеж таки се є модерне українське військо, яке стоїть на обороні не тільки національних здобутків, але й соціальних прав українського народу. Що воно є заразom і оборонцем соціалізму...

Кулеметчик говорив голосно, хрипко і ляконічно.

— Накажіть батьку-отамане де маю йти, щоби розігнати оту советську сволоч?

Полковник заспокоїв його. Сьогодні в ночі того не потрібно робити, — завтра все може обійдеться тихо і без крови.

— Та яка там кров? — Хиба я став би руки бруднити такою поганю? Мені набоїв на них жалко! Розжену нагаями! В Київі ми вже звикли до них. Знаємо як з ними обходитися!

Мене трохи неприємно вразив сей самохвальний тон, та я оправдував його загально знаною, спеціально військовою самопевністю і самохвальством.

— Коли хвалиться, значить має чим похвалитися — видно вже бував у роботі!

На другий день все обійшлося як найліпше.

Справді без жадного стрілу — дуже просто: прибувший відділ кавалерії поїхав до Європейського Готелю, вивів з під арешту Ревуцького, посадив його на коня і урочисто

проїхався разом з ним вулицями міста, а ще більш урочисто перед вікнами советської резиденції — Губернаторського Дому.

Українці раділи, — советчики затиснули зуби зі злоби, але вдіяти нічого не могли, бо на подвір'ю Українського Клубу вже стояв грізний панцерник, одинокий на цілу Полтаву, — панцерник з жовто-блакитним значком і написом „Семен Палій“.

Та недовго довелося радіти й Українцям. Совети дали знати про події до Харкова, який вже от кільканадцять днів як був в советських руках, і на другий день по місту пішла чутка, що з Харкова рушив на усмирення Полтави і покорення її советський броневий потяг. (Се діялося в середніх числах грудня ст. ст.)

Я забіг до Українського Клубу саме перед обідом. В коридорі зустрів мене один заклопотаний Українець.

— Знаєте, яка біда — треба отсе вирядити саперів, щоби підірвали місток, та в них інструментів немає. Треба кілька джганів і пару лопат. Послатиб на земський склад, та тепер в обіденну пору нікого не застануть, а треба вирушати негайно. Чи не далиб Ви якої ради?

Яку його раду давати? Дивно мені стало, що українські сапери, які приїхали з спеціальним дорученням, не привезли з собою найпотрібнішого знаряддя!

— Найпростіше — се купити, що я й зроблю зараз, тільки кому його передати?

— Отут є кілька саперів, вони підуть з Вами — їм і віддасте.

При мені було щось коло 80-ти рублів; — 60 я ще позичив у М. Токаревського, який зустрівся мені по дорозі, і з сапером одягнутим в новенький елегантський жовнярський стрій хутко побіг я до залізної торгівлі „Бр. Азрієловичів“.

— Якже ви в дорогу вибралися без інструментів? — запитався я у мого спутника.

— Ми їх і взагалі не маємо!

— Та якже так?

— Не маємо тай годі! — З фронту як приїхали, — було з нами дещо, та забрали десь на склад, казали, що видадуть як запишуть, а тут прийшов наказ виїзжати, ми й виїхали в чім були. От вбрання нове дали.

Он воно які порядки! — Моє одушення українським військом потроху охолоджувалось.

— А динаміт маєте?

— Пироксилінові шашки і Біксфордів шнур успіли захватити з собою.

Я хутенько купив чотири джагани і пару лопат і передав йому. Він нетерпляче дожидався, бо треба було зараз рушати; їх чекав автомобіль зараз таки близьенько звідси коло клубу „Трудящихся“, де вони розмістилися.

— А якже воно буде, що вони без держаків? — розчаровано протягнув він.

— Щож, хіба ви держаків не зробите самі?

— Та нічим, бо й сокир не має!

Я порадив йому попросити сокиру у їхнього дворника, а що до держаків, то він сам висловив проект, як їх зробити:

— Виламаємо десь пару брусків з бар'єру, або зрубаємо деревця у ліску, як виїдемо за місто.

От воно яка була організація—і то в ліпших частинах українського війська!

Задання своє сапери все таки виконали, і большевицький потяг вернувся назад до Харкова, бо як нам було відомо — організація у большевиків була не ліпша: воювати, а тим більше репарувати залізничий тор вони були нездатні. Воювали поки що „живим словом“ — агітацією, а потім коли „розагітовані“ жовняри відмовлялися боротися проти своїх „товарищей салдат“ — брали те, що їм потрібне було, голими руками.

Так вони три тижні пізніше забрали й Полтаву, коли її обороняти вже зовсім нікому було.

Тепер-же поки-що її обороняти хоть і було кому, та слабенька полтавська українська залога не наслідувалася розпочинати рішучих кроків, бо боялася в тилу у себе

роботи місцевих большевиків, а вжити проти них рішучих заходів чи ніхто не хотів, а чи не наважувалися.

Все чекали, що ось прийдуть знамениті „Богданівці“, тоді мовляв справа одразу виявиться і поліпшає.

Говорилося також, що в Київі полковник Капкан виробив геніяльний плян для взяття Харкова і одразу рішучої перемоги над большевиками.

Ми в Полтаві надіялися і чекали. Вся надія була на отих Богданівців. Прийдуть і виручать не тільки саму Полтаву, але й Харків, який даремно молив у нас раз-у-раз хоть якої допомоги — а може й цілу Україну? Колиб тільки скорше дав Бог!

І вони нарешті прийшли.

На другий чи на третій день по описанім мною епізоді з українськими саперами, по обіді прибув давно очікуваний полк, а коло години семої вечером його командир — полковник Ластівченко вже був в Українському Клубі.

Український Клуб на Стрітенській вулиці в той час став осередком не тільки громадського українського життя, але й військової роботи. Від того часу як прибув перший український ешелон з Києва в нім роставувався український штаб.

Самий будинок уявляв з себе цитаделю. З надвору проти воріт грізно виглядає бро-

невик. Коло воріт стоять вартові з багнетами і крім військових, нікого до будинку не пропускають. В будинку міститься канцелярія штабу і завжди відділ озброєних жовнярів, які там і сплять. Коло воріт раз-у-раз привязаний кінь вістуна.

Я був одинокою цивільною особою, якій було дано перепустку до Клубу. Від якогось часу я ніс почасти секретарські обов'язки при штабі, а почасти служив для зв'язку з різними місцевими інституціями. Помагав як міг. Запросили мене самі військові і дуже дякували мені за мою допомогу.

Я був чимсь зайнятий в канцелярії, коли до мене підійшов високий худий чоловік літ 35-40 у військовім убранні і коротко представився:

— Полковник Ластівченко.

Далі від себе зложив подяку за мою дотеперішню роботу і просив допомагати і йому, бо він в Полтаві зовсім новий чоловік, щойно приїхав, нікого не знає.

— А ворогів явних і особливо тайних скрізь сила, — сам не знаєш кого стерегтися, не має певної людини, на яку пожитися можна було!

За кілька минут він виніс мені з сусідньої кімнати наказ до населення Полтави, котрим оголошувався у місті воєнний стан, повідомлялося, що прибули українські війська, а комендантом залоги міста і військовим ко-

мендантом над цілою Полтавщиною з доручення влади Центральної Ради об'являв Ластівченко себе самого.

Той наказ я мав перекласти на московську мову і подбати, щоб його було відбито в достаточній кількості в обох мовах на машинці. Завтра мав бути розклеєний по місту, а позаяк друкарні не працювали, бо заходами совєтов от вже більше як місяць тягся штрайк друкарів, — то мусіли ми працювати машинкою в ночі.

Я йду до Європейського Готелю, по вечераю, а за годину вернуся докінчити деякі справи, тому з Вами не прощаюся — подав він.

Не знав бідака, що тепер мав більше підстав прощатися як коли, бо живим його я вже більше не побачив...

Я був пильно взявся до справи. Може за годину нервово задзвонив телефон.

— Український Клюб?

— Так. Хто говорить?

— Поліційний комісар другого участка.

— Що треба?

— Та хотів перевірити чи до вас ще можна дзвонити, бо до червоних казарм (там стояв відділ українського війська) дрти перерізано. Боюся, що готується щось непевне. Повідомте там кого слід. Де полковник Ластівченко?

— Пішов до Європейського Готелю вечераєти.

— Як прийде, перекажіть йому отсі відомости і хай позвонить до мене. Я послав свою розвідку, надіюся мати важні новини.

— Добре.

Не знаю чи минула друга година, як знова нервово затріщав телефон.

— Український Клюб?

— Так.

— Хто говорить?

— Андрієвський.

— Слухайте, се я, — комісар другого участку. Негайно пошліть лікаря до Європейського Готелю, бо Ластівченка чи вбито, чи смертельно ранено. Попросіть когось з військових до телефону.

Я побіг до Вишемірського.

Той стурбовано кинувся до телефону. Почув ту саму вістку. Хотів телефонувати до червоних казарм, щоби вислали негайно охорону до Європейського Готелю, та станція відповіла, що тамтешній апарат не працює.

Що його робити?

В Клубі було 10 — 12 озброєних жовнярів і він хотів було послати їх на охорону, та хтось нагадав, що не можнаж кидати і Клубу без охорони, бо хто знає — може й за ним стежать і зараз стануть громити штаб. Він послав кінного вістуна до касарень з наказом вислати негайно людей і оточити цілий квартал.

За 5 минут знов дзвонить телефон.

— Європейський Готель оточено не знати якими жовнярами; на вулицях стрільба. Подбайте про лікаря — я вже телефонував до Богоугодного Заведенія (лічниця) та не знаю чи лікар прибув? — Говорив той самий комісар другого участку.

Я хотів було зателефонувати до лікаря або до найближчого шпиталю, та зі станції почув нервову відповідь:

— Прошу пождати, зараз сталося нещасте і ми завалені роботою — відмовляємо усім. За годину можна буде говорити.

Годі було в той спосіб чого добитись. Треба було йти особисто. Але на вулицях вже виразно чути було стрілянину, бо Європейський Готель 5 минут ходу від Ключу.

Один з молодих офіцерів, мій колишній ученик запропонував простий вихід:

— Беріть в руку револьвер, а я другий тай підемо — що Бог дасть: — в двох все безпечніше.

Так ми й зробили.

Проти міського театру побачив я купу людей: — саме розходилися по виставі; а на другім боці вулиці коло ключу Трудящихся вже стояла озброєна варта з українських жовнярів. Мене впізнали і пропустили. Від них я довідався, що вони вже вислали свою варту й до Готелю.

Добігаємо до рогу, за яким зараз направо Європейський Готель. Та тут двоє жовнярів гукає сердито:

— Стой! Куди йдеш? Заборонено!

Вперед висунули два багнети. Не встиг я щось відповісти, як підбіг молодий жовняр — Галичанин, мій великий приятель по військовій Громаді, якого я дуже любив за його галицький отвертий і безкомпромісовий „шовінізм“.

— Йдіть, йдіть скорше, Бога ради, дайте якийсь лад, бо ми самі нічого вдіяти не можемо! . . .

Та ладу якогось вже пізно було давати.

Коли ми вступили до вестибюлю в Готелі — я побачив просто перед дверима труп того, з ким говорив ще за годину — за дві.

Лежав горілиць розпростертий. Спокійний вираз на обличчю; мундур розщиплений і коло серця закрівавлений, рівнож як і ссрочка.

Убийця стрілив з револьвера прямо в серце, бо стріляв „в упор“.

Чекали на судову владу, а мене мій Галичанин відпровадив по сходах в якийсь готельовий покій, де лежить тяжко поранений адютант.

На ліжку проти дверей в малій кімнатці побачив я знайомого молодого офіцера, майже ще дитину, який був в мене дома перед кількома днями. Дуже милий — я його полюбив одразу яко свідомого українського

інтелігента, а ще більше — що був вихованцем і учеником мого щирого приятеля М. Злобинця, який своїх учнів в Золотоношській гімназії вчив не тільки математики та фізики, але й гри на бандурі (бо сам знаменитий бандурист) і робив з них чесних людей і порядних Українців.

Бідний хлопець лежав з закритими очима. Коло нього порався лікар — витирав кров, що текла йому з рани з боку коло носа. На хвилину ранений відчинив очі, побачив мене, показав рукою на рану і слабо усміхнувся. Далі знов заплющив очі і стратив притомність.

Лікар зрадів, побачивши мене.

— Будь ласка, подбайте скорше про автомобіль, або про дуже спокійний екіпаж. Хорого треба негайно перевезти до лічниці.

— Чи він тяжко ранений?

— Рана тяжка, але при негайній допомозі і добрим пильним догляді може видужати. Тільки скорше треба помістити його в належні умови: кожна страчена хвилина погіршує його стан.

Я побіг по авто.

На вулиці перед готельом уже стояв броневик, а чубатий його комендант голосно кричав до натовпу, що починав збіратися на другім розі вулиці коло магазину Зекеля. Слова його щось мало впливали. Тоді він вскочив у свою машину, заторохтів скоростріл, і вмить вулиця опустіла.

— От воно коли нарешті кров пролилась і то українська кров. Досі Українці її не пролили й краплі, і от мають віроломний напад у себе, на своїй землі, в серці свого краю. Від кого й за що? —

— Від чужинців Москвинів, що хочуть удержати при собі давню свою кольонію — Україну, мати нас — Українців за рабів, як мали досі.

Згадалося мені як руйнував Київ московський князь Андрій Боголюбський; як вирізував і винищував імператор всеросійський Петро І. Українців тут таки в Полтаві. Тепер тая одвічна боротьба двох народів вступила ще в одну фазу: Українців знова у них дома вибивають московські соціялісти. — Так було, так є, так буде! Минають літа, міняються люде, та не міняється справа! І доти так буде, поки ми не помстимося на нашому одвічному ворогові — поки не відплатимо йому тою самою монетою: око за око, кров за кров-десь у нього в Москві, або в Петербурзі. — Доки східній деспот на власній шкурі не почує тяжку руку свого ворога, — аж тоді зрозуміє і вшанує хиба права свого сильного сусіда, а „братом“ ніколи йому не був і не буде! Іншої науки для народів не має: слова про міжнародне братство і любов, хтоб їх не говорив — нікчемні байки для дурних дітей.

Такі думки снували мені в голові, поки я добіг до найближчого шпиталю, щоби порадитися де найскорше здобути санітарне авто. Справу з автом мені вдалося полагодити моментально телефоном, і поки я вернувся знова до Європейського Готелю, раненого вже було перевезено до лічниці Богоугодного Заведенія.

За якийсь час він справді видужав.

В готелю мені вже нічого було робити, і я вернувся до Українського Клубу в супроводі одного жовняра, якого дано мені для охорони.

Він був з Богданівців і від нього я почув перші інформації про убійство. Йому передавали очевидці, а він сам щойно за пів години прибув разом з іншими з кадетського корпусу, де розташовано цілий їхній полк.

Отже після слів очевидців — подія сталася так:

Ластівченко разом з кількома українськими офіцерами прийшов до реставрації в готелю і всі разом сіли вечеряти при столику. Хтось його ніби й попереджав, щоб був обережним, бо щось готується, та він не звернув уваги.

Незабаром до готелю підїхало авто з відомим у Полтаві Дунайським і кількома його товаришами.

Дунайський, Москвин з роду, людина „неопредѣленных занятій“ — атлет, що ви-

ступав часто, як борець у місцевих цирках. Недавно був членом полтавського совета. Переконань, як переказували — близьких до большевицько-анархічних.

Отже сей Дунайський з товаришем зайшли до реставрації і сіли при столику. Незабаром Дунайський підійшов до Ластівченка і став про щось з ним говорити. Потім просив його вийти на хвилинку до вестібюлю, бо має сказати щось на одинці.

Коли той вийшов і став недалеко від сходів, що вели на другий поверх, за ним вибіг молодий адютант і став зараз на сходах, щоби прислухатися розмові.

Нараз грянув вистріл, за ним другий, третій . . .

Ластівченко впав як сніп, а молодого адютанта підхопили вже вибігші з реставрації офіцери.

Убийця стріляв в обох одразу. Потім серед метушні вибіг на вулицю, сів на авто і разом з товарищами, які там чекали його — щез. Лишився тільки один — той, що був з ним при столику. Його задержали і мали перепровадити до тюрми під арешт.

— Та туди не доїхав! — додав наприкінці мій оповідач.

— А деж дівся?

— Дорогою наші його прикончили.

— Навіщо? Він же викрив-би співучасників і увесь злочин.

— Та доручили його відвезти у тюрму нашим Богданівцям. Вони посадили його на візника, а дорогою давай розпитувати, як зветься той, що вбив полковника. Але „товариш“ затятий: відповідати не хотів. Тоді наші давай його бити прикладами, а він і говорить: — „хоть убийте, а призвища не скажу! Скоро вам всім так буде“! — А коли й нам так буде, то пропадай-же й ти собако! Одразу взяли його на штики і кришка. Скинули вже труп. Завтра каменя на камені не лишимо, а знайдемо убійника — всю Полтаву перевернемо, а так не подаруємо їм нашого полковника!

Далі він мені розказав, що Богданівці дуже любили небіщика. Вони його самі недавно обрали собі на командіра. Він дуже дбав про солдатів, добрий був до них, завів карність.

— Тільки й дисципліни стало, що за Ластівченка, — а то до нього було Бог зна що, які люде: — зброд сказать!..

* * *

В Клубі у штабі застав я горячкову роботу. Вишемірський складав телеграму про події до Центральної Ради. Молодий офіцер — помічник полкового командіра з Богданівського полку з офіцерським Георгієм на грудях, просив мене зложити нову опо-

вістку до населення. Полтави вже в імені його як військового коменданта.

Сумно сів я за роботу. Кілька годин перед тим писав я від імени одного — чи багато ще часу мине поки — не дай Боже — прийдеться знова писати в імени третього?

Та на війні, як на війні. Обидва вояки старший і молодший, хочь були й засмучені і заклопотані, проте спокійні. Не говорили про минуле, тільки про будуче. Холодно-кровно давали вказівки і розпорядження. Їхній спокій передався й мені. Я звернув їхню увагу на те, що помешкання Клюбу зовсім не підходить для приміщення штабу: ходять різні люде у двір, мешканці інших помешкань, можуть шпіонувати і вчинити щось підступного. Порадив їм, аби перенеслися до військової школи — в будинок Духовної Семинарії. Там будинок величезний, цілком окремий, настільки великий, що можуть розмістити всі свої військові установи тай ще цілий полк жовнярів розташувати.

Вони признали мені рацію, і на другий день всі перебралися до військової школи. В Клюбі після кількох бурливих днів лишився знов одиноким жовто-блакитний прапор Військової Громади...

Доходила вже четверта година ночі як я, покінчивши роботу, пішов до дому спати.

Не встиг я заплющити очі, як до уха знов донеслося торохкотіння скорострілу і кілка коротких вибухів.

— Може починається вже вуличний бій? Та треба заснути, набратися сил на завтра. Що то буде завтра?

Змучений подіями дня і цілоденною роботою, я заснув одразу як убитий.

* * *

Слідуючий день приніс Полтаві масу снігу, утрішнє екстерне засідання Міської Думи і маленький погромчик, учинений... Богданівцями.

Та розказуватиму все по порядку.

З ранку гласні Міської Думи одержали запрошення на надзвичайне засідання, яке мало відбутися о першій годині з приводу вчорашніх подій і в ціли заспокоєння населення.

Я прокинувся дуже пізно і вийшов у місто довідатися про новини.

Маса свіжого білого снігу, що блищав на сонці сліпила очі. По дорозі бачив я занепокоєних людей і почув слово: „погром“.

— Що таке, який погром? — запитав я у якогось незнайомого переляканого індивідуума.

— Богдановці разгромили Англійський магазин, тепер громлять Юфу (маленький магазин і мастерня залізних виробів і зброї).

Кажуть, що вже на базарі починають Жидів бити.

— Що за історія? Ця чутка мені здалася неймовірною: військо, яке прислано для порядку починає з погрому?

— Та то дурниці, — мабуть советчики навмисно розпускають такі чутки, щоб дискредитувати перед населенням українське військо!

— Де там чутки, я на власні очі бачив зараз як разбивали вікно у Юфи!

Я моментально побіг на Петровську вулицю, щоб перевірити неймовірні відомости.

На превеликий мій жаль вісти були цілком правдиві.

Коло Юфи я застав таку картину:

Залізні складні ґратки коло вікна вирвано видно силою — бо погнуті; вікно розбито; двері відчинені і через них і розбите вікно видно як в середині пораються постаті в салдатських шинелях. Сусідні склепи довкола позамикано. Серед зібравшогося люду видніються типічні хуліганські облича, а їхні блискучі очі і хриплі голоси віщують мало доброго. Ні одного офіцера.

Питаюся якогось жовняра, що це таке значить.

— Трус роблять, зброю конфіскують!

Та я знаю, що трусів так не робиться, а конфіскувати кілька дубельтівок, які мав у

себе в невеличкому склепі Юфа (сам між іншим робітник-слюсар) — сеж дурниця.

— А в Авіаційнім парку вже конфіскували зброю?

— Того не знаю, бо я лиш вчора тільки прибув.

Виходило, що я розмовляв з Богданівцем, тому від дальших запитань і коментарів я утримався.

В натовпі говорилося, що вже послано на харківський двірець за більш певною військовою частиною, щоб припинити погром.

Справді, за чверть години з'явився зі сторони харківського двірця великий грузовик пореповнений жовнями.

Почулася команда офіцера. Люде зійшли з авта.

Зараз-же з магазину вискочило кілька салдатів з дубельтівками, з якоюсь посудом, з різним механічним приладдям — взагалі з крамом. Після коротких розмов з прибувшиими, Богданівці рушили разом з майном до дому — в Кадетський Корпус, де розмістився цілий їхній полк. Рушив і я з ними, бо мені по дорозі до Міської Управи на засідання.

Дорогою Богданівці мило бесіднують між собою і хваляться здобутками.

— Ладное ружье на зайцев. — Ех брат, каби дамой поскорей!.. Моя пошана перед українським військом одразу впала. Сором

охопив мене і за той полк і за тих хто його виховав і прислав до нас.

— От воно: — клясова психольогія переважає над національною! Вихований в клясовій свідомості „пролетар“ і „беднейший селянин“ грабує „буржуя“ — а чи має свідомість своєї національної гідности, — чи розуміє, яку ганебну пляму накладає на українську владу, на цілу Україну, в імени якої його послано? Що йому чесне ім'я Українця, — святе слово — Україна? — „Буржуазно-шовіністичні забобони!“ Хиба його багато вчено пошани перед національними святощами?

Видно Ластівченко не довів до кінця своєї роботи — мусів-би ще багато потрудитися!

Дорогою доганяє мене в Корпуснім Саді мій писар з Комісаріату Освіти і особистий мій великий приятель. Приятель і одностудець Нечипора Гаврилка, такий-же як він „шовініст“. Розкажує новини.

— Знаєте, совети оголосили, що Дунайський зробив все на власну руку і відрікаються тепер від нього. Весь виконавчий комітет совета арештовано, він сидить замкнутий в Кадетському Корпусі, — Богданівці самі стежать. Дунайський щез, як у воду впав. Видно справу добре було підготовлено, організовано! — Який дурень повірить, що це діло не советських рук?

— Дурням очки втирають!

— А проте „товарищі“ широко поширюють оту чутку й агітують серед робітників, щоби ті домагалися негайно звільнення арештованих, а наші „тоже Українці“ з советських кол їм енергійно в тім допомагають

— Та не може бути?

— Люде переказували, що чули!

— Боже, Боже! Кров, неповинно пролита і та не промовить їм до серця! Що то, чи фанатизм, чи безнадійна глупість?

— Мабуть остання, бо вони навіть ренегатами не вміють бути до кінця послідовними: все звуть себе чомусь „Українцями“, признаються до народу, який самі безчестять на кожнім кроці.

— А що то за пальба була в ночі?

— А цеж совет громили. Там побили геть чисто всі вікна у Губернаторському Домі, розгромили советське гніздо вщент! Ось побачите самі.

Ми саме підходили до Губернаторського Дому.

Вікна справді було повибивано, на стінах багато слідів від куль. Коло дверей варті немає. Захожу до будинку. Знаю добре всі ходи, бо доводилося кілька разів бувати і в советі і у Андрія Лівичького, тодішнього адміністративного комісара У. Центр. Ради на Полтавщині, котрий мав там у горі на третьому поверсі свою канцелярію.

Перехожу коридором і бачу у вікно, як через подвіря якийсь „товарищ“ у шинелі тягне купу м'якої шкіри під пахою. Недалеко стоїть вартовий з багнетом — „Богданівець“ і рівнодушно дивиться на ту картину.

— Що це таке — звідки він шкіру тягне?

— Та це мабуть „советська“. Совети понаграбовували собі ріжного майна — „насоціалізували“. Тут у них — кажуть, цілі склади всякого добра, тай динаміту чимало. Мабуть ото й вартового на те приставлено, щоб стеріг.

— Добре стереже! ...

Моя повага до українського війська ще більше впала Серце моє краялося з розчаровання й жалю.

— От вам і маєте українське військо!

— Одна тільки й втіха, що не советське, — потішав мене мій писар.

— Е, таким жовнярам не довго й до советів фронт повернути!

— Проте ще не повертають. Знаєте, совети вже й коло них заходжуються: сьогодні вранці був від них у Богданівців агітатор ...

— Та не може бути? Ото смілість? Ну то якже його прийняли?

— Почав щось по кацапськи промовляти так вони йому морду набили тай викинули геть. „Піди“ — кажуть — „і товаришам перекажи, як ми тебе вітали!“

За тими розмовами й оглядинами я й на думське засідання спізнився. Прийшов вже по тому, як губернський комісар Андрій Лівницький здав своє справоздання про вчорашні події.

Правда, він нічого нового не розповів, хиба, як переказували мені, багато сміялися в Думі, коли він описував, як члени совета перелякані на смерть прибігли до нього і благали сховати їх, оборонити й допомогти. (Доси відносини до нього з боку советчиків були такі недобрі, що він не міг перебратися до Губернаторського Дому, де мав жити з сімєю, а жив окремо в тім самім дворі).

Настрій у Думі був і радісний, і сумний. Раділи люде, що нарешті прийшло українське військо, бо большевиків населення вже ненавиділо і боялося: сумний через те, що боялися новоприбувших, особливо Жиди. Сьогоднішні події давала підстави боятися справжніх великих погромів.

Резолюція, принята Думою в той день, як раз те й зазначала: Дума висловлювала свій жаль з нагоди вчорашніх кривавих подій і осуд убійцям, а з другого боку — надію, що прибувше військо стоятиме в обороні всіх громадян без ріжниці стану і національності і не допуститься до вчинків таких, як сьогодні в ранці.

Гласних большевиків не було ні одного.

Підчас перерви побачив я — як в кабінет до міського голови пробрався один з них — сам член совету і найенергічніший пропагатор і оборонець советської системи (був урядовцем на харківському дворі, прізвиська його на жаль не можу згадати). За ним проскочило дві „баришні“ з українських С.-Р.

Зацікавився я тай собі увійшов до кабінету.

— „... Але цеж дикунство, нищити бібліотеку, арештовувати ні вчім неповинних людей! Тепер вони в страшних умовах, в якімсь карцері дожидаються от от самосуду і смерти. — Ви мусите щось зробити...“

Баришня з українських ес-ерів аж розчервомілася. Очі їй блищать, вся постать-саме втілення обурення. Але нараз, побачивши мене стала, ніби голос їй хто втяв, — глянула на мене непевно, а далі з погордою і одійшла від голови — Косенка.

Гласний большевик прийшов в тій самій справі-просити оборони своїм товаришам від українських С. Д., головне Токаревського і Косенка.

Вони обіцяли ужити відповідних заходів, хоча Токаревський був сердитий і дуже обурений на советчиків через такий факт.

Сьогодні зранку зайшов він до колишньої Губернської Типографії, якою тепер завідувала Губернська Земська Управа. Без огляду на те, що друкарі офіційно „штрай-

кували“ — він застав там одного, який саме набірав советську проклямацію з закликом до протесту проти прибувшого „карательного отряду“.

Протест мав вилитися в формі загального штрайку усіх робітників цілого міста Полтави.

Токаревський — як переказував — був так обурений, що сам розкидав власноручно шрифт і вигнав наборщика геть з друкарні.

* * *

З тими штрайками друкарів була нам ціла біда. Друкарі були цілком в розпорядженню советів і от вже більше як місяць без советської формальної і явної цензури нічого й нікому не друкували.

Большевики вели отверту агітацію, друкували свої відозви й інформації про большевицькі побіди, а проти них не можна було випустити ні одного друкованого слова.

Особливо зле відбивався такий стан річей на українському війську, серед якого велася найбезсовісніща большевицька агітація, підперта всякими брехливими інформаціями і просто вигаданими новинами про небувалі большевицькі побіди.

Офіцери Українці зі штабу не могли нічого самі заподіяти, запобігти отому лихові і просили мене організувати якісь інформації для жовнярів.

— Що його робити? Я рішив друкувати гектографічним способом газету.

За день перед описаними подіями зібрав я двох-трьох друзів до себе в хату, і робота закипіла. Один писав статтю, другий переписував гектографічним атраментом, третій збирав хроніку і останні вісти з чужогородніх газет, що нам вдалося дістати. Я побіг по папір і взяв на себе технічну роботу.

Газета мала вийти в той самий день або ліпше сказати в ночі, бо мені вдалося знайти камінь для відбитків. В одній з військових канцелярій, де писарями були Українці, вони мені запропонували його самі, але мусіли працювати в ночі, бо в день камінь був занятий черговою роботою.

Відбивати газету на камені було дуже трудно. Досить сказати, що ми в чотирьох працювали з десятої години до другої ночі і ледви спромоглися відбити щось коло десяти примірників „Полтавських Вістей“ (здається так звалось наше видання). Дальше зайшли вже описані мною події з Ластівченком, так, що на друге число ми не спромоглися через брак часу.

Один примірник тих „Вістей“ я потім передав до полтавського музею. Коли большевики не розграбували музею, то мусить там зберігатися, оте одиноке число „підпольного“ органу, як цікавий документ до характеристики тодішніх відносин!

На другий день з ранку один Холмшак — мій приятель і однодумець („шовініст“) розніс оту убогу газету по касарнях і цілий день читав її перед українським вояцтвом.

Такими засобами до роботи розпоряджала тоді в Полтаві „законна“ і всіми признана“ українська влада!

* * *

Після засідання Думи, щось коло сестої години у вечері зібрався в помешканню українського штабу внов організований „Комітет“, в склад якого входили міський голова Косенко, від губ. земства Токаревський, а мене було до нього „кооптовано“ військовою командою, від якої входило також два чи три члени.

Сей „Комітет“ мав перебрати усю владу на цілій Полтавщині.

Зібралися ми, нараджувалися до другої години ночі, зложили кілька відозв і розпоряджень — та як їх поширити? — Як видрукувати?

Рішили вжити й ми один раз „советського“ способу: заставити надрукувати потрібні нам оповістки силою. Поручили те мені і ще одному випадковому співробітникові, що зайшов в якійсь справі до штабу — панові М.

Взяли ми одного жовняра і пішли разом з ним до губернської друкарні, де надіялися

застати когось з наборщиків і наказати йому ніби „силою“, щоб набрав і видрукував.

Справді знайшли одного хлопця, який „за умеренное вознаграждение“ охотно і відразу згодився, та виявилось, що не був ні до чого здатний. Обіцяв, що сам зробить все до ранку, але не зумів пустити машини. — Так нічого з того й не вийшло: прийшлося звертатися до звичайного тепер „урядового“ способу: — відбили на машинці.

Тут саме на місці згадати про ті „штрайки“, що до них призивали і раз у раз ними загрожували місту совети, щоби паралізувати діяльність всякої іншої влади крім советської.

Як тільки прибув перший український відділ з Києва, зараз-же на другий день по місту розліплено відозви від советів, в котрих оголошувався в місті загальний страйк всіх робітників. Населенню загрожувало лишитися без води і без світла. Тоді міська влада звернулася неофіційно до робітників електричної станції і водопроводу з проханням не кидати роботи. На превелике здивовання робітники поставилися до того більш ніж прихильно: одразу згодилися і заявили, що взагалі вони не співчують советській тактиці, але бояться советського терору. Тому просили поставити так — „для форми“ — озброєну варту на водопроводі і електричній станції, щоби виглядало, ніби вони мусять коритися озброєній силі.

Так і зроблено було. Поставлено по одному жовняру з багнетом там і там, і „загальний страйк“ блискуче провалився. Скрізь всі працювали за виїмком деяких „товаришів“, що завжди раді з нагоди, аби відпочити.

Сей факт тай багато інших показували нам наочно, що совети не мають за собою ні сили, ні симпатій населення. Колиб в Українців була хоть така-сяка сила, або міцна організація, або бодай хоть однодушність — вониб одразу могли взяти владу в руки. Але при попередній підготовчій роботі того зробити було годі. Як мало сили не було у советів — у Українців її було ще менше. Совети розпоряджали бодай одинокою зброєю — агітацією, якою вони розкладали ряди противників. Українці й того не мали.

В агітації совети справді виявляли чудеса вмідости і одважности, доходячої до нахабства. По всіх касарнях, де тільки було українське військо, отверто ходили советські агітатори, промовляли і розкидали свою літературу. Українська влада на предивнее диво дуже мягко ставилася до того. Ні разу я не чув, щоб такого агітатора було бодай арештовано. Та як його було арештовувати, коли отверту і найбільш енергійну пропаганду вів „Українець“ член Центр. Ради салдат Матяш? Ще й не він сам: українські С. Р-и з советів йому в міру сил своїх помагали. Ні до чогоб ті арешти однаково не довели, як не

довів ні до чого і арешт тих членів совета яких захватили Богданівці в Губернаторськiм Домі.

Вже на другий день після візиту до міського голови українських есеровських баришень, я довідався, що українськими заходами Богданівці випустили всіх арештованих під тою умовою, щоб вони в 24 години виїхали з Полтави.

Що й говорити — умови тої ніхто з них й не думав виконувати. Натомість вони повели енергійну пропаганду між тими самими Богданівцями, які за день-два трохи їх не розстріляли.

Можливо, що якби до тої пропаганди стали самі Москвини та Жиди, то доля їхня булаб така, як і першого агітатора, але позаяк їм відкрили дорогу самі українські соціялісти, також члени совета, то робота їхня далі була вже проста і легка.

Через два дні урочисто відпроварила ціла Полтава тіло так трагічно загинувшого Ластівченка до Київського двірця, звідки відбув останню подорож український вояк до себе до дому, здається десь на Чернигівщину.

В похороні взяли участь делегації від міста й губерньського земства, бо саме тоді розпочали губерньські земські збори. Від міста й земства було зложено жалібні вінці. В прощальних промовах взивалося до помсти, а

Богданівці клялися, що жорстоко помстяться за смерть любимого полковника.

Даремні клятви!

За кілька днів стали ширитися по місту чутки, що у Богданівців настрої дуже змінився — що вони нахиляються до советів, а за найліпшу форму „помсти“ вважають жидівський погром. Чутки ті ставали все певніші, і коли через кілька днів з Полтави було відкликано Богданівців знов до Київа (бо й там війська потрібно було) — то полтавські обивателі Українці й неукраїнці зітхнули легче, а за Богданівцями ніхто не пожалів і доброго слова їм на дорогу також ніхто не сказав.

Коли я потім довідався, що вони обявили свій „невтралітет“ підчас боротьби з большевиками в самім Київі, то хоч сумно мені стало, та я тим не здивувався: Центральна Рада мала собі оборонців, яких сама виховала.

„Як дбаєш, так і маєш!“

* * *

І так Полтава лишилася без оборони, бо за оборону не можна було рахувати кількасот ніби „української“ залоги в той час, як в самім місті і поза містом розташовано було кілька полків (крім Авіаційного Парку і знаменитого четвертого полку, здається ще два) — війська, яке було явно грабіжницького, а тим самим значить і „советського“ настрою.

Вислати того війська так і не спромоглися, — не встигли.

Військова влада скористувалася була приходом Богданівців, щоб під їх загрозою вислати хоть трохи отих дармоїдів.

На однім з засідань губернських земських зборів зненацька почулося: „Пожежа! Пожежа!“ . .

З вікна земського будинку було видно велике зарево з боку Шведської Могили. Виявилося, що то горіли земські деревляні бараки, з яких отсе випроваджено якусь кількість війська. Виїзжаючи „революціонное воїнство“ в подяку за притулок, запалило ті бараки, де мешкало!

Та Богданівці були недовго, і більшої кількості „воїнства“ вислати не вдалося.

Полтава і так весь час була майже цілком беззахистна. Правда, можна булоб ужити для її оборони переходячих через наше місто козаків, та зробити того було нікому. Треба було робити це енергійно й уміло, а головне звернути увагу на Харків і вибити звідти большевицьку залогу, бо Харків загрожував не тільки Полтаві, але й цілій Україні, і Катеринодару, і Ростову, тому большевики і осіли в нім і міцно трималися його.

Колиб розумно повести справу з козаками як з донськими, так і особливо з Кубанцями, вониб допомогли не тільки оборонити Полтаву, але й визволити Харків, бо власне ізза коза-

ців головне й оголосили, бодай формально, совети війну Центральній Раді.

Як раз Полтава була узловим пунктом, через який переходили весь час Донці й Кубанці.

Полтавські совети, виконуючи наказ з Петербургу, оповістили, що козаків через Полтаву не пропустять. Було наказано робітникам на обох двірцях: Київським і Харківським, аби вжили всіх сил і не пропускали потягів з козацькими ешелонами.

Було зроблено й спробу до того, та тільки ніяких результатів вона не мала.

Якось одного вечера розляглися тривожні гудки на ближніх до Київського двірця парових млинах. Їм відповіли такіж гудки з залізничних майстерень при Харківським двірці. Перелякане полтавське населення довідалося, що в той спосіб робітники дають гасло на тривогу, щоби не пустити прибувших козаків до дальшого переїзду.

До Українського Клубу в штаб незабаром явилось кілька донських козаків офіцерів, які показали перепустку з Київа від влади Центральної Ради. Вони дістали відповідь, що полтавська українська влада підлягає наказови і охотно з свого боку зробить все, щоби їм допомогти, але поінформовано їх також і про советські заходи. Офіцери засміялися.

— Ми на теє не зважаємо: у нас у війську ще досить порядку і сили, щоби

примусити нас не тільки пропустити, але й довести аж до дому.

І справді залунала тверда військова команда — ніхто й пари з уст не пустив. Козаки перейшли в перший раз, тай далі в повнім порядку і без ніяких непорозумінь.

Доводилося мені тоді говорити з офіцерами переходячих частин. З них багато заходило до українського штабу, тай до Клубу повечеряти і переждати кілька годин. При полтавськім штабі був якийсь час навіть один офіцер-Кубанець для звязку. Вони мені розказували, що колиб ужити енергійних заходів, то за кілька днів Харків був-би в руках українських і козачих військ, а за тиждень — найбільше два, був-би кінець українсько-московській війні.

— Але Центральна Рада заключила з нашим командуваннем таку умову, щоб ми як найскорше, не задержуючись нігде на Україні переїзжали до дому і ні в яким разі не втручались до внутрішніх українських справ.

Було ясно, що політики з Центральної Ради боялися „контрреволюційного“ козацтва, хоть серед Кубанців помітив тоді велику українську свідомість і симпатії до Центральної Ради.

Українці мусіли натомість чекати, поки полковник Капкан з рамени Центральної Ради, виконає з підвладним йому військом свій геніяльний план оточення Харкова і взяття його „без вистрілу“.

Так і не дочекалися.

За те через два тижні по описаних подіях Полтава вітала у себе „товарища Муравйова“, який прибув з Харкова за першими отрядами „красної російської совєтської армії!“

Він зрештою міг прибути ще раніше, бо серйозного опору Полтава не могла ніколи дати, але Муравйов рішив взяти місто без ніякої боротьби, також „без вистрілу“, і того за допомогою місцевих большевиків досяг блискуче.

Плян був геніяльно простий і щиро московсько-большевицький: деморалізувати в край решту тих, що мали ще сякий-такий військовий вигляд, навести паніку на місцеве населення, визвати в нім незадоволення неперестаючим безладдям і як результат — бажання хоч якої будь, але твердої влади.

Виконано цей плян з допомогою всемогутнього засобу — алькоголю.

В Полтаві переходячі військові частини тай інтендатура залишили багато вина.

Спирт і горілка давно вже знищили цивільні влади, але про великі запаси вина з цивільних властей мало хто знав.

Та добре знали про те совєти.

Між жовнярами стала ширитися агітація, щоби домагатися від начальства видачі на Різдвяні Свята вина для вояків.

— Щож воно й за Різдво, — що то за Багата Кутя, коли її не можна зустріти чар-

кою, як наказують старі українські звичаї?!

Так говорилося між українським військом. Такий аргумент на кого не поділає?

І от з наказу чи не того самого полковника Ревуцького на передодні Свят видано було всім воякам по дві пляшки вина. Того було досить.

В обіденну пору на Багату Кутю (24 грудня ст. стилю) проходячи коло маленького скверу т. зв. Білухи-Кохановського почув я крики, московську лайку і кілька стрілів.

• Завернувши за ріг Пушкінської вулиці я побачив таку картину:

Патруль з трьох-чотирьох жовнярів боровся з двома п'яними як смерть салдатами — обеззброював їх. Ті кричали, лаялись, але нарешті зброю віддали і з п'яними криками і прокльонами на українську владу пішли — власне поволочив їх патруль.

Я пішов далі до центра міста і побачив, що крамниці на спіх зачинялися. Питаюся в одній чому то — аджеж тепер мала йти найенергічніша торгівля?

— В місті неспокійно. Повне місто п'яних салдат... Боїмося погрому...

Над вечір вийшов я з дому. Місто як вимерло. Скрізь тихо. Довга Пушкінська вулиця виглядає як пустеля. Я чи не одинокий перехожий на ній.

Зненацька розлягся за мною брязкіт кінських підків. Я оглянувся і побачив верхівця

в салдатськiм убраннi, який гальопом нiсся самоти на цiлу широку вулицю. Сидiв охляп на конi, хитався, бо був дуже п'яний, але мiцно тримав коня ногами i бив його по боках i головi хвостиною.

Розмахував руками i щось дико гукав.

Коли проскочив коло мене, я побачив скулясте обличчя типового Москвина. Він радісно реготався i що сили кричав:

„..... Рразойдись мати! Сейчас наводім артилерію будемо с пушек громіть Полтаву!“

Кричав щось далі та я вже не чув.

У мене мороз поза шкіру пройшов від того видовиська. Колиб мені хто розказав отаке, а не бачив я власними очима, ніколиб не повірив я, щоб людина могла дійти до такого стану — не звірячого, це булоб за м'яко — але якогось розлючено варварського.

— Особливо вражала та первісна радість, що світилася в його безумних очах від перечуття i смакування грядучого руйнування.

От воно той справжній гунський інстинкт, — почуття насолоди в ламанні, руйнуванні, творенні хаосу, — про який дехто пише, що він так відзначає типового Москвина від тихого ліричного Українця!

Як я хотів-би, щоб отсе був тут зі мною хтось з наших москвофілів, які так люблять скрізь підносити культурність, м'яку вдачу i доброту „русского“ народу!

Так, — в тім нахилі до руйнування є справжня, хоч дика і первісна, але могутня сила. Я зрозумів як і чому Татари покоряли колись трудолюбивих українських хліборобів і віками тримали їх у ярмі. Ясно мені збилося, що й з московського ярма не так легко тепер вирватися українському народові, бо проти такої сили мусить він протиставити також якусь силу. А яку силу має він тепер? . .

З гармат ніхто не розносив Полтави — видно це була тільки мрія хорого мозку. Але цілий вечір і цілу ніч лунали по місту стріли з рушниць — то забавлялися п'яні салдати.

Ті забавки не переставали аж до самого дня прибуття большевиків — ніби навмисне вистрілювалися набої, щоб їх забракло в разі потреби.

Сумно відсвяткували Полтавці Багатий Свят-Вечір. А ще сумніше перший день Різдва.

Вже з ранку почався погром. Салдати громили наперед склепи, в яких були спіритусові напитки — перший по черзі магазин Скриньки. Далі пішов „Чинівничий“ (кооперативна крамниця урядовців) і т. д. З початку брали з них самі напитки, далі вже всякий крам, а потім дійшло й до ювілірних склепів.

З ранку усміряти погромщиків виїхав чубатий скорострільщик з своїм броневином. Затріщав скоростріл, і погромщики кинулися

було в ростіч, але побачивши, що кулі перелітають над людьми, що не має ранених і убитих — незабаром звикли до тріскотні і спокійно продовжували під стрілами свою роботу.

Я потім питався скорострільщика, чому він одразу не розігнав як слід погромщиків — не стріляв на товпу?

— Жаль було людей. Щож, думав протверезяться, тай знов будуть порядними жовнярами!

Злі язики переказували мені, що він сам був п'яний і що в броневику у нього стояло відерце з вином, яке не висихало ніколи...

Виїзжав на усміреніє і міський голова. Його старання мали ще менші наслідки.

Тоді він викликав телеграмою відділ кавалерії (здається з Кременчуга, чи з якогось іншого ближнього міста) і той було припинив на кілька годин погром. Але тільки на кілька годин. Не було ні одного забитого, — били тільки нагаями. Се кара невелика — її не так боялися, щоби утриматися від дарової п'ятики.

Огидні сцени погрому побачила Полтава. Склепи розбивали жовняри і „босячня“, а вино носили пляшками, кушинами, мисками, цеберками і навіть в ночних посудах всякі обивателі, всякого віку, кляси і стану, аж до заступниць ніжного полу включно.

Вино лилося бруком і канавами, і брудні п'яні жовняри нахилилися до канави і пили вино помішане з кінським гноєм. Переказували мені про випадки, що в льохах у вині з розбитих бочок, потонуло кілька жовнярів (здається двоє).

Я сам був свідком такої сцени:

Коло „чиновничої лавки“, де саме йде робота — несміло перебігає якийсь офіцер. До нього підбігає п'яний салдат з відерком повним вина.

— Пей товарищ!

— Спасибо, товарищі, я не п'ющій!

Офіцер боязко усміхається, відмовляється і хоче бігти далі.

Але його враз оточує юрба п'яних салдат.

— „Пей сукин син, а то задушим тебе здесь как щенка!...“

Нещасний покійно нахилиється і ковтає кілька разів.

— Еще пей!

Пе ще, аж поки мучителі не відпускають його.

— Ну довольно. Что брат, хорошее вино? Тото не забудь как салдати угощали!...

Міський голова наказав був міській „пожарній команді“, щоб в льохах порозбивала бочки з вином і випомпувала вино на [брук. Та вона відмовилася.

Тоді взяли за те добровольці з інтелігенції. Дві чи три ночі, як тільки місто засне — по льохах розбивали вони бочки і випом-

повували вино на брук. В ночі канавами Полтави текло справді чисте вино, — бо була його страшна маса різних сортів.

Всього вина вилити все таки не вдалося. Відкривалися все нові й нові незнані склади, які пороблено було спекулянтами й інтендатурою.

Жовняри, що прибули на усміреніє погрому, незабаром самі потроху приставали до п'ятики: — також душа людська.

По Різдвяних Св'ятах на базарах і окраїнах міста появилися матроси з Харкова. Вони отверто проповідували, що в погромах і безладдю повинна українська влада. В Харкові мовляв, де влада советська повний порядок, — ніяких погромів. Потаємці вони розвідували, де є ще склади з вином і наставляли на них жовнярів. Посилали також вісти про стан річей до своїх — у Харків. Ніхто їх не займав, працювали свobodно. Українська влада була за слаба, або ліпше сказати, влади не було вже ніякої.

Так в погромах, безладді і п'ятиці минули Святки аж до Водохреща.

Населення змучене, здеморалізоване чекало якої небудь зміни. Оборони місто вже зовсім не мало ніякої, бо залога була вічно п'яна. Тепер Полтаву міг брати голими руками хтоб не схотів. Допомоги ждати також ні звідки було. Всі чекали, що з Харкова от, от нагрянуть большевики.

І вони таки нарешті нагрянули.
31/V 1921 року. Німецьке Яблонне.

VI. Перша московська навала.

*„Кати знущаються над нами“ ...
Т. Шевченко.*

Полтава була точно поінформована про той день, коли мали прибути большевики з Харкова.

Хоч це й може здатися дивним, але комунікація між двома ніби ворожими містами не переривалася. Весь час ходили потяги (за виїмком кількох випадків, коли було навмисне пошкоджено тор). З Харкова до нас свобідно приїзжали матроси, тай інші явні і тайні большевицькі агенти. Вони от-верто переказували, що большевики збирають сили і от-от нападуть на Полтаву.

Видно було, що їхні справи стояли не блискуче, бо було призначено кілька реченців, але прибуття харківських спасителів Полтави все чомусь відкладалося.

Останній реченець було призначено на Водохрещу.

Було багато правдоподібности, що тепер вони конечно прибудуть, бо раз, що Полтава не мала вже абсолютно ніякої сили, щоб оборонятися — вдруге на 6—7. січня ст. ст. в Полтаві було призначено вибори до українських Установчих Зборів, а за кілька днів вони мали відбутися і по цілій Полтавщині. Ясно було, що московським повелітелям України булоб дуже не на руку, колиб ті вибори відбулися та ще й в спокійній атмосфері.

І все таки, знаючи якими силами розпоряжали большевики, ми не дуже боялися їх прибуття, а з другого боку все полтавське громадянство було охоплене такою апатією і недовірям до української влади, — вона виявила таку безпомічність, що большевиків вже не дуже й боялися, а дехто навіть хотів, щоб прибули як найскорше, — щоб хоть в яку небудь сторону змінили отой стан постійного безладдя, загального занепокоєння, напружености і непевности, в якому перебувала Полтава от вже два тижні. Гіршого становища, ніж те, до якого довела Полтаву українська влада, сподіватися було трудно.

Але діждалися таки гіршого. . . .

На Водохреща по обіді — щось години коло четвертої, вийшов я до міста. Коло Музикального Училища побачив мене мій знайомий — Левченко і став робити знаки, щоб я до нього підійшов.

Підходжу.

— Ну, вітаю Вас: нарешті діждалися!

— Кого, чого?

— Товаришів з Харкова.

Мені серце впало, але одразу все таки не повірив — не хотілося вірити.

— Та може то ще чутки, як і досі кілька разів розпускалися всякі брехливі відомости?

— Сам зараз бачив і говорив з українським жовняром, якого ранено большевиками

на Раздельній (маленька станція два-три кілометри від Полтави).

— Значить і бій був?

— Який там бій! Наших невеличкий відділ виїхав був — думали, що може з Харкова також кілька там матросів. Коли побачили броневий потяг, звідти стали стріляти з скорострілів і поранили нашого. Кому ж тут оборонятися, хиба Ви не знаєте? За годину — дві будуть в місті. Раджу Вам виїхати десь з міста, бо Вас мабуть не помиляють!

Порада була слухна.

Я вернувся до дому, щоб привести в порядок речі і справи, дожидаючися „дорогих гостей“.

Кілька разів чекав я трусу ще за царських блаженної пам'яті часів, тому в переходу мав уже деяку практику. Але тепер мало бути все по новому: трус після соціал-демократичної системи! Не знаючи її ще в тім напрямі так досконально, як системі жандармсько-царську, я однак про неї трохи чув, тай інтуїтивно почував і догадувався, що треба було переходувати в першу чергу: власне речі золоті та срібні і взагалі все цінне, що можна булоб одразу реалізувати — продати, або скористуватися безпосередньо самому, словом „соціалізувати“, як говорилося тоді ким в шутку, а ким серіозно.

Зібрав я кілька срібних річей, що мав: старий срібний портсігар, батьківський подарок, срібний кавказький чубук до курення, десяток старинних срібних монет, додав до того всього пару револьверів, які мав, — тоді покликав брата і сказав в чім справа. Просив його срібні речі сховати десь дома, тільки добре, а зброю винести кудись подальше.

Старим батькам не сказав нічого, щоб не турбувати їх надаремно, лиш попередив брата, щоб в разі трусу заявив „товаришам“, що мене в Полтаві вже не має.

— Та поховай сам наливки та вино, як що є, бо знаєш, що то перший матеріял до „соціялізації!“

А мені для „товаришів“ жалко було такого добра: Стільки вони випили вже з мене моєї „буржуазної“ крови, стільки зіпсували мені здоровля! . . .

Я тоді від усього пережитого був фактичним інвалідом: мені появилася сиве волосся, я ледве ноги пересував і ненавидів їх з усієї душі, як може ненавидіти наїздників спокійний і тихий чоловік, що звик до своєї хати, до людей, до роботи, яку любить — і нараз, не знати через віщо, за які перед ким провини, во ім'я чого — мусить тее все кидати і йти світ за очі, або свідомо наставляти голову під довбню різника, бо навіть боронитися проти ворога і вмерти зі зброєю

в руках, як на це мав право всякий звичайний чоловік в звичайних умовах, я не міг. Мені відобрано було до того спроможність, тою самою українською владою, яку я обороняв усіма можливими для мене засобами!

Одразу покидати Полтаву я не хотів. Жалко було покидати і старих беззахистних батьків, а з другого боку мені все ще не вірилося, щоб люде, які з такою енергією проповідують всякі „свободи“, що відміну смертної кари, навіть у війську, поставили собі яко перший пункт своєї практичної програми по обняттю влади — нарешті ті, що офіційно проповідували братство і щастя „всіх“ людей, що повипускали з тюрем каторжників, найтяжших злочинців, щоб вони вчинили наді мною якесь насильство!

Тай за що власне?

Боровся проти них я тільки словом, отверто і чесно, на превеликий жаль не так, як вони боролися проти Українців. З моєї вини нікому з них не зроблено ніякої шкоди, навпаки, як коли ми бували навіть союзниками в спільних виступах проти Кадетів і Меншевиків, а політичних ворогів окрім мене вони мали скрізь таку силу, що колиб хотіли розправлятися з усіма своїми ворогами, то не хватилоб їм ні тюрем, ані набоїв.

Справжнім „буржуєм“: капіталістом, фабрикантом, поміщиком, або навіть рантіє я не був. Навпаки всі знали, що я є робітник,

живу тільки з того що заробляю, зовсім не легкою учительською працею. Одиною моєю провиною була хіба „буржуазність“ моєї психології та любов до моєї батьківщини і мого народу. Але Боже твоя воля: скільки в Полтаві є справжніх чорносотенців, монархістів, октябристів, Кадетів і інших отвертих ворогів соціалізму, хібаж можливо всіх хочай-би поарештовувати? А за національні переконання большевики прецінь не переслідують, бодай формально — вониж обявили всім народам Росії „самоопределение вплоть до отделения“? ? . . .

Так говорив мені розум, але щось інше говорило мені чуття, і прислухаючися до голосу чуття, я ліквідував справи дома і пішов ночувати до знайомих.

Коло шостої години большевицьке військо (коли його можна назвати „військом“) вступило до міста Полтави і на вулицях одразу перестала до того безпереривна п'яна стрільба.

Я був дуже здивований і задоволений з того. А що як може й справді большевики наведуть порядок? Може хоть і тверда та своєрідна система „пролетарської“ влади, але все таки вона ліпша, ніж повне безладдя? Та може і в тих страхіттях, що про них розказують, багато прибільшення і вигадок?

Даремні мрії! . . . В той же день натовп „товаришів салдат“ зробив напад на кіно

і ограбував там присутніх. А в ночі почалися труси.

Треба тут зазначити і підкреслити, що трусили і шукали, щоб арештувати, самих Українців, і притім соціялістів — з несоціялістів та честь належала мені самому.

Справді, мабуть моє ім'я стояло одним з перших у списку, бо до мене завітали одразу.

Отже соціал-демократичний трус виглядав так:

Щось коло першої години в ночі до нашої хати підїхав великий грузовик, в якому сиділо душ 50 жовнярів з білими перепасками (внов прибувше большевицьке військо носило такі перепаски на рукавах). Були й цивільні з місцевих робітників.

До нашої хати увійшло троє. Один в цивільнім лишився сидіти в сінях (очевидно, щоб в разі небезпеки одразу дати знак своїм на вулицю), а двоє озброєні, як то кажуть „до зубів“, увійшло в передпокій.

— Где Андрієвській? звернулись до служниці.

— Вам якого треба, старого, чи молодого?

— Молодого.

— Не має дома.

— А старий где?

Вона увела їх до батькового покою. Старий спав. Одразу обоє підійшли до ліжка, один наставив багнет до грудей, другий кріс до чола і почалася розмова:

— Гдє твoй син?

— Не знаю.

— Знай старик, чо ти скриваєш важного контрреволюціонера і отвечаєш за него своєю головою!

— Нехай і отвiчаю, та де я його візьму вам? Як не вірите мені, шукайте скрізь по хаті, може знайдете, а я даю слово, що не знаю де він.

Старий фактично не знав де я, хоть би вони й убили його одразу, то не міг-би відповісти.

Вони кинулися до моєї хати.

— У него должно бить оружє — гдє оно?

— Ми нічого не знаємо, шукайте, коли вам треба — була відповідь переляканої на смерть матері, сестер і старенької служниці.

Почали перебірати в шуфлядах мого письменного стола. Серед різних паперів знайшли кілька квитків, між иншим мій членський квиток від „Просвіти“.

„Товарищ“ подивився на нього і злісно засміявся.

— З хахлацкаго общества какого то!

Зі злостью подер невинний квиток на дрібненькі шматочки.

В столі не знайшли нічого цікавого. Тоді звернулися до бібліотечної шафи. Стали розглядати книжки.

— Однє хахлацкія книжкі. — Вибросіть-би вон всю єту дрянь!

— Остав Ванька, некагда, — зачем онє тебе? Брось!

Далі почали розпитуватися у всіх присутніх де я є, або можу бути.

Ніхто не міг дати певної відповіді, бо ніхто й не знав, а братові я наказав, щоб в разі чого він сказав, що я виїхав до Кременчуга. Він так і одповів.

— Улетела птічка. — Жаль! Пайдьом брат! — Неудача! . . .

По дорозі побачили над моїм ліжком пару рапір. Один з них зняв їх і забрав з собою. За моє добро вступилася служниця.

— Віддайте-навіщо воно вам? Воно ж ні до чого — он і резинові ґулечки на кінцях, що й вколоти ними ніяк!

Вона протягла руку, але „товарищ“ не віддав.

— Зачем онє тебе? Отдай! — промовив другий.

— Пушай! — Кольке отдадім. Пусть потешиться!

(„Колькою“ — як виявилось — вони звали свого головнокомандуючого „товарища“ Муравйова.)

Наприкінці попросили сірника прикурити і забралися з тим, що встигли захватити — парою рапір. Видно десь дуже поспішалися, бо в дальших покоях трусу не робили.

Так виглядав соціал-демократичний трус. Перший трус, який у мене роблено за ціле моє життя!

Чи не іронія долі?

Від п'ятої класи гімназіальної, от вже двадцять літ як я дуже часто сподівався трусів. Ховав злочину українську літературу (ще в гімназії я був бібліотекарем нашої, звичайно нелегальної, української „Громади“) за образи, в рояль, по сараях, сподіваючися пильного жандармського ока.

І от нарешті таки діждався. В перше за все моє нелегальне життя трусили мене ті, в кого на виднім місці їхньої програми написано: „недоторканість особи і мешкання!...“

Не можу сказати, щоб і соціалістичні жандарми були м'ягчі від царських. Не говорю вже про старого батька, але моя стара і хвора на серце мати трохи не вмерла від всього того переполоху. А що до прийомів, то у царських жандармів вони були м'ягчі, делікатніші, — так принаймні мені переказували люди, які бачили на своїм віку жандармів обох типів.

* * *

Подробиці трусу переказала мені сестра, яка відшукала мене на другий день рано. Вонаж передала мені просьбу від матері, щоб я виїхав з міста по спроможности негайно.

В місті цілу ніч ішли труси в Українців, і зараз советські авта ганяють по цілій Полтаві, щоб неодмінно за всяку ціну знайти мене, голову губерньської земської Управи

М. Токаревського (укр. С.-Д.), члена губ. зем. Управи О. Янка (укр. С.-Р.), голову повітової зем. Управи Я. Стеньку (укр. С.-Р.).

Таким чином серед „контрреволюціонерів“ був тільки один я не-соціяліст. Решта були хоч і соціялісти, але видні в Полтаві Українці, от через що за ними так шукали московські С.-Д.-большевики, через що для них українські соціялісти також стали „контрреволюціонерами“. Ні в кого з відомих у Полтаві чорносотенців, ані в Кадетів тусу не було і вони ходили по місту вільно.

Всі ці подробиці розказали мені почасти сестра, а почасти один мій товариш учитель, до котрого я негайно з ранку перебрався, щоб змінити місце перебування (практика, знана для мене ще з царських часів).

Вибратися з міста було не так легко. Я мусів переночувати в різних місцях ще дві ночі, аж поки нарешті тільки 9. січня ст. ст. вдалося мені виїхати за межі Полтави.

За ті два дні довідався я про советську практичну урядову роботу.

Отже прибувши на чолі „красної армії“ „товарищ Муравйов“ — (він-же „Колька“) одразу наложив на Полтаву контрибуцію в три мільйони рублів.

Його „війство“ в день занималося тим, що на вулицях знімало з полтавських „буржуєк“ каракулеві саки і тут же перепродувало усім бажаючим. Крім того розважалося ще

й зриваннем погонів з офіцерів. При тім було кілька трагічних випадків. З одного офіцера „товарищ“ зірвав погони. Той так ударив його в ухо, що бідака як сніп упав на землю. Тоді інші „товарищі“ оточили офіцера і розстріляли його з револьверів на очах у проходячої публіки.

Вночі прибувше військо разом з місцевими товарищами робили труси, „шукаючи зброю“. Наперед трусили самих Українців, а потім взагалі всіх „буржуйов“.

Коли зброї не находили, то конфіскували золоті й срібні речі і взагалі що було цінного.

Муравйов наказав, щоб сейфи в банках було поодмикано, він там мав робити ревізію.

Вісти, які ми мали про соціялістичну господарку Муравйова в Харкові і які місцеві большевики спростовували з таким „благородним негодованієм“ були, як виявлялося, цілком правдиві.

Крім того підтвердилося, що це справді той самий Муравйов, який був жандармським офіцером при царі.

Тепер він найенергічніше обороняв пролетарську революцію. На скликанім ним зібранні полтавських урядовців він заявив, що ніякого „саботажа“, ніякої зради з їх боку проти революції і пролетаріату (він дуже любив уживати це останнє слово) — він ні в яким разі не попустить. Виновників чекав негайний розстріл.

Московські соціал-демократи отже знайшли собі знаменитого помічника в переведенню соціальної революції і в боротьбі проти українських „контрреволюціонерів!“

* * *

Я виїзжав з Полтави не знати на як довгий час і власне не знав точно куди його їхати. Один мій приятель *) — козак хлібороб брав мене на якийсь час до себе на хутір. Зватиму його літерою 1.

Маючи вже досвід в революційній практиці, я мусів собі здобути також фальшивий пас, бо моє прізвище було відомо по цілій Полтавщині. Я був губернським Комісаром Освіти, головував на Всеукраїнській зїзді делегатів з Полтавщини, писав в газетах завжди за повним підписом — все це давало мені певність, що я можу бути впізнаний скрізь і під відповідним „товарищеським“ ескортом в кожний мент перепроваджений до товарища Муравйова у Полтаву.

Тому я почав запускати бороду і достав собі документ на ім'я студента Київського університету Івана Петровича . . . Так всю мою дальшу подорож і два з половиною

*) Його імени, як імени інших осіб, в котрих я далі знаходив собі притулок, а також сел і місцевостей, в котрих вони проживають, я тут не наводжу, щоб не накликати на добрих людей дикої помсти з боку теперішніх окупантів України.

місяці перебування по селах Полтавщини я й перебув під тим іменем Івана Петровича!

Вже добре смеркло, як я вийшов з 1. місця мого останнього перебування. „Розвальні“ повні соломи і милий Русин-Австрієць з парою коней чекали нас за рогом.

На дворі якась слота-туман. Саме добре для нас, щоб перебратися за залізничу колію, бо скрізь по колії стоять большевицькі патрулі і перевіряють чи не тікає хто з „контр-революціонерів“.

В перше по трьох-деннім хатнім заточенню переїхав я містом. Скрізь мертва тиша. З одного боку це приємно після двох-тижневої безперестанної стрілянини, але з другого — якась моторошна ота тиша: спокій цвинтаря — мертвого, притихлого від страху міста.

Виїхали ми за місто спокійно — варту якось вдалося обминути.

За містом мій приятель розговорився з Австрійцем про свої біжучі справи. На хутір до нього вже приходили свої сільські „товариші“ по зброю. Домагалися енергічно і загрожували репресіями як не буде видано. З міста від нової влади прийшов наказ у село, доставити стільки то пудів пшениці, стільки то вівса і стільки сіна, і то все негайно, бо в іншому разі прибуде карний отряд і силою відбере.

Новини були сумні, як і сумне було життя на хуторі.

Мій приятель належав до старого козацького роду. Мав старих батьків і велику сім'ю. Спільною працею цілої сім'ї добилися вони, що хутір їхній виглядав як квіточка. Чепуренька хатка. Великий сад і повний риби став. На вигоні вітряк. Повний двір птиці та свиней. Великі скирти соломи, повна клуня сіна, в коморах ще досить хліба.

Правда все те є з чого зібрати. Мають при хуторі понад сто двадцять десятин землі, алеж і працюють коло неї всі тяжко!

Сього літа наприклад „совет рабочих депутатов“ заборонив робітникам ставати до них на роботу. Заборонив — то й не треба!

На літо до дому зіхалася вся сім'я: брати — студенти та суддя, сестри гімназистки, — щось душ вісім самих молодих. Тай старі ще дещо здужають. А до того мають двох Австрійців-Русинів, що зжилися з ними як з рідними. — Як не можна робітників наймати, то й не треба! Самі без робітників справляться. Самі з поконвіку коло землі пораються!

Зашуміли косарки, заспівали по полю молоді чудесні голоси (вони всі добрі співаки), і хлібороби з університетських лав, та від судейських столів, так чисто прибрали у полі, що сільський „пролетаріят“ тільки пожалів, що не довелося заробити по кілька пудів доброго „хазяйського“ хліба.

Правда, працювали всі тяжко. Ще сонечко не зійшло, а вся сім'я вже в полі, сама стара мати дома коло печі порається, а на вечерю вертаються як добре смеркне. Та їм те не первина — до того звикли. Змалку звикли ходити коло птиці та скотини, а як попідростали, то й коло плуга та з косою. Літом всі як один в полі працюють, а прийде осінь, продадуть хліб, ідуть до гімназій та університетів. Як прийдеться заспівати — співають аж до серця голос ллється. Моему приятелеві так всі радять не марнувати дурно голосу, до консерваторії йти. А доведеться погуляти, то й на тім полі себе показати вміють: хлопці тай старі з чаркою не розминаються. Отсе недавно сестра заміж виходила: весілля справляли після звичаю цілий тиждень, від середи до середи з усіма обрядами, з друзками, зі співами, — як старий закон український велить.

Кругом жили брати і дядьки мого приятеля. І всі жили так само однаково. Молоді по університетах та політехніках вчать, а літом з косою, в осени коло плуга.

Я давно не був на селі. Дітські літа мої минули на хуторі, та більше як за двадцять літ міського життя почали забуватися хутірські звичаї, хліборобська вдача.

І от знов за кілька днів все те одразу мені згадалося, стали перед очима картини мого дитинства, і ціла моя душа, ціла істота як

переродилася наново. Знов потягло мене — „міжклясового міського інтелігента“ до землі, до праці коло неї, до отих людей таких милих, щирих і добрих до мене — з теплим серцем, м'яккою українською вдачею і загрубілими від плугу руками!

Мрії не на часі! Після модерної фразеології я мав притулок у „куркулів“, „кулаків“ і „кровопійців“, що пють кров з бідного убогого малоземельного і безземельного селянина.

Їхнє хазяйство — очевидно „нетрудове“, яке після III. Універсалу Центральної Ради мусить перейти під догляд і розпорядження сільського комітету, а продуктом їхніх літніх тяжких трудів мусіли вони забезпечити в першу чергу прибувший з Москівщини соціалістичний авангард „братнього“ народу, а далі місцевих безземельних і малоземельних членів „Селянської Спілки“, яка до речі організувалася при допомозі мого приятеля (він і досі ще мав там якусь технічну посаду) — і під доглядом якої ретельно переведено постанову полтавського совета, котрою не дозволено йому наняти в гарячий час робітників собі на поміч.

Тепер заступники „беднейших“ селян, почувши за собою силу, взяли супроти нього інший тон. Раніш приходили і просили написати їм „уставчик“ для кооператива, для „Просвіти“ і в Спілці на почесне місце комі-

тетчика запрошували. Тепер вимагали видачі зброї, самі брали собі стільки то соломи й сіна, що скошене і прибране було власними руками „куркуля“, постановляли про одправку до міста большевикам такої то кількості його збіжжа . . .

Моє становище на хуторі було також дуже непевне. Мої хазяїни дуже добре ставилися до мене, без огляду на силу власних клопотів та горя — все старалися прислужитися мені і розважити мене. Ніколи не забуду їм їхньої справжньої української сердечности і хліборобської („куркульської“) доброти. Та я бачив на собі косі запитуючі погляди „беднейших“, почував, що вони ставляться до мене з підозрінням: — я міг накликати біду й на моїх господарів — аджеж Полтава була не так далеко, і тому я через кілька днів подякував їм від серця за притулок і просив перепровадити мене десь далше.

У І. була заміжня сестра в глухім селі Миргородського повіту верст 30 від його хутора.

До неї він і рішив спровадити мене і ще одного такогж як я, комісара Центральної Ради, тільки-залізничного.

По обіді виїхали ми в трьох парюю добрих коней, а над вечір як смеркло прибули й до маленького сільця, де жила сестра мого приятеля з чоловіком і сімєю.

В хаті прийняли нас дуже радо, хоть в самих горя було багато. Треба було везти малих дітей в Полтаву, а як його їхати, коли в Полтаві большевики, потяги залізницею не ходять, тай кругом по селах починається вже безладдя. Небезпечно й селом перейти, а як же його дорогою їхати та ще в такий далекий світ?

З найцікавіших новин було, що сьогодні зібрався якийсь місцевий сільський „революційний комітет“ і постановив про конфіскацію зброї у „буржуїв“ — та й ще, щоб з волости було винесено портрет Т. Шевченка. Портрет той було повішено (на початку революції, ще за „буржуазних“ часів.

Тепер „настоящі большевики“, що отсе поприходили з фронту, розяснили, що Центральна Рада то є все поміщики і контр-революціонери — вони, мовляв, і наказали, щоб Шевченка скрізь прославляти.

— А разве єтот самий Шевченко опреділяв, што-би поміщицкая земля була передана трудовому селянству без викупа?

Очевидно, що ніхто не міг довести, щоб Шевченко де так „опреділяв“, через те одноголосно й ухвалено було, що він є такий-же буржуй, як Грушевський і Винниченко і постановлено портрет з волости винести.

Читаючи як тепер проф. Грушевський доводить, що Т. Шевченко є ніхто инший, як тільки укр. С.-Р. (див. І. збірник „Борі-

теся поборете“), я згадав про цей епізод, згадав — тай пожалів, що шановному професорові не був він відомий раніше, а то шановний професор мусів-би признати, що Шевченкові далеко ще до сучасного продукту укр. С.-Р. творчости — „справжнього комуністичного українського селянства“. Для того, щоб бути сопричисленим до сонму справжніх укр. С.-Р. і справжнього комуністичного селянства, Шевченкові ще багато бракує: помимо зазначених вже хиб, нігде не згадує він і по скільки десятин поміщицької землі мав-би собі дістати без викупу „беднейший селянин-комуніст“...

Коли мій новий господар довідався, що має в себе в хаті двох комісарів Центральної Ради, глянув на нас жалісно і з співчуттям:

— Навіщо воно Вам здалося? Жилиб собі спокійно як Бог дав, а то оті всі комітети, революції, резолюції, комісарі, що їх позаводила Центральна Рада — до чого воно оте все? Путнього нічого — саме безладдя, непорядок, а тепер от бачите і самим Вам доводиться через отакії дурниці з'дому тікати! Десь покинули жінку, діточок?

Я пояснив йому як міг, що я мушу виконувати свій український патріотичний обов'язок.

— Де вона Україна? Хиба вони Україну будують? Та Центральна Рада тож такі большевики, як і ті, що з Харкова пона-

їздили! Хто пише такі універсали як останній (III.), той від большевиків нічим не ріжниться. Мені дивно, що большевики не помиряться з Центральною Радою, однаковогож поля ягоди!..

Сперечатися з моїм господарем було дуже трудно. Одно, що я вважав за потрібне, це зазначити, що хоть я й урядовець Центральної Ради, та проте земельної програми її не поділяю.

— Та може ще й Центральна Рада зміниться з часом. Треба якось і їйна ноги стати — тоді може й порозумніщає. Тай саме життя примусить її до иншої політики, всеж таки там свої люде — нашіж Українці повинні добре знати свій народ і робити те, чого він схоче.

Які там Українці? Та вони ні народу, ні життя не знають. Аж жалко дивитися на оті їхні заходи! . . .

Потроху-потроху ми розговорилися. Сіли вечеряти, і за вечерею господар нам багато розказав про себе.

Я от маю шістьдесять десятин. Значить я „поміщик“ по їхньому, моїм добром мусить розпоряжатися якийсь комітет. А чи знаєте Ви, як мені дісталися оті шістьдесять десятин? Нас двоє братів не розгинаючи спини робили день у день і так цілісенький рік. Бувало з роботи руки так порепаються, що шматками шкура злазить з долонь.

Літом коло землі, зимою десь з підводами: ні тобі віддиху, ні відпочинку. А їм з того що? Повірите мені, що до тридцяти літ я борщ їв тільки в неділю, а то намастиш хліб часником, або цибулею, дрібок соли — ото тобі й обід, така й вечеря, такий сніданок, такий і полудень! Отак працював я тридцять літ. А як батько вмерли, то ми з братом дістали по шістьдесять десятин, які заробили власними руками, власною кривавицею, та кривавицею небіщиків батька та матері. Як сам на ноги став та жінку взяв, трохи легче стало. Тай то обоє працюємо з рана до ночі, не якісь там вісім годин, як робітники хочуть, а правдивих шіснадцять! Маю наймита, та встаємо раніше, а лягаємо пізніше, як він. Мусимо заробляти, щоб дітей до розуму довести — може дітям легче буде, як було. А от Центральна Рада обявляє, що я „буржуй“, а моє майно віддає під догляд комітету. А коли я його заробляв — не доїдав, не досипляв — чи мені тоді помагала Центральна Рада, або який комітет? А тепер моїх дітей хто до ума доведе, хто прогодує, хто заплатить за школу і прожиття у Полтаві та в Києві. Винниченко та Грушевський? Чи комітет? Одного робітника маю — старший син політехнік — хиба й він сам спроможен заробити, щоб хватило йому самому на прожиток? А отсих малих двоє?...

Як я міг відповісти йому на його спра-

ведливі запитання? Наводити йому уступи з Маркса, або говорити про інтереси революційного пролетаріата, що як у фокусі мусіли сконцентрувати у собі усі його бажання, стремління й інтереси, коли він хотів бути порядним українським громадянином модерного типу, а не „огидним паразітом-п'явкою“ після термінольоґії наших керовників з Центральної Ради? Те говорити мені було годі! А що я міг сказати, як оправдати вчинки одинокого „законного заступника українського народу?“ Я бачив коло себе двох діточок—хлопчика і дівчинку з ясними оченятами, бачив турботу в заклопотаному обличчю батька і старшого їх брата — сльози на гарних чорних очах матері — і справді такою дурною і нікчемною балаканиною здавалися мені оті повсякчасні порожні вигуки про „добро трудящого народу“, благодіяння від соціалізму, месіянство якогось пролетаріату, який має цілий світ спасти, що мені зробилося аж ніяково, що вони всі можуть хоть на хвилину думати, ніби і я розділяю отаку „програму“, а тимчасом сижучи при їх столі і споживаючи їхніми „куркульськими“ руками зароблений хліб.

З тяжким серцем пішов я спати. Тут на селі, около справжнього українського і справжнього трудового народу побачив я наочно оборотну сторону політики Центральної Ради — тої самої Центральної Ради, котрій я

вважав за мій обов'язок як чесного українського громадянина і патріота служити не за страх, а за совість.

А я служив їй прецінь тому, що думав, був певний, що разом з тим я служу й моєму народові — трудовому українському народові!

Серед інших цікавих новин було те, що большевики вже заїздили в Шишаки (ближнє велике село Миргородського повіту). Люде, які приїхали оце з ярмарку, розказували про їх прибуття.

Зненацька на площу, де був ярмарок, віхало кілька верхівців і почали держати промову до ярмарчан.

Оголосили, що в Полтаві вже нова влада „рабочих і крест'ян“ і що незабаром вона пошириться на цілу Україну. Нова влада поробила такі розпорядження: селяне можуть зараз-же негайно забірати собі від поміщиків землю і все їхнє майно.

Розказував нам про те скромненький селянин, якого господар запросив до нас, щоб ми порозумілися з ним про нашу завтрашню дальшу подорож. Він мав одвезти нас до найближчої залізничної стації.

— Ну а ярмарчане на те що?

— Люде полякалися страх як, та давай збиратися тай з ярмарку тікати!

— Чом так?

— Та Бог його знає — щось таке роз-

казують, що люде бояться їх: ніби недобрі вони.

А большевиків ваших — з села не було хиба?

— Та наші ніби не такі страшні і говорять якось по иншому. — Вже мабуть і Миргород забрали, бо люде переказують, що українського війська нігде не має.

Ми з моїм товаришем комісаром мали намір спробувати пробратися в Київ „до своїх“.

Він був певен, що большевиків за два-три дні вижене українське військо, в силу якого непохитно вірив і тільки не хотів, як і я сам, наражати на неприємности від місцевих большевиків наших господарів, що давали у себе притулок якимсь для них незнаним а може й непевним людям.

Треба було чим скорше поспішати. Ми уговорилися з селянином і на другий день як тільки засіріло вже виїхали на станцію Гоголево.

Дорогою мій товариш комісар розказав мені про свою пригоду.

Він недавно одержав зброю від Центральної Ради і збирався роздавати Українцям залізничникам. Переховувалася вона в шафі у його службовій кімнаті. Він умовився, щоб на Водохреще роздавати зброю і в назначену годину зайшов до своєї кімнати. Присутній там його товариш став ро-

бити йому знаки на мигах, а в хаті хазяйнувало кілька салдатів з білими перепасками на рукавах. Він одразу збагнув в чім річ і зник. За ним цілу ніч шукав грузовик по Полтаві і навіть виїзжав по нього в село, де жила його жінка. Та все надармо. Він добре сховався.

— От біда, не повезло большевикам: ні одного Українця не вдалось арештувати. А як вони шукали нас: — три дні не перестаючи день і ніч!..

Справди було дивно, як вони при своїй прекрасній розвідці і засобах не змогли нікого з нас злапати?

Коли ми підїзжали до Гоголева — побачили потяг, що хутко біг від Полтави. По колії ходила купа людей в сірих шинелях.

Було мало ймовірно, щоб потяг той ішов до Київа, а люде були українськими вояками. Та ми не дурно їхали щось коло сорока верст, хотіли бодай напевно поінформуватися. Мій комісар пішов на станцію, де мав добре знайомого телеграфіста — Українця. За пару мінут вискочив і тільки оком моргнув на мене. Ми негайно сіли в саночки і повернули назад.

Новини були сумні. Большевики заняли залізницю вже аж до Гребінки. Під Гребінкою йде бій і потяг, що ми бачили, військовий: — везе большевикам підкріплення з Полтави, а з фронту забирає ранених. В хаті

тому й не застав нікого крім знайомого телеграфіста, що вся місцева большевицька залога рушила перевіряти лінію.

Над вечір ми вернулися знову до наших господарів. Господиня аж руками сплеснула:

— Боже мій, та виж цілісенький день нічого не їли!

Сердечна жінка побивалася за нами як за рідними. Зараз посадила нас до столу і насипала гарячого борщу. Мала й поза нами клопоту багато: завтра старий одвозив малого сина в Полтаву.

— Що Бог дасть, повезу кіньми — може таки наука йде? Жаль хлопця дома лишати, тай не знати ще, чи дома все спокійно буде!

Дочка мусіла лишатися дома, бо в епархіяльній школі науки не було — от вже трохи не рік як будинок був зайнятий військом. Старший син політехнік також лишався дома, бо до Київа тепер добратися годі.

На другий день старий запряг пару добрих хазяйських коней, і мати плачучи вирядила його з хлопцем в непевну путь.

Я цілий день надумувався, що мені робити далі.

Мій комісар знайшов собі приятеля на селі і рішив стати до нього за наймита, щоб не було підозріння. Яж рішив їхати у Зіньків і Гадяч, де мав знайомих і шукати собі притулку десь або в місті, або на селі.

Подякував господині за гостинність і

знову попросив того самого селянина, щоб відвіз мене завтра у Зіньків.

Перед світом збудила мене господиня. Вона вже давно встала і поралася коло печі. На сніданок спекла мені свіжу булку, а як я виїзжав силою примусила мене взяти з собою пів величезної свіжої запашної білої булки і кілька яєць. Ніякі мої протести не помогли.

— Що Ви, що Ви — хіба можна, щоб я Вас в таку далеку дорогу випустила з своєї хати без шматка хліба? Беріть — здасться. Бог зна, чи в місті де дістанете!?

Мила добра жінка „куркулька“, що „пе людську кров“, отак виряжала в дорогу чоловіка, якого позавчора вперше у вічі побачила, і урядовця тої самої Центральної Ради, яка своїми декретами віднімала у неї її запрацьоване тяжкою працею добро...

* * *

Їзди до Зінькова мені було добрих вісім годин. Візник мій мовчазний флегматичний „дядюшка“ зрідка поцьвйохував батіжком на кобильчину. Саночки легенько бігли по вкритій кригою намерзлій дорозі, а я, натягши на вуха міхову заячу шапку і підв'язавши поверх коміра мій кожух, сидів собі у запашнім сіні в саночках, розглядався довкола по порожніх степах тай поволи замислився над світом, над Україною, над самим собою...

— От і я нарешті „нелегальний“. Багато читав я колись про життя вигнанців з Росії, про нелегальних, що тайно переховувалися від царської поліції десь на батьківщині, або блукали з фальшивими паспортами так, як оце я. Саме тепер минула в мене одна доба мого життя, і я можу підвести рахунки минулому і спробувати глянути в будуччину.

Що мене чекає? Що чекає Україну?

Що до моїх особистих близьких перспектив, то вони були зовсім неясні. Я мандрував світ за очі, рахуючи на те, що світ не без добрих людей — може хто й мене притулить.

Щож до України, або бодай її уряду — Центральної Ради — то мені все ясніше ставало, що з большевиками вона на витримає боротьби.

Перша умова для досягнення перемоги, щоби борючися сторона знала, завіщо вона бореться, щоби мала якусь оконечну ціль, до якої стремить, — за яку бореться.

Чи знали, завіщо вони борються, до чого стремлять на Україні московські большевики?

Знали і дуже добре. За те простими словами говорили факти: реквізиція грошей, хліба, сіна, скоту й інших продуктів поживи. Реквізиція, або грабіж — нічим неприкритий, отвертий і цинічний. Вони добре знали й своїх ворогів — це були ті Українці, котрі намагались, хотіли сами розпорядити Украї-

ною, а значить і українським майном. Через те й соціалістична Українська Центральна Рада була для них „буржуазною“, через те й українські С.-Д. та С.-Р. були для них „контрреволюціонери“.

За „контрреволюціонерами“ Українцями без огляду на їхню партійність шукав царський жандармський офіцер Муравйов, теперішній „оборонець пролетаріату“, лишаючи в спокою „Союз русскаго народа“, монархістів, октябристів, Кадетів і інших справжніх буржуїв тільки московської національності або-москвофілів.

Якої „контрреволюції“ боялися тверді московські комісари, призначаючи на командуючого своєї армії колишнього царського жандармського офіцера?

Певно не тої, якої боялася м'яка і делікатна Українська Центральна Рада, усуваючи від українського війська, українського „контрреволюціонера-поміщика“ В. Липинського!

Так, — московські комісари добре знали чого їм треба від України! Платячи за свою владу над Україною українським „біднейшим“ селянам українським-же поміщицьким майном, вони забирали собі українське таки майно і від поміщиків, і від селян, від капіталістів, і від фабрикантів: від усіх, хто його мав на Україні.

Добре знав чого йому треба і советський

головно-командуючий „товарищ Муравйов“. З „буржуазії“ він лупив контрибуцію очевидно на благо „пролетаріату“, але контрибуція поступала до його рук і розпоряжав нею він сам. (Не дурно потім за пів року як він зрадив большевиків, при нім було знайдено самим золотом кольосальне багатство).

Чи знали вояки соціалістичної советської армії чого їм треба?

Дуже добре знали: вони прийшли з голодної Москівщини по український хліб для себе і для своїх голодних родин, а при тій нагоді конфіскували на свою користь каракулеві саки з „буржуйок“, а з „буржуїв“ золоті годинники.

Ціла советська клясова соціалістична система була ясна, міцна і „стройна“. Один одного дуже добре розумів, допомагав кожен кожному, бо в тім був його власний практичний інтерес. Всі йшли одним міцним суцільним національно-клясовим фронтом проти свого ворога.

А ворог той — Центральна Рада чи добре уявляє собі чого хоче?

Мусів сконстатувати, що ні. Справді, чого хотіла, чого добивалася Центральна Рада за весь час свого існування, від початку аж до останніх днів, до останнього свого акту — третього універсалу?

Влади собі над Україною? Ні, бо й Ук-

раїни як такої — суверенної, залежної від самих тільки Українців вона не бажала. Вона весь час сумлінно держала „єдиний русскій революційний фронт“. Найбільшим страхіттям, від якого вона все аж до останніх днів відхрещувалася з як найбільшою відразою — це була самостійність України без огляду навіть на форми тої самостійности чи республіканську, а чи яку іншу. Генеральні секретарі її В. Винниченко, С. Петлюра, М. Ковалевський не дурно скрізь прилюдно ганьблять ту ідею самостійности, а особливо серед ніби „свого“ війська.

І це є їх органічна ненависть до самої ідеї української самостійности — я те добре знав ще з студентських часів. Ще тоді укр. С.-Д. як Порш, Антонович, Міхура, Садовський та й інші во ім'я інтересів соціалізму, інтернаціоналізму та інтернаціонального пролетаріату раз у раз виступали проти українського „націоналізму“ не тільки боевого політичного, якого тоді взагалі не було, але навіть — романтично-народницького. Виступи проти самостійників сим літом С. Петлюри, М. Ковалевського і клятви Винниченка, що він насамперед соціаліст, а тоді вже Українець, підтверджували мені, що й тепер настрій української соціалістичної демократії, яку представляла собою Центральна Рада, не змінився в тім напрямку.

А коли Центральна Рада за всяку ціну

хотіла зберегти над Україною чужу владу — лишити Україну на становищі автономної московської провінції, то чому бореться вона тепер з московським урядом? Аджеж за поділ влади можна булоб столкуватися і з большевицькою „демократією“, як Центральна Рада столкувалася вже було раз з „демократією“ Керенського!

Або може цілком пронята соціалістичною доктриною в різних її толках, Центральна Рада хотіла соціалізму на Україні?

В таких разі підстав для боротьби було ще менше. Адже большевики несли з собою на Україну соціалізм найчистішої марксівської марки!

Або може хотілося хоть і соціалістичної, але всеж таки України?

Полишаючи вже на боці саму можливість існування такої (я знав добре українських соціалістичних сектантів: вони не вірили в те, що можливе, тільки вважали можливим те, в що вірили і чого домагатися наказували їм їхні сектанські забобони), — мусів я констатувати на підставі їхніх-же дотеперішніх догматів, що це булоб нелогічно, непотрібно і навіть шкідливо. Соціалізм прецінь стремить до інтернаціоналізму, до повної національної нівеляції — навіщож в таких разі відновлювати, оживляти завмерлі було протягом віків українські національні змагання, а не стреміти до кінцевого соціалістично-інтерна-

ціонального ідеалу прямим шляхом злиття з дужчою московською нацією, як тее цілком послідовно рекомендували українським соціялістам їхні московські товариші?

Я не міг підшукати для Центральної Ради такої простої і ясної ціли боротьби, яку мали її противники — московські большевики.

Чи знав завіщо він бореться головнокомандуючий українською армією?

Але мені навіть невідомо було, чи існував взагалі такий головнокомандуючий і хто власне командував українською армією чи арміями проти большевиків: Петлюра, Порш, Капкан, Ковенко — хто власне?

Знаючи добре перших двох вже давно особисто, тай по словам і ділам їхнім, я взагалі не міг собі уявити, щоб вони взяли на себе таку справу. Раз що про військові справи вони взагалі абсолютно не мали ніякого поняття, а в друге, що після їхніх офіційальних дотеперішних поглядів, це був-би подвійний злочин: підтримання мілітаризму (та ще й українського!) і збройна боротьба проти соціалізму, особливо московського толку, якого плотю від плоти і костою від кости були вони самі, на яким виховалися, який пересякав всю їхню духову істоту!

Чи знало українське військо за що воно бореться?

Найменше з усіх. — За самостійну Україну? Цеж була найєретичніша, найзлочинніша ідея, на котру воно хорувало ще з весни і котру Центральна Рада як найсуворіше поборювала. Через це, ради сього минулим літом Богданівці вигнали з Київа самостійницько настроєних Полуботківців, — та й усьому війську прецінь було відомо як гостро ставилися генеральні Секретарі Центральної Ради проти самостійників — як от М. Міхновський, А. Степаненко — як у всякий спосіб хотіли здискредитувати їх, усунути подальше від Київа.

А „єдиний російській революційний фронт“, демократичні і соціалістичні ідеали, котрі обстоювала Центральна Рада і за котрі завжди і в першу чергу наказувала боротися своєму війську, хиба не найліпше обороняли найпослідовніші соціалісти і демократи — московські большевики? Притім вони давали зараз де що й реального своїм оборонцям до рук: буржуйські каракулеві саки та золоті годинники. Крім того вони мали у себе справжніх військових керівників-фаховців (що так цінить добрий жовняр) — а не бухгалтерів та адвокатів, які й у війську не служили ніколи.

Так, — я мусів признатися, що ні Центральна Рада, ні її прибічники не мали ні певної звязуючої їх всіх ціли, ні спіль-

них інтересів, як їхні противники: — не мали ні класового, ні національного, — ніякого суцільного фронту. Кожний обороняв те, що вважав для себе святим, або за що вважав потрібним боротися, при чому тільки марно витрачав свою силу в некоординованій, а тому й безплідній боротьбі.

Чи знав нарешті я сам, чого я хотів, обороняючи Центральну Раду?

І знав, і не знав.

Знав я, що Центральна Рада в кожному разі є організація українська, хоть як мало національна, алеж все таки не явно ворожа Україні — московська. Я надіявся, що саме життя заставить її стати на національний, безоглядно національний і навіть державний шлях будівництва. До того вже малися і деякі симптоми. Я був певен, надіявся, вірив, що справжня і сувора історична дійсність розібере фантастичні ілюзії вселюдського, а тим більше московського братства: під натиском подій вона сама переродиться на якийсь комітет національної оборони і знайде собі свого Наполеона, Богдана Хмельницького, або Гарібальді.

Але з другого боку я дуже добре знав її склад як і її чільних мужів — з самого початку аж до сього дня. Окрім двох трьох осіб, котрих я міг на пальцях порахувати, яких я поважав і міг-би від

них сподіватися чогось розумного (як напр. проф. Грушевський, котрий тоді ще був славним професором Михайлом Грушевським, а не українським ес-ером, або С. Бфремов, або небіщик І. М. Стещенко) — решта були анальфабети під кожним зглядом, а не тільки в політиці. Ще добре коли студенти першого курсу як В. Винниченко та М. Ковалевський, а то бухгалтери, кооператори, „знані громадські діячі“, і просто люде „неопредельонних“ занять, — здебільшого „ура-соціалісти“ з переконання і демагоги з фаху.

Рівень моральний та інтелектуальний простих рядових її членів я знав хочай-би на зразках полтавських депутатів: салдата Матяша, та того салдата, що „в окопах кров проливав“. Величезна більшість була в тім-же роді. Тим-то й не дивно, що люде, яким доводилося заночувати в інтернаті для „депутатів“ (Інститутська ч. 17), як коли на другий день не знаходили свого годинника, або гаманця.

Так: — ні сама Центральна Рада, ані її генеральні секретарі не стояли на належній висоті, щоб їм взагалі можна було довірити якусь поважну справу.

Принаймні я в тім переконався на попередній їх практиці.

А може я справді „контрреволюціонер“ і в мені несвідомо для мене самого говорить моя стихійна „контрреволюційність“?

Я взявся до сумлінного самоаналізу.
Чим мене засмутила революція?

Ні, — рішуче ні! Я був дуже радий — я свято вірив, що вона принесе нам в кожному разі ліпші часи і ліпші умови життя, ніж ми мали за царя.

Чи я був задоволений старим ладом?

Царський режим — московське самодержавіє я ненавидів від усієї душі. Я згадав, як ще студентом в нелегальних друкарнях друкував відозви П. Крапоткіна — прізиви молодіжи до революції і питав себе, чи тепер міг-би робити те саме? По щирості відповідав: Так, проти проклятого минулого режиму боровся всіма засобами, якими розпоряжаю, як боровся й досі.

Ні ворогом революції, ні ворогом демократично-республіканського ладу я не був і не є рішучо. — В тім напрямку контрреволюціонером очевидно я не міг себе назвати, та й ніхто, знаючи мою попередню діяльність, не мав на те ніяких підстав.

Може я стояв в обороні експльоаторів-капіталістів та поміщиків проти трудового народу?

Я старався нагадати собі хоть один факт з мого життя, який можна булоб так перетолкувати, хочаб за вуха притягти до такого толкування. — Рішуче не знаходив. Або може я десь в глибині душі

бажаю, щоб на Україні залишилися величезні маєтки у їх властителів, як от у властителя Карлівки — німецького герцога то що?

По щирости хотів я, щоб як найскорше, сьогодніж одібрати їх і передати українським селянам, притім, що до таких маєтків, як маєток князя Кочубея, то такі маєтки і їм подібні мусіли-би бути відібрані, відняті очевидно без ніякої плати і відшкодування.

Але мені зараз-же лізла настирлива думка: все мусить бути зроблено так, з тою умовою, щоб ніщо не пропало для народа, щоб ніщо не було розграблено, знищено, щоб лишилися заводи, щоб скотина не загинула, бо то булаб шкода для держави, для цілої України.

Чи треба землевласникам заплатити? Великій більшості треба — і то так, щоб гроші заплачені пішли на організацію і піддержку власної української промисловости, якій я передбачав блискучу будучність, — щоб ні шага не витратили вони поза Україною і не для України.

Як те зробити, я уявляв собі. Може помилявся, але був певен (як певен і досі), що того досягти можна і притім так, що „трудовий народ“ український і тільки український від того не потерпів-би, а навпаки порівню-

ючи з тодішнім станом своїм дужеб виграв. Так само я був певен, що при тому соціалістичному примітивно-хижацькому способу одібрання майна у поміщиків і безсистемного передавання його безземельному селянству на підставах „соціялізації“, чи яких інших в тім роді, воно ніколи землі не дістане, або заплатить за неї в десять раз дорожче, ніж колиб дістало її по мойому: у власність і за викуп.

Чи я був ворогом трудового народу? Чи я хотів експльоатації українського робітника і селянина капіталістом і поміщиком я в н о н е у к р а ї н с ь к и м по духу? О ні! — Проти того протестувала ціла моя істота!

Але я бачив, що шляхом соціалістичним, — так як то проповідують різноплеменні соціалісти різних толків, тої експльоатації ніколи позбутися не можна, — скорше навпаки: можна її укріпити на довший час.

Так, — я не був соціалістом. Більше того, я почував себе контрсоціалістом, хоч зі стану свого я був зовсім не „буржуем“, тільки робітником.

Чому це так?

Найсамперед я почував особисту інтуїтивну відразу до наших соціалістів, як до вузьких, обмежених і дуже мало інтелігентних людей. Справді, більшість

з них, вихована на „пятикопійкових брошурах“ навіть поняття не мала про саму суть соціалізму. Не говорю вже про сучасних практичних робітників українських соціалістичних партій С.-Д. та С.-Р. отих 16-17-літніх дітей, які плутають термін „соціальний“ і „соціалістичний“, — „революційний“ і „демократичний“ — „демократичний“ і „соціалістичний“ і т. п. самі партійні лідери і видатніші діячі не дуже вище від них стоять під зглядом ерудиції.

Я пригадую, з якою пошаною відзивалися в 1905-6 році в Українській Студентській Громаді (соціаль-демократичній) про тих, що прочитали „цілий Капітал“ Маркса (очевидно в московському перекладі). Тоді таких нараховувалося не більше як двоє-троє на цілу студентську (значить найбільш інтелігентну) організацію українських соціалістів душ в сорок. Я певен, що тепер відносний відсоток інтелігентности серед них ще понизився. Не знаю, чи тодішній „голова Української Держави“ і лідер українських С.-Д. В. Винниченко прочитав (очевидно в московському перекладі) хоть меншу половину творів свого найбільшого пророка К. Маркса, але знаю певно, що більша половина з соціалістів — членів Центральної Ради взагалі не знала навіть, що значить саме слово соціалізм.

Сам я завжди був противником цілої соціалістичної доктрини.

Не відповідала вона моєму духовному складові вже тому, що дуже скидається зовсім не на наукову теорію, як любить себе виставляти, а на якесь релігійне віроісповідання з усіма його прикметами: вірою в конечність своєї перемоги, в неминучість розвитку життя по своїй схемі, то що. Як вольнодумець з природи, людина тим самим антирелігійна.

За ідеальні та моральні підстави та цілі бере собі соціалізм інтереси шлунку також не служить для мене ніякою причиною з боку ідеального. Саміж його ніби „наукові“ підвалини, на мою думку, не видержують найпростішої життєвої критики, — критики фактів.

От хочьби наприклад теорія про додаткову (цінність) платню. Коли її в деякій мірі „з натяжками“ міг я пристосувати до взаємовідносин фабриканта з своїм робітником, то ніяк не умів я прикласти її до інтелігентного робітника, а ще в меншій мірі до селянина власника. А ці дві категорії людей складають на Україні чи не добру половину всього населення, а що вони є найбільш цінний, найбільш придатний до творчої державної роботи елемент — то те для мене є без сумніву.

Справді, хто споживає додаткову платню за мою роботу, або за працю

В. Винниченка? Або може я користуюся з чиеїсь додаткової платні і чиеї власне?

З другого боку, — хто заплатить додаткову платню мійому господареві — „куркулеві“ за його тридцяти-літню каторжну працю, з якої йому аж шкура з рук злазила? Хто заплатить додаткову платню мійому приятелю І., його сімї тай ще багатьом иншим „кулакам“ і „некулакам“ за їхній звичайно 14-16-годинний робочий день?

Практика життя не давала мені відповіді на ті питання, як не давав відповіді на те і той пункт третього універсалу, що касував без ніяких застережень їхнє право на дальшу тяжку, але любу їм працю.

Або теорія про дві кляси: визискувачів-буржуїв і визискуваних-пролетаріят, або взагалі „трудовий народ“.

Хто мене визискує, або кого я визискую? Я не бачив ні того, ні другого. Після звичайної клясифікації я цілком підходив під означення „пролетарія“, але я не міг знайти того „капіталіста“, який пив з мене мою „пролетарську“ кров.

Кого визискує мій господар „куркуль“? Одинокого наймита, якого він тепер мав у себе, він приняв з жалости, — „по людському“, бо чоловікові хліб не вродив, (град вибив) — не мав чим в зимі прогостуватись. А коли в літку доведеться

йому прийняти робітника, який допоможе
йому скосити його самого та його сімї
працею засіяний хліб, то чи цеж за дурно?
Чи це є експльоатація?

Тай що значить взагалі тєє слово
„експльоатація“, — чи без „експльоатації“
можливе життя, або чи моглоб воно бути
кращим, ніж тепер є в людській громаді?

Робітник очевидно „експльоатує“ ко-
ня, котрим працює, селянин — вола,
котрим оре, і корову, котру доїть. Але
чи ліпше жилосяб коневі або волові, як-би
його не „експльоатували“? Певно в
сучасних умовах життя не минулоб і
кілька літ, як вони вимерлиб, щезлиб з
лиця землі. Так на мою думку і в цілїм
житті. Дужчий, або розумніщий „ек-
спльоатує“ слабшого або глупшого, а той
м у с и т ь коритися тій експльоатації, бо
інакше своїми власними силами не зможе
жити.

Чи можлива якась егалізація трудя-
щихся тай чи справедлива вона?

Ні те, — ні друге. Я знаю, що за
роботу мою і за роботу також учителя
М. Грушевського не можна вимагати од-
накової платні, або однакових умов життя,
бо це булаб велика несправедливість су-
проти учителя Грушевського, і яб сам
проти неї найенергічніше протестував.

Чи можливо при соціялістичнім ладі
здійснити такий порядок, щоб експльо-

атації взагалі не було? Я був і є певен, що ні, — бо на експльоатації стоїть життя. Тоді тільки я не знав, які форми тая експльоатація прибере в соціалістичній громаді. Теперішня російська соціалістична держава довела мені наочно, що форми експльоатації при соціалістичнім ладі є найтяжчі: — вони нічим не відрізняються від найгрубшої, найпримітивнішої експльоатації — звичайного рабства з часів єгипетських фараонів, або азійських халіфів.

Будучи „чесними з собою“ чи могли тоді ручитися соціалістичні секретарі Центральної Ради і лідери українських соціалістичних партій, що вони самі при нагоді не пристануть до кляси „паразитів експльоаторів-капіталістів“, — не використовують нагоди, щоби собі позискати (очевидно з „експльоатованого народу“) добрий капітал?

Знаючи особисто деяких з них, я був певен, що в тім поручитися вони не могли: вони були занадто матеріялістами — не тільки „історичними“!

Дальша життєва практика і тут ствердила мої здогади: тепер деякі з колишніх секретарів Центральної Ради і ще теперішні соціалісти вважаються одними з найбагатших капіталістів-рантіє не тільки поміж Українцями, але й серед капіталістів європейських.

Найбільше чим дошкуляла мені соціалістична доктрина це тим, що вона касувала право власности в одних своїх толках більше, а в других менше. „Священним“ я його ніколи не вважав, як і взагалі нічого не вважаю священним, але вважаю його тою відзнакою, що відзначає більш розвинених — більш високо стоячих звірят: тих, що вміють будувати собі гнізда, рити нори, робити на зиму запаси поживи і обороняють продукт своєї праці від чужого нападу, а тим самим, по моему — боронять своє „право власности“.

Правда, теоретичний соціалізм вивласнює ніби тільки машини, землю, капітал та інші „знаряддя продукції“ — але я знав і вже успів переконатися, що раз почавши з чогоб то не було, він далі на практиці мусить вивласнити і каракулеві саки, золоті годинники, а ще далі й сорочки та чоботи. Соціалізм це лише переходова стадія до найпримітивнішого зоологічного комунізму.

Так само вже через психольогію товпи, котра завжди творила всі революції і все однакова у всі часи і у всіх народів, теоретична „соціальна революція“ мусить скрізь перетворитися, як і перетворюється вже в нас на практиці в звичайний грабіж і погроми, а самі „соціальні революціонери“ по звичайній термінології (простій,

обивательський — не „науковий“) мусіли-би назватися злодіями, розбишаками і погромщиками. Зрештою і так всім відомо, що головні кадри соціалістичної совєтської армії складаються з випущених на волю карних злочинців, як і багато навіть вищих урядовців соціалістичної російської держави.

Ріжниця між експльоатацією і грабіжом (або практичною „соціальною революцією“) в тім і полягає, що експльоататор є заінтересований бодай в самім житті того, кого експльоатує (так само як і в його добробуті), тому стремить зберегти йому бодай життя, а соціальний революціонер не є навіть ні в чийм житті заінтересований, хиба в своїм власнім. Крім того експльоататор збираючи і зберігаючи для себе, тим самим збирає і зберігає і для людства, бо зісти багато більше ніж хто инший він фізично не може, як і не може забрати з собою свого майна на той світ. Грабіжник же, знищуючи добро людськості — часто неоцінімі скарби культури — здебільшого навіть сам з них скористати не може: вони загибають для всіх, в тім числі і для нього цілком марно.

Так виглядає на практиці скасування права власності і соціальна революція.

Але я не міг помиритися навіть з теоретичним скасуванням того права: не ми-

рилася моя психольогія, ціла моя духовна істота.

Мрією цілого мого життя — життя робітника пролетара — було і є заробити собі на маленький, хоть найменший кавалок, але власної землі. Щоб хочай під старість я мав спроможність пожити у власній хаті, власними руками посадити хоть пару бараболь на власній грядці, зісти хоть пару ягод з власних вишень. І от касованням права власности на землю розбивається ціла мрія мого життя. Я з тим не міг помиритися, як ніколи не міг-би пристати на те, що мені хтось може відступити кавалок землі і хату в тимчасове користування.

Так само не міг я помиритися з тим, щоби мою власну, з великими трудами зібрану українську бібліотеку, котрою я сам один хочу розпоряжати як я сам знаю і хочу, щоб тою бібліотекою, яку я сам збирав і яку я люблю як свою дитину — розпоряжав якийсь „Ванька“ і викидав „ету дрянть“, або крутив собі з неї цигарки „крѣпкой жилки“.

Так, — той „буржуазний“ інстинкт власности глибоко вївся в мене, і витравити його не могло ніяке соціалістичне віроісповідання. Але він був не в мені самому. Я знав не теоретично, а з їх власних слів, що в тій самій мірі він

вівся і в мого приятеля — пролетара робітника Нечипора, і в того велитня, якого він приводив до мене і в пролетара мого писаря і в пролетаря Холмщака і в усіх земельних, малоземельних і безземельних селян Українців, яких я коли бачив у своєму життю і з якими мені доводилося говорити. Це єсть голос душі, серця — голос стихії, голос життя, а не пятикопійкової соціалістичної брошури!...

Так само я знав, що ідеалом кожного безземельного українського селянина було як раз стати „куркулем“, а соціалізм на практиці переводив „куркуля“ на безземельного селянина.

От власне через що я — український робітник-пролетар і був гарячим анти-соціалістом, бо я хотів, щоби український робітник (справжній робітник а не той, що під робітника підшивається, паразит з арештантських рот, або професіональний соціалістичний агітатор-демагог) мав право на повний чи неповний продукт свого труда — на свою власність. Бо соціалістична система, відбираючи йому право власності, тим самим відбирає право на всякий продукт його праці, віддаючи його комусь іншому. Щоби його ні в той, а ні в ніякий інший спосіб не грабовано ніким („експлуатувати“ — можна), а в першу чергу і найсамперед, щоб тепер не грабовано його чужоземними

зайдами без огляду на їхню класову приналежність — чи „буржуями“, а чи „пролетарями“.

Через те я й був найбільшим ворогом цілої Москівщини, цілого московського народу, без огляду на класи, бо знав, що він грабує цілу Україну, цілий український народ також без різниці класів. Такий є історичний закон, який вже стверджено віками, і не в якійсь там „інтернаціональній“ теорії, що її вигадав сам убогий безбаченко пару десятків літ тому — подолати одвічний закон природи і життя!

З того мого вихідного пункту ясною ставала мені і ціла сучасна боротьба і сучасні відносини.

Московські соціалісти борються з Українцями через те, що хочуть пограбувати українське добро — добро цілого українського народу. Москвини добре знають, хто їхній ворог: це той, хто того добра не хоче їм дати, отже всякий такий Українець: соціаліст чи несоціаліст — однаково. В тім числі значить і я.

Московські соціалісти хочуть здобути собі владу над українським добром в той спосіб, що дозволяють частину його пограбувати тим Українцям, що не мають у тих, які мають. Українські соціалісти для збереження своєї влади над Україною роблять те самісіньке. Обидві сторони на

практиці не ставлять навіть практичних меж, в якій мірі і до якої міри має провадитися той грабіж.

Тимчасом повної егалізації між грабуючим і грабованим можна досягнути тільки тоді, коли вже весь народ в однаковій мірі до грабунку не буде нічого мати. Але тоді з боку маючих дійсну силу — „буржуазії“ — вже закордонної, знов почнеться те саме, що нині соціалісти звуть „експльоатацією“ тільки ще в тяжчій формі через повну безпомічність „експльоатованих“.

Отже цілий той круговорот перейде зі шкодою для трудового українського народу і тільки для того, щоби на якийсь час захватити владу до рук людям, які тепер вважають себе заступниками „експльоатованих“ мас.

Під тим зглядом, коли я не є справді ніякий соціальний революціонер, тільки еволюціоніст, то ті соціалісти, які запроваджують тепер соціальну революцію, мусіли-би назватися соціальними контр-революціонерами і то на підставі їхніх власних теорій, коли взяти на увагу економічний розвиток і реальне відношення сил Москівщини й України з одного боку і цілого капіталістичного світу — з другого.

Різниця між московськими більшовиками й українськими соціалістами з

Центральної Ради полягає в тім, що перші грабуючи на експорт взагалі не мають чого тратити, тому й дозволяють своїм прихильникам грабувати на Україні безоглядно, без ніяких обмежень і перепон. В тім полягає їхня сила супроти Центральної Ради — вони мають за собою „широкі маси“.

Другі — українські соціалісти, грабуючи для внутрішнього вжитку, хотять внести порядок і систему в самий грабіж. — В тім полягає їхня слабкість супроти московських большевиків — вони не мають за собою „широких мас“, бо їхня система покривається большевицькою не тільки цілком, але ще з надвишкою.

Різниця між мною — українським робітником не-соціалістом і українськими соціалістами не-робітниками полягає в тім, що вони, як і всякі соціалісти московської школи взагалі, хотять відняти в українського народа здобутки його праці, хотять його пограбувати, руйнуючи і нищачи загально українське добро, при тім без ніякої користи ні для кого крім Москівщини. Тим самим хочачи чи не хочачи, вони руйнують і українську державу (може й в щасливий блаженній вірі та свідомості, що вони тим роблять добро якомусь також „трудовому народові“) — а я того не хочу.

Бо кого власне практичні, а почасти й теоретичні соціялісти вважають за „буржуя“, якого дозволено грабувати? — Всякого того, хто має, без огляду на те, яким способом він здобув своє майно, хоть-би навіть його заробив важкою працею.

З другого боку кому вони дозволяють грабувати, хто по їхньому є справжній повноправний „пролєтар“ і „трудовий народ“, який має право на грабунок? Взагалі всякий, хто нічого не має, без огляду на те, чи він не мав спроможности заробити, а чи пропив, або в инший спосіб промайнував своє добро і взагалі заробляти чесною працею не має охоти.

От через що, зводячи до купи всі мої думки, спостереження і переконання, беручи на увагу соціялістичну теорію, а ще більше соціялістичну практику, я мушу назвати себе ворогом соціялізму, а будучи ворогом соціялізму і соціялістів взагалі — я є по суті також ворогом і соціялістичної Центральної Ради, і хто знає, чи вона, колиб мала дійсну силу, не обявилаб мене так само „контрреволюціонером“ і без огляду на мою дотеперішню вірну службу їй, — чи не примусилаб мене тікати так само від її агентів, як я тікаю тепер від агентів московської соціялістичної демократії?

Та все таки я їй служив, служу і служитиму доти, поки вона матиме зовнішніх ворогів. Боротися проти неї вважаю за можливе тільки тоді, коли вона не матиме зовнішнього фронту, до тогож часу всяку внутрішню боротьбу на Україні вважаю за зраду не Центральній Раді, а тільки цілій Україні. Тепер потрібно, щоб українське добро за всяку ціну лишилося дома на Україні хоть в яких будь, але українських руках, щоб не вивезли його грабіжники - чужинці на чужину!

* * *

Ми доїзжали до великого села, і мій візник повеселішав.

— Хочете дістати горілки? Тут можна і не дорого — по п'ять рублів пляшка!

— Деж вона тут взялася?

— Як розбірали склад у Гадячі, то й Х. (назва села) припало кількасот відер, а тепер самі пють і людям продають.

— А гроші де йдуть.

— У громадську касу.

Я від горілки відмовився.

— Та чого Ви, беріть, десь перепродасте! Ну деж таки тепер горілки дістати, та ще й так дешево?

Як ми вїхали в село, коло волости я побачив п'яну юрбу, яка кричала, лаялась,

галасувала. Осторонь від неї стояв молодий чоловік чи парубок весь закрівавлений. З носа в нього текла цівкою кров і стікала крізь пальці, якими він хотів затулити ніс, йому в рукава і на груди.

— Типова сучасна картина „соціальної революції“ на селі, майнула мені думка.

Мій дядько на хвилинку підійшов до натовпу, поговорив щось, тоді зайшов до волости і виніс пляшку горілки.

Він ніжно глянув на неї, старанно загорнув у хустку, сховав за пазуху дорогоцінну покупку і обережно сів у сані.

Мені показалася такою огидною ціла картина: п'яна юрба серед великого багатого села, тут-же перед волостю і по сусідству зі школою, де саме йшла наука, що я просив його, аби скорше поганяв.

— Чого-то з того дядька кров юшить.

— Посварився з другим за пляшку горілки, а той його трах пляшкою по морді! Пляшка розбилася й горілка пропала. — Ні тобі, ні мені! Та в них її ще є до біса — і за тиждень не випють, хоть як не пили!

* * *

В Зіньків ми приїхали перед вечером. Я подався до готелю Воздвиженського,

а мій дядько годувати кобильчину на „постоялий“.

На розі коло готелю бачу купку людей. Якийсь видно міщанин, бо по мійському вбранний, держить промову до кількох сіряків:

— . . . нікакой значить собственности, — ну й на землю не нада. — Земля виходить нічия — божая, — сьогодні твоя, а завтра моя . . .

— Та що ти з нею робитимеш, хіба ти вмієш що коло неї? — скептично зауважує сіряк.

— А штож ти думаєш, — самі поміщики та куркулі уміють? І ми брат, умієм, а хто не вміє, тот навчиться!

— Плети! — Говорила небіщиця аж поки їй заціпило, та все кат зна що.

— А може він і правду говорить? — несміло кинув старенький подертий кожушок.

— Його правда давно вже в чарці втопилась . . .

В готелю в коридорі перед дверима покою прямо проти сходів на другім поверсі моїм очам явився типовий „товарищ“ в салдатській шинелі. Він чадив „крепким корешком“ і розважався тим, що kloцав затвором „гвінтовки“.

— Що то за салдат? запитався я у молоденької покоївки, яка провела мене у поганенький номер.

— А це комісар від совета салдатських депутатів. Там, кажуть, перша особа у них. Він тут за порядком доглядає.

Коли вона вертаючися проходила коло „комісара“, він галлятно ущипнув її, як звичайно щіпають покоївок прості буржуазні льовеляси.

— Що то значить людські низкі почуття: вони властиві й високим советським персонам, як звичайному буржуєві!...

В Зінькові місцевий „совдеп“ обняв всю владу щойно вчора. Першим і одним поки-що його декретом був декрет про реквізицію на його власну користь ліжок з військового шпиталю. Про цей декрет я довідався на поштової станції, куди я пішов наймати собі коней на завтра. Жид властитель станції дуже нарікав на декрет, бо він мусів дати коні і то не гайно для перевозки ліжок, а понеже для совдепа все робилося безплатно, то Жидові той декрет взагалі не подобався і він його отверто і сміло критикував серед візників, знаходячи собі загальне співчуття.

На другий день рано парою „найліпших“ жидівських коней і в „найліпшій“ „фаєтоні“ я виїхав до Гадяча.

Молоденький Австрієць — Русин Машталір розговорився зі мною дорогою. Він дуже нарікав на тутешнє своє життя.

Все булоб нічого йому: роботи він не боїться і коней любить. Та тільки не може знести оттого безладдя, в яким живе от вже пів року. Особливо його обурювала новітня революційна армія. Він крім того, що австрійський патріот, ще й мілітарист.

— Що це за військо? Хіба це військо.

— „Товарищ салдат“, „товарищ-прапорщик“, „товарищ капітан“, „товарищ генерал“! Не військо, а худоба, отара якась! Ні ладу, ні карности — до чого воно придатне? Тільки склепи розбивати та горілку реквізувати. — От у нас в Австрії військо, так військо! Гляне на тебе лййтнант, тільки гляне, — вже серце завмірає!... А заговорить, жовнір рушитися не сміє, оком не моргне. — А вже до бою не має ліпшого війська за австрійське — де там і німецькому до нашого! От хіба що Прусаци.

Мій Русинчик зовсім розмріявся. Іншого нічого собі не бажав, тільки скоріще вернутися до Австрії — і зараз у військо.

Мене аж здивувало таке захоплення.

— Хіба ви до дому не хочете, чи вам не обридло бути на фронті?

— Я на фронті й пів року не був: одразу в полон взяли; — а тепер от Австрія побє Росію, забере Україну, от тоді й на Україні порядок настановить, а не отаке свинство! — він показав вперед батогом.

„Свинство“, на яке він показував, уявляли з себе троє саней (дорога була кепська і на сані і на колеса), що їхали наспроти нас. Всі троє були переповнені салдатами, що порозлягалися і п'яними голосами кричали, що сили вигукували слова нісні:

— „... А за-а-автра, завтра чуть світо-о-о-о-чо-о-ок,

Запла-а-а-четь вся моя сімя!!... —“

Коні з сили вибивалися, щоби потягти їхні сані по сухому піску. Побіч кожних саней ішов пішки погонич.

— Хіба то не свиня? Що то за чоловік: бідна скотина з шкіри вилазить, щоб потягти його п'яне стерво, а він ані руш, не піднесеться!...

То верталось з фронту до дому українське „революційне“ військо.

* * *

Як я переїзжав через гадяцький майдан, побачив О. П. Косач, що саме вийшла з Земської Управи.

— Хутенько попрощався я з моїм миленьким Русином і хотів був дати йому „на чай“, але він відмовився — тоді я подарував йому ще добрий кавалок булки, що лишався мені: бідака нарікав на харчі.

Я побіг до Ольги Петровни, привітався і переказав скоренько, що мене загнало сюди (ми були давно знайомі).

Вона вже добре знала про полтавські події і обіцяла мені переказати про гадяцькі, а тепер поспішала до дівочої гімназії, де мала подати свій голос на кандидатів до українських установчих зборів. Сьогодні в Гадячі був останній день подачі.

О. П. запросила мене до себе на обід. По обіді завітало до неї кілька Українців-Галичан, щоб попрощатися, бо вони вибиралися до Австрії, і переказати свіжі новини. Ті новини щойно привіз з Полтави Г. Макаренко член полтавської повітової управи (брат члена Директорії), який так само мусів тікати з Полтави. Новини були мені знані.

— Шукають і досі Токаревського, Янка, Андрієвського (мене з них ніхто не знав, а представлено мене їм моїм фальшивим іменем) та інших Українців, але їм всім вдалося зчезнути. Українці взагалі або повиїзжали з міста, або переховуються десь по знайомих. Дома майже ніхто не ночує.

Дочка О. П., яка жила з нею і з своєю маленькою дочкою, занепокоєно поглянула на матір. В розмові виявилось, що й стару О. П. мали намір заарештувати большевики, але поки-що того не зробили.

Дочка радила матері десь виїхати, та куди його виїзжати в такий час і серед таких умов? Були вісти, що вже ціла Полтавщина занята большевиками — бої йдуть десь під самим Київом.

В розмові між иншим згадувалося про якихось гімназистів, котрим дуже добре вдалося відбити універсал золотою фарбою і з ризиком для себе порозліплювати в місті.

— ... Для тако́го універсалу, — каже один з тих гімназистів, — иншої фарби не можна. Золоті слова — мусить народ їх в золотім друку відчитати...

— Що то за слова? — зацікавився я.

— А Четвертий Універсал Центральної Ради!

— Що за Універсал, про що там ще оголошено?

— Хіба Ви не знаєте?

— Деб-же я знав, як от десять днів переховуюся по селах і хуторах, далеко від усяких новин.

— Та миж уже самостійна держава. Вже Генеральні Секретарі поставали міністрами, а Україна нарешті відділилася бодай формально і офіційно від Москвіщини. Тепер ми з Вами моглиб бути підданцями нової держави — України, якби не наш дійсний сумний стан. А Кияне то вже такими є.

— І то постановила Центральна Рада? — Я не вірив своїм вухам.

— Наперед зробила все від себе залежним, щоб Україна самостійности не могла досягнути, а тоді й про самостійність універсал видала — іронічно зауважила О. П. — Ах оті наші недорослі політики!

Я поспішався на вулицю, щоби скорше на власні очі побачити ті „золоті“ слова.

— Там в аптеці, на вікні наліплений примірник — зараз ось на майдані проти собору.

Я побіг до аптеки і справді на вікнах з середини наліплено два великі аркуші з темно-золотистим друком.

Очі мої хутко забігали. Я читав п'ять через десяте — так мене розбірала нетерплячка.

Справді оголошувалася повна самостійність! Від радості я віри собі не йняв. От воно нарешті справжнє слово. Те слово, якого так давно чекає Україна від своїх заступників! Тепер не сором якось і людям у вічі глянути. Аж тепер для кожного ситуація виясниться цілком: кожний знатиме за що бореться.

В моїм захопленню і в радості мені навіть майнула думка: — а може це ще не правда? Може хто з місцевих ентузіастів підробив, сам написав отой універсал, щоб піддати бадьорости у боротьбі з

московською навалою? Я уважніше став читати. Прочитав від початку слово за словом.

Так, — це була справжня творчість Центральної Ради, без ніяких підробок: довго, безграмотно, без достоїнства і демагогічно!

Я впізнав від давня знайомий мені стиль творців резолюцій на студентських „сходках“ у київському університеті:

„..... З огляду на інтереси світового пролетаріату, боротьби з капіталізмом, піднесення клясової свідомости і т. д. і т. п. — на дві сторінки письма — збори українського студентства домагаються заведення викладів українознавства у київському університеті!“

(Таку резолюцію прийнято було після пропозиції українських С.-Д. українськими студентськими зборами в достопамятні дні боротьби за українські катедри в осени 1906. року).

Великий історичний документ писано тими самими руками!

Мені було радісно і соромно заразом. В історію переходить факт, що український народ об'явив себе суверенним на своїй землі. Але самостійність своєї держави об'явив не свobodно, — а під натиском, під примусом чужинців і то не зовсім безоглядно, а на всякий случай „з оговорочкою“, — бо остаточно рішити справу

„про федеративну звязь з народніми республіками колишньої російської імперії“ ще мали вирішити майбутні українські установчі збори. — Може тоді ще вдасться знов повернути на федерацію, а за те — щось вторгувати собі з ручок панських!...

Універсал стверджував ради робітничих і салдатських депутатів, скасування права власности на землю й інші „демократичні“ засади. — Рішуче сумніву не було в його оригінальності, як не було сумніву і в тім, що ніякої зміни в теперішнім становищі України сам по собі він викликати не зможе!

Мені вдалося здобути число „Кіевской Мысли“ з передвчорашнього дня.

При огарку свічки в великій кімнаті готелю, де я ночував, жадібно ковтав я рядки останніх відомостей.

... В Петербурзі большевики розігнали установчі збори... В Петербурській шпиталю матросами замордовано двох визначних К.-Д. членів Державної Думи (Шингарьова і Кокошкина)... Криваві бої з большевиками на вулицях Київа...

Соціяльна революція розвивається в свій звичайний спосіб!...

Ночував я з якимсь офіцером, бо свободне ліжко в моїй кімнаті мусіло відробити своє хазяйнам готелю.

На другий день він розказав мені, що прибув з Кременчуга. Місто заняли большевики перед двома днями. Нічого надзвичайного. Позабірали деяке майно по крамницях, розстріляли декілька професіональних бандитів.

— Хоть трохи налякали Кременчуцьку босячню, бо за Української влади так розпустилася, — мирним людям стерпіти було годі!

Я вийшов на вулицю. Перед готелем на площі зібрався невеликий натовп. — Я до нього.

— ... Значить самі zostалися! — Приїхали, забрали мед та сало тай будьте здоровенькі, — не поминайте нас лихом!...

— А зачѐм їм здѐсь оставаться? — поѐхалі дальше своѐо дѐло делать, а здѐсь свої люди будуть порядок держать — собственный совет!

Я почув від людей, що загін катеринославських робітників, який „взяв“ Гадяч, — підкрѐпивши себе салом і десяти пудами меду з місцевого кооперативу, помандрував десь далі, і місто лишилося на попеченні місцевих большевиків.

Про подробиці „здобуття“ Гадяча довідався я таке:

Коли в Гадячи стало відомо, що з Лохвиці іде на місто відділ большевиків, то молодіж з місцевої „Громади“ хотіла було збройно оборонятися. Але повітовий

комісар Центральної Ради заявив себе большевиком, вийшов на зустріч большевикам з хлібом-сіллю, а місцева українська залога вітала новоприбулих музикою. Молодіж була щиро обурена та боротися проти своїх не могла.

Прибувши большевики відразу конфіскували те, що їм треба було. З інтендантського складу видали льояльним українським салдатам цукру і білизни, настановили совет і так облагодітельствувавши місто — вибралися далі.

Місцеві большевики поки-що нічого не рушали. Все лишилося як було, тільки арештували декого з „Громади“. Через те в місті було відносно спокійно і порядок не нарушався.

Я в той-же день вибрався в одно з ближніх сіл, де надіявся знайти собі притулок на якийсь час. Найшов його собі у матері одного мого знайомого. Старушка лишилася сама, бо невістка виїхала до Києва по внука тай не могла вернутись. Мила і добра старушка прийняла мене як рідного. Ніколи не забуду я тих двох місяців, що прожив у неї, — то буде один з найліпших спогадів мого життя, так само як я буду їй вічно вдячний за її старосвітську українську гостинність і прихильність та ласку до мене.

Моя господиня мала кавалочок землі в кільканадцять десятин, прекрасний сад і маленьке хазяйство, що після декретів Центральної Ради — як „нетрудове“ певно мусіло бути взяте під опіку „Комітетів“.

Та люде дуже шанували її — ніхто не насмілювався б того зробити. Зрештою і взагалі моє село було не большевицьке, навіть скорше „буржуазне“, бо складалося здебільшого з дрібних власників. Крім того працею місцевого українського громадського діяча і патріота — воно під зглядом освіти і української свідомости стояло високо понад всі оточуючі села. Тай взагалі села гадяцького повіта особливого революційного запалу не виявляли, напр. вибори до українських установчих зборів в деяких дали більшість для партії українських С.-Ф., не говорячи вже про „Спілку“. Хоча в деяких перемогли й большевики, але це треба було пояснити неспокоєм часом і прямим терором з боку останніх.

Звичайно і в нашій селі як і скрізь — були свої большевики. З деякими з них я особисто познайомився пізніше, про інших-же мені розказували мої сільські приятелі, яких в недовгій часі я набув собі чимало.

Декого з них, як і деякі події сільського життя спробую описати кількома словами.

Найцікавішим для мене був дядько Артимон (імена я подаю не власні, бо не хочу відкривати їх з огляду на зазначені вже вище причини).

Це був літ під сорок чоловік, мав сім десятин землі. Дітей вчив в гімназії. Сам був добре грамотний, інтелігентний чоловік, з переконання, як він сам звав себе „Кадет“. Під його проводом навіть існував у селі цілий кадетський гурток з кількох селян. Правда, це йому не перешкоджало бути свідомим Українцем, тільки що до політичних і соціальних переконань його партія К.-Д. була найблища.

Ми часто і довго розмовляли з ним про сучасне й майбутнє. Від нього почув я цікаві спостереження і розв'язання не одної для мене загадки. Він-же перший характеризував мені і своїх місцевих большевиків.

— Чи їх у Вас багато на селі?

— Поки-що багатенько, а за місяць буде один або два.

— Чом так?

— Бо тепер всякий, хто вертається з фронту, неодмінно мусить бути большевиком. Раз, що инакше не добереться до дому, — а в друге приносить з собою казньонне добро — требаж якось оправдатись — от і заявляє себе „большаком“, бо їм все дозволено. Коли рушає з фронту,

тоді він „Українець“, бо мусить боротися з большевиками, що його на Україну не хочуть пускати; до України дійшов — стає „большаком“, бо хоче скорше до дому і тепер вже не має охоти воювати за Центральну Раду з большевиками. А в своїй хаті поживе трохи коло жінки, коло дітей, коло хазяйства, забудеться фронт, забуде він і большеків, і знову незабаром стане собі звичайним мужиком-хліборобом, значить і ворогом большевику.

— І Ви були большевиком, як верталися з фронту.

— Мені не довелося, бо я вертався ще за спокійних часів.

— А на фронті були Українці-большевики?

— Коли почалися грабіжі, то ті, хто приставав до грабіжників, звичайно звали себе „большаками“, хоть з українських полків таких було дуже мало.

— А крім тих, що з фронту, у вас ще є большевики?

— От з тюрми конокрад вернувся, — потім ті дезертири, що ще літом з війська повтікали, що вилежувалися по житах. — З них люде сміються, тим-то вони й большевики.

— А ще?

— От вернувся десь з Миколаєва чи з Херсона один хлопчак-циганчук. Батько

його тут живе край села. Той десь два роки блукав, а тепер вернувся не знати пощо і через що. Здається, що він від когось гроші дістає, чи не платний він агент? (потім таки виявилось, що він мав платню від большевиків, — він сам признався).

— Ну а ще є які?

— Та дехто ніби признається до них, тільки то через непорозуміння. От хотьби й Хвилимон.

З Хвилимоном я познайомився і заприятелював ще раніше. Довгими вечерами сиділи ми з ним і філософували, бо він дуже любив філософувати. Це був чоловік трохи иншого типу. Землі не мав, — тільки саму хату. Недавно погорів, що підірвало в край і так убоге його хазяйство. Був сам неграмотний і діти неграмотні. Дочка оце недавно вернулася з заробітків від Німців з Херсонщини. Він добрий столяр і живе головне з столярства. Хвалив большевиків, бо вони „за трудовий народ“, а „я також трудовий“. Він хотів конечно як найскорше дістати землю, бо найбільше його тягло до хліборобства, а позаяк заплатити не мав чим, то хотів конче „без викупу“.

Він все розпитував мене, що то воно значить „соціалізація“ і всякі новітні терміни, яких він не розумів. Я розясняв йому. Йому трудно було втолкувати, бо

великим розумом він не відзначався, а дещо, хоть і розумів з моїх слів, та я бачив, що їн мені не вірить або не хоче вірити.

— Як то так, що земля може бути не моя — а чияж?

— Нічия: громадська, або державна.

— А робитиме на ній хто?

— Всі громадою, от і ви разом з иншими.

— Значить мені землі не дадуть?

— Як не дадуть? — вонаж всім належатиме, а значить — і Вам!

Він не міг того збагнути.

— Ну скажім, що так, а хтож оратиме, сіятиме, коситиме?

— Так само громадою.

— Е, — я так не хочу, як перший косарь на все село, — то значить, що я коситиму найбільше, а ділитимуся рівно з иншими? — Виходить, що я накошу, то инший собі забере? — Я на таке не согласен!

Я пробував намалювати йому инші перспективи соціалістичного володіння.

— Ну, скажемо, дається Вам якийсь шматок землі: — роби, працуй, аж поки не вмереш, а тоді вона знов вертається у державну власність.

— Так діло тоже не вийде. То я знаю, що земля моя, я поставлю на ній хату або комору, ходитиму за нею, бо знаю, що

передам синові або зятеві, а то виходить і моя — і не моя. Он за дочкою нема чого дати. Тепер от вернулася, бо й заробити не має це, через оті непорядки: Німці рощитали, бо комітети не пускають на роботу, Бог зна, що за порядки понаставляли!

— А як-жеб Ви хотіли?

— Так як звичайно: дай мені скільки упадає — три, п'ять десятин, щоб вона була моєю — хочу роблю, хочу продам, хочу проплю.

— Так Ви хочете за дурно землю дістати, а завтра продати? Таких багато знайдеться!

— Я підписку дам, що працюватиму на ній не менш як десять літ, а як десять літ пороблю, то вже не проплю, — тоді жалко буде. Колиж умру — хай толі дітям зостанеться.

Я пробував йому вияснити перспективи, які могли чекати його від переведення соціальної революції в соціалістичний спосіб і здобутку землі без викупу.

— Ну добре. Скажемо, Ви дістаєте землю так, як хочете — безплатно, а через те на все ціни підвисшаються так, що Ви тими товарами, що купуєте — виплатите за землю те саме, а може й більше ще.

Він не міг того зрозуміти, бо взагалі тяжкий був на здогади.

— От Ви тепер скільки платите за чоботи?

— Рублів не менш сімдесять — вісімдесять, а то й сто треба дати за пару таких, що раніше їм уся ціна була 6-7 рублів.

— А пуд пшениці тепер по чім?

— Сім рублів.

— А тоді по чім був?

— Руб двадцять.

— Виходить, що чоботи подорожчали більш як в десять раз, а хліб менш як в сім. Чи не так?

— Так.

— А чи тож хліборобові вигідно?

Мусів згодитися, що ні.

— Тепер уявіть собі, що Ви дістали землю — яким способом то все одно — без викупу, а через те за пуд пшениці Вам платять два рублі, а за чоботи муситимете платити двісті. Чи то Вам вигідно буде?

— Того не може бути!

— А як буде?

— Я так не хочу!...

Видно, що він не вірив мені.

Хвилимоне, Хвилимоне, тепер Ви маєте землю „без викупу“, — почім Ви купуєте чоботи, а як продаєте хліб? Чи багато Ви його продали? Чи згадуєте Ви тепер коди мої слова? Почім обійшлася Вам земля „без викупу“?...

З молодшого покоління заприятелювався найбільше з двома: з молодим чоловіком Харитоном і з парубком літ 17-18 — Василем.

Харитон мав жінку і дитину; через якусь хворобу у війську він взагалі не був. Був добре грамотний, любив читати газети; був свідомий і екзальтований Українець. Він саме читав історію України М. Аркаса. Приходив часто ділитися зі мною враженнями.

— Боже, Боже — що то ми за нещасний народ! — Стільки крові пролито, стільки мучеників було в нас, а й доси нічого не маємо — і доси України не має. Ах оті Москалі! Як би моя сила — зубамиб горло перегриз кожному!...

Все вони однакові, які були такі й тепер. От ще поки почалася війна з Центральною Радою, — большевики наших Українців, що були в Кацапії, поарештували та посажали в тюрми. Пише мені брат з Саратова, що большевики як взяли владу до своїх рук — заарештували зараз його й не випускають з тюрми, бо то кажуть, хоть ти й салдат, так Українець! — А ми хіба арештовуємо в себе кацапів?

— Що то Ви кажете, хібаж так можна? Отже читаєте універсали Центральної Ради, а там пишеться, що не може бути братовбійчої війни між українським та

московським робочим народом — а Ви отак на московських большевиків нарікаєте. — Воним ніхто як сам трудовий народ!

— Яб видушив власними руками отой трудовий московський народ, бо всі вони Москалі однакові! Он, нашим селянам Українцям загрожували кацапи селяне, а не поміщики, що виріжуть їх, коли не виберуться там десь з Саратівщини чи з Самарщини, а чом ми не вирізуємо та не сажаємо по тюрмах тих кацапів, що тепер на Україні у нас на нашій землі живуть? У нас-же також є кацапські села на Полтавщині, а проте ми їх не займаємо? Вигнатиб їх геть: — іди собі в свою Москівщину!...

Рішуче він був „буржуазний націоналіст і „шовініст“, хочай мусів-би належати до світової братської сім'ї „трудового народу“, бо бідував на своїх трьох десятинах.

Але він читав історію України, — і мені все більше здавалося, що про „братство“ обох хотай-би найбільш „трудових“ народів — московського та українського могли говорити тільки ті, що української історії взагалі не читали ніколи!...

Другий також „шовініст“ — молодий парубок літ 17-18, — Василь.

Він скінчив сільську школу, любить читати газети і має дві мрії свого життя:

десь добре навчитися справжньої великої науки і вступити до українських гайдамаків.

Він ходив було до тих українських жовнярів, що стояли в місті розпитуватися, як можна пристати до гайдамаків, де є їхні загони. Та Гадяцькі салдати посміялися з нього, на тім і стало.

— Хиба вони самі — Українці? Хиба таке повинно бути українське військо? — Он Гайдамаки — кажуть — ходять з оселедцями, червоні шлики на шапках носять: ото справжнє українське військо, як колись Запорозжці були!

Я пробував збити його „романтизм“ модерними способами.

— Та нащо вони оті шлики та оселедці, хибаж не все одно, яка одіж, аби вояк добрий?

— Е, не кажіть. От мені охоти не має вступати до звичайного українського війська, бо воно вбране так само як і большевики. А що до оселедців, то вони мають велике значіння. Розказують, що большевики кого впіймають з оселедцем, того люто мордують. Значить, хто оселедець носить — в полон вже не здасться. Не так як інші „товариші“: сьогодні Українець, завтра большевик, а позавтра хоть і Китаєць. Йому однаково — де вигідніше, він туди і пристає.

Видно, що „романтизмові“ життя надавало реальних основ!

З інших протибольшевиків цікаво відзначити молоду дівчину Марусю, що служила у нас, та її матір. Вони крім хати не мали нічого. Своєю роботою удержували сімю, бо мати взагалі була головою дому замість батька, доброго собі мужика, але слабої вдачі.

Маруся була на виданню і приносила мені, щоб похвалитися, свої рушники. Справді вигаптувала гарно. Я хотів було відкупити хоть один — не продала.

Мати добре розумілася на хазяйстві. Вміла ходити коло бджіл, добре шила, пряла, ткала, білила — не було такої хазяйської роботи, якоїб вона досконально не знала.

Обох їх обурював такий факт:

По селу пішла чутка, що після нових законів мають взагалі ділити нарівно все майно. В кого є кури — віддай тому, що не має. Хто має багато полотна, знова дай тому, що його не має. Так наказували большевики, щоб усім було рівно — щоб не було багатих та бідних.

Знайшлися одразу й комуністи, що вже націлялися на Марусині рушники, а на матерне полотно.

— Хай їх лиха година побє, отих большевиків! — Ви подумайте, я вдосвіта вставала та пряла, а Семениха в карти

до світа грала. Все, що в хаті було, по-програвали з чоловіком, а тепер от каже: в тебе багато, треба поділитися з тим в кого не має, бо такий закон! — А вони зо мною ділилися тою землею, що колись мали? Вся на горілку пішла та в карти програли! І коли вже воно минеться оте горенько? — Чесному трудящому чоловікові на світі жити годі — самі злодії!...

Рішуче українська трудова господиня не могла зрозуміти всіх благ, цілої принади добродійного комунізму! Її дочка не ріжнилася від матері.

— Хай но прийдуть до мене по мої рушники — я їх передую швидше тими рушниками, ніж віддам хоть один!...

Найбільше з їхніх оповідань мене вразило те, що в селі так поширене картярство. Це для мене було справжньою новиною. Але це був сумний факт. За часів революції воно набрало особливо огидних форм, як і піяцтво. Напивалися люде „самогоном“, на який марнувалася сила так дорогого хліба. В самім селі було самих офіційальних щось чотири „самогонних“ заводи.

Незабаром я мав нагоду познайомитися ближче й з місцевими большевиками.

Одного ранку до нас на подвір'я увійшов той самий циганчук, про якого казав мені

Артимон, разом з двома озброєними товаришами в саддатських шинелях.

Я з другої хати чув його розмову з моєю старенькою господинею, яка прийняла його в кухні. Вона мені врізалася в пам'ять і тепер я пригадую її майже слово в слово.

— „Наш отец і благодетель товарищ Ленін приказал, чтобы у всех буржуйов отобрать оружие. Собираются черные тучи на трудовой народ, — мы должны обезоружить наших врагов.“

— Звідкиж Ви знаєте, що я буржуйка і ворог трудового народу?

— А какой Ви партії?

Старушка щось відповіла.

— Єто безразлічно — у всех небольшевигов приказано отобрать оружие, у Вас єсть две винтовки, где онє?

— Он Карл (Австрієць полонений, що служив у неї) проведе Вас і віддасть Вам всю зброю.

— Єто єщо не все. У Вас тут живіот неізвесний челавет, — надо проверіть, кто єто.

— То знайомий мого сина.

— Пусть вийдетъ, покажет документ.

Я вийшов і показав йому мій папір. Він довго розглядав його на всі боки, дивився на печать і на підписи на світло, нарешті промовив до мене:

— Почему Ви здєсь живіотє?

— Це моя справа. — Я приїхав не до Вас, а в гості до пані.

— Всьо равно, не можете здесь жить, нам неізвесно, что Ви за челавек.

— В такім разі відпровадьте мене до Київа, де я маю жити і вчитися, а я не маю сам ніяких способів добратися туди.

— Ви сьогодні повинні явїться на зібраніє і просїть у него розрешенія, чтобы дальше здесь проживать.

Що робити — мусів я йти на збори.

У нас майже що дня відбувалися збори сільської Громади — не громади, Совєта — не совєта, Бог його знає, як їх назвати.

Звичайно по обіді лунав дзвін по селу, значить сьогодні на вечір збори. Сходилися на них з початку переважно „беднейшіє“, себто такі, що слухали наказів міського Совєта, посиляли до нього своїх делегатів то що. Багатші і ті, що отверто були проти совєтів і большевиків, взагалі не ходили на ті збори: — „нехай перекипить, а коли потрібно, буде розумніших — самі попросять нас“. Так мені розясняв ту політику дядько Артимон.

Тут до речі згадати як вибіралися на селах совєти. Звичайно збори „з беднейших“ вибірали у совєт тих, що говорили за большевиків або звали себе большевиками. Колиб-же таких не було, то тоді тих, що зовсім нічого не мали, або в крайнім разі — мали небагато. Селяне добре

зрозуміли, що найпрактичнійше жити після того принципу — чия сила, того й влада. До того спонукало їх ще й те, що делегати, яких вони відсилали до міста незабаром вертались назад, коли вони не підходили під настрій міського совєта. Їх називано „буржуями“ і наказувано замість них вибирати інших, — очевидно доти, поки не підійдуть під загальну мірку. Через те деякі села от як Веприк і взагалі відмовлялися посилати делегатів до міського Совєта, мовляв: як наше не в лад, ми з своїм і назад!

Але під кінець селяне почали вибирати і багатших, бо раз, що „каторжники“ вже досить їм самим дошкулили, — вдруге треба було хазяйської руки, щоб на правити шкоду, яку поробили їм скрізь оті „каторжники“, втретє—це ще була й демонстративна опозиція проти офіціального уряду.

Мені доводилося читати в газетах (отвертий лист П. І. Чижевського до „Нової Доби“, який був уміщений торік у віденській „Волі“), прямі запитання до большевиків (теперішніх комуністів) і взагалі прихильників радянської системи: по якому власне принципу опреділюється „трудовість“, яка дає право вибирати і бути вибраним в совет? Ніхто з прихильників радянської системи відповіді на ті запитання не дав. Для мене зрозуміло

й через що. Я думаю, що й досі в совєтській державі лишився той найпростіший принцип виборів: вибрати і бути вибраним може тільки прихильник правлячих сфер, в иншому разі вибори касуються.

Так от у вечері того самого дня разом з моєю господинею прибули ми на збори.

У великій порожній салі місцевої школи при скупім світлі недогарка стояло і сиділо долі коло сотні народу. Повітря тяжке від випарів людського тіла і від махорки.

Коли ми прибули, обговорювалася якась справа про систему експльоатації місцевого ліса.

Нас посажено на стільцях з переду на почеснім місці. Зараз-же перервано розмови і дано голос моїй господині. Вона переказала про сьогоднішній візит до неї, а далі й я виступив з своїми поясненнями. Показав свій документ. Голова зборів прочитав його на голос перед зборами весь від заголовку блянка аж кінчаючи печатю „Університет Св. Владіміра“. З натовпу почулися незадоволені голоси:

— Та чого вони хочуть від чоловіка? Що він їм зробив — хай собі живе — хіба він кого займає?

Резолюція зборів в тім і полягала — мене одпущено з миром, навіть голова

провів мене до сіней, а по дорозі говорив мені перепрошуючим тоном:

— І чого він отой дурень причепився до Вас? Ще не знати, чи він сам має право жити тут, чи не викинуть його оце з села — а він до людей чіпляється!

Інцидент на тім і скінчився, коли не рахувати, що за два-три дні прийшло до нас кілька старших селян з відобраними двома австрійськими крісами і віддали їх, перепросивши за турботи.

Взагалі у нас в селі настрої ставав чим далше, то все більше антибольшевицький. Наперед послали було своїх делегатів до міського совєту, а далі, коли довідалися, що Веприк не посилає від себе і взагалі не хоче мати з большевиками нічого спільного, стали лунати й серед наших селян голоси, щоб не посилати й від нас.

Нашу сільську раду з бідніших незабаром було замінено на раду з розумніших. Артимон мав рацію — прийшли й до нього просити. Тай в другім ще мав він рацію: за місяць усі большевики, що поверталися з фронту поробилися явними протибольшевиками. На все село чи й лишилося двоє-троє разом з циганчуком.

Такій переміні настроїв помимо причин вказаних Артимоном, допомагала ще в великій мірі й поведінка „справжніх“ большевиків.

В Будищах наприклад, „справжні“ перебрали були одразу всі справи волосного земства. Вся діяльність їхня виявилася в тім, що гроші земської каси вони забрали собі, а касові книжки понищили.

Такі вчинки не могли подобатися нікому крім самих „справжніх“ большевиків, як все більше й більше не подобалося людям і взагалі большевицькі порядки.

Наприклад: раз-у-раз приходять на село з міста телефонограми, щоб вибірали у місто делегатів для того, або для того. Делегатів вибірається, а їм дається на розрішення такі справи, яких вони або не тямлять, або їм не до смаку. Большевицький продовольчий комісар Яковлев видає з Полтави наказ про торгівлю хлібом і про те як молоти зерно на млинах. Селянам той наказ зовсім не до смаку, а проте вибійрай делегатів до міста, щоб вони той наказ добре зрозуміли і щоб стежили на селі, аби він добре виконувався.

Або оті суди та мітинги у місті.

Що неділі або середи, в базарний день, як люде зїдуться на торг, зараз уряджується всенародній суд або мітині.

Я бував на таких судах і на мітингах.

На краю міста стався злочин: в цілі грабіжа зарізано стареньке подружжя. Місцева міліція віднайшла деякі речі убитих у одного вже відомого злочинця, що

повернув з каторги. Його було арештовано. Судовий слідчий провадив слідство, але совет рішив учинити над запідозреним негайний „народний“ суд.

Суд той виглядав так.

В базарний день на площі перед собором зібралася величезна юрба народу. Всім був добре відомий як злочинець, так і самий злочин. Запідозреного приводить міліція з тюрми перед юрбу. Розправа недовга.

— Кажи, ти вбив?

— Люде добрі, клянуся усім, що маю на світі — не я!...

— А чом в тебе найдено оте й те?

Він прямої відповіді не дає, але продовжує клятьби:

— Хай я світа сонця не побачу, хай руки ноги мені повсихають, коли то я!...

— Розкажуй!

Слідчий — він-же і прокурор, він і голова суду звертається до натовпу:

— Ніхто инший як він?

— А вжеж він, — комуб иншому? Гукає юрба.

— Якуж йому кару за те?

Виникає пропозиція, яку приймається одразу:

— Повести на різницю і там розстріляти. Присуд зараз-же і виконується.

Через калюжі міста, оточений міліцією маршує на місце кари босий і обідраний

злочинець. Він блідий, плаче і трясеться весь з холоду і від страху. Сльози капають йому з очей прямо в болото.

— ... Люде добрі!... Братця!... Товариші!... Їй Богу не винуватий!... — гріх берете собі на душу.. Господь милосердний бачить...

Але юрба не зважає на його мольби. Разом з міліцією жадібний на видовище провозає його і весь „суд“. Тільки деякі в задумі вертаються до своїх коней та саночок.

— Бог його знає, може й справді не винуватий чоловік: — всяко на світі буває!

Мені не сила додивитися до кінця того народнього суду. Спазми здушують мені горло, я біжу скорше до своїх саночок і мерщій гукаю Карлові: „Скорше їдемо до дому“!

— „Schweinische Gesellschaft!“ — говорить він роздратовано і з призирством, з огидою спльовує.

— Нехай вже я — мягкотілий міжклясовий інтелігент не можу знести такого „широ-народнього“, „небуржуазного“ суду. Але чомуж Карл — німецький селянин і жовнір, що всього надивився на війні, мусить мати і міцні нерви — чом він так обурений і схвилюваний?...

У вечері мені розказали односельчане, як виконано присуд.

Злочинця приведено до різниці, де ще за кілька годин різали худобу і поставили його на коліна. Він покійно став і тільки бормотав крізь сльози:

— Не винуватий, як перед Господом Богом...

На тім перервали йому мову і життя вистріли міліціонерів. Зараз-же по виконанню приговору його закопано у землю тут-же недалечко за різницями.

Народній мітінг виглядав в тім-же роді.

На тім самім майдані знов у базарний день юрба. Посередині на підвищенню советський промовець. Промова його звичайна, яких я наслухався вже досить.

— Так што товарищі етая самая буржуазія кров пйоть з пролетаріату і трудового крестьянства. Ми для їх работаєм, сили свої надриваєм, а оні по заграницах народниє денєжки пропивають! Но большевики раз сказали: ми етую буржуазію снічтожимо, што вже сам народ себе хазяїн — от і край! Тепер ви товарищі відіте хто такі большевики?

Після нього виступає якийсь сільський большевик у кожусі. Він говорить коротко, все повтаряє на різні лади одну улюблену фразу:

— Доти ладу не встановимо, поки не побродимо по коліна в крові отої проклятої буржуазії!

А от ще один сільський большевик. Цей видно чоловік практичного розуму. Він дає практичну пораду як одразу і радикально винищити гадацьку буржуазію:

Треба викопати отут на майдані величезну яму, а тоді зберемо всіх буржуїв, повкидаємо заразом у яму, засипемо землею — от і кришка!

Я пригадав собі „Пауки і Мухи“ К. Лібкнехта, що видала в українськiм перекладі Полтавська Спiлка Споживчих Товариств і поширювала між селянством, пригадав і не здивувався: правдоподiбно, що маю перед своїми очима продукт виховання соціалістичних провідників „міжпартійної“ української кооперації!

Але народні суди виглядали не все так жорстоко. Наведу один комічний випадок з нашого таки села.

Якось над вечір чую — грає скрипка і бубон. Вихожу глянути на вулицю що то є — бож піст: весілля нігде грати не можуть.

Вулицею йде чоловік обвішаний бараболею і пританцьовує, поруч музики і

купка односельчан. Коли той перестас танцювати, з гурту чути сміх і приговірки:

— Танцюй, танцюй Максиме, щоб до віку не забув як бараболю красти!

— Ой не забуду — і дітям заказуватиму!...

Мені розказали, що він сьогодні в ночі покрав десь картоплю. Його одразу знайдено по слідах на снігу, — він і не одпірався. Оце йому й кара, ведуть через усе село, щоб усі бачили тай вчилися.

* * *

З найбільш цікавих подій у нашому селі вважаю за потрібне описати Шевченківське свято.

Офіційльна большевицька влада, хоть і не дуже прихильно ставилася сама до святкування Шевченкових днів, але заборонити не одважувалася. — Більше того, Гадяцький Совет сам урядив маніфестацію в честь Шевченка — з червоним прапором. Правда, мав коло себе не багато людей, бо величезна маса була при другій, українській — з прапором жовто-блакитним.

У нас на селі давно вже захожувалися коло того свята. До мене на пораду приходили Харитон, Василь та й ще дехто з селян і наш сільський пан-отець.

Тут мушу згадати про нього кількома словами. В нашім селі він був недавно.

Молодий священик, бідний як той церковний шур: — все його майно складалося з хорої жінки та з чотирьох маленьких дітей. Та він тим не журився. Щиро брався до народньої роботи: працював у кооперативі, гуртував хор, мріяв про відкриття Просвіти. Був свідомий переконаний Українець. В церкві проповіді говорив по українськи: правив по українськи, і сам на власну руку перестав поминати московського патріярха Тихона, натомість поминав „українську богохраниму державу і українське христолюбиве воїнство“, без огляду на офіційальний совєтський уряд. Парафіяне вірили йому і горнулися до нього. Отже він також енергічно взявся до роботи разом з нами.

Ми всі гуртом уложили порядок свята і поділили між собою ролі.

Рано 24 лютого ст. ст. церковний дзвін голосно задзвонив на все село, закликаючи людей на панахиду до церкви. В церковній огradі зібралося все село. Шкільні діти з учительками стали зараз коло корогов і коло хору (панахиду правили на дворі, щоб усі з села мали на неї доступ). Далі жінки, а за ними й чоловіки. Почалася відправа.

Священик чистим високим тенором з одушевленнєм править панахиду, а сільський хор переважно з дівчат співає, своїм власним сільським напівом панахиду.

Оригінальний цей напів. Як мені розказував пан-отець, його рідко де він чув на Полтавщині. — Старовинний український. Простий і ясний, як душа того народу, що зложив його. Що характерно — складу мажорного, а не мінорного.

— . . . В покоїщи твоїм Го-о-о-споди, ідіже всі святії твої упокоїва-а-аються, сам і душу раба-а-а твого упокой, яко єдин сси чоловіколю-ю-юбець . . .

Лагідно несе вітрець слова побожної пісні і разом хвилює жовтоблакитний прапор і велике прибране рушниками полотно з портретом Тараса. Але крім того бачу ще один прапор на довгім держаку — білий, а на ньому сині літери: „С. У.“.

Не можу собі догадатися що то за прапор. Як обговорювався порядок свята, ніхто про такий прапор не згадував.

От скінчилася панахида. Священик виголосив чулу промову, і всі проспівали разом вічную пам'ять. Далі після виробленого порядку йдемо всі маніфестацією з портретом і прапорами через усе село. Білий прапор несуть Харитон з Василем, а коло них і разом з ними іде гурток місцевої молоді, парубки й дівчата.

На вулицях села болота по коліна, та на те не зважаємо. Сумлінно переходимо через усі вулиці. Урочистий похід приходить під кінець у двір школи,

де має бути закінчено свято. Я виступаю перед зборами з промовою про Шевченка, а потім діти деклямують вірші.

Підчас моєї промови бачу як з окремої групи душ в чотири-пять, що стоїть осторонь під шопою (місцеві большевики) наближається циганчук і уважно прислухається до моїх слів.

Та ось діти почали деклямації. Наперед з віршів Шевченка, а далі з інших українських поетів — Гребінки, Руданського, Грінченка, то що.

— Боже, як гарно! — чую коло себе.

Обертаюся і бачу за собою бліде виснажене облича попаді. Сперлася одною рукою на чоловіка, очі їй широко отверті і з них на рукав бідної її одежини капають грубі сльози. До себе пригорнула двох старших діточок. Озираюся довкола. В очах у багатьох селянок тай чоловіків так само світять сльози.

Як я хотів-би, щоб на Україні таких днів було більше, такі хвилини частіще!

Такий многолікий отой український „трудовий народ“: він вигадує практичні проєкти, як відразу знищити буржуазію, він - же плаче, як учує рідне слово з дитячих уст!

У вечері зайшли до мене подякувати за промову Харитон та Василь. Вони були дуже задоволені з свята: так вдалося,

ще ліпше, ніж сподівалися. Там то в сусідніх селах завидуватимуть як дізнаються, як у нас святкувалося! А в нас були гості, з сусідніх сел. Приходили подивитися як улаштують свято знані в околицях Українці з нашого села.

— А що то за білий прапор Ви носили і літери якісь на ньому? — як не ламаю собі голову, ніяк не збагну, що вони мають значити?

— А це бачите, наш прапор: нашого гуртка. Ми самі його зробили, самі його носили, самі й знаємо, що на ньому стоїть.

— Скажіть-же мені, що то значить оті „С. У.“?

— Це значить „Самостійна Україна“, але написати повними словами боязко: бачили Ви як за всім надзирав циганчук?— Одразу донесе в совет до міста. А ми не хочемо заколоту. Хай самі знаємо — для нас досить. Може дасть Бог незабаром вже настануть часи, що з такими прапорами не треба буде критися!

* * *

На селі большевики мали собі зпочатку не багато симпатій, а чим далше, то їх все меншало. — Це виявлялося що дня все ясніше.

Той прямий дозвіл грабувати поміщиків і „буржуазію“ використовували для себе

так-би мовити, самі закордонні большевики-наїзтники, бо селяне вже встигли дати свій порядок за два місяці, що мали до свого розпорядження від третього універсалу Центральної Ради до першої московської навали.

Не знаю точно, як було по інших повітах Полтавщини (розказували, що подекуди були криваві погроми, особливо в повітах Хорольському і Золотоношському: там вибивали скотину, нищили бібліотеки, палили будинки то що) — а в Гадяцькому повіті обійшлося все в порядку і без ексцесів. Живим поміщицьким інвентарем селяне поділилися, як поділилися і запасами сіна й хліба. В поміщицях майже мало лишилося скотини і запасів, бо їх фактично нікому було годувати. Як самі властители, так управителі і служба здебільшого порозбігалися. Скотина з голоду дохла, а решту розтягав хто хотів. Поділ майна відбувався в той спосіб, що кожне село мало такого свого поміщика, або кілька сел одного, якого майно ділилося пропорційно кількості селян і на підставі інших різних міркувань.

Майно розпродувалося, а не розбіралось дурно, і це вносило великий порядок. Багатший селянин брав більше скотини, яка продавалася дуже дешево (напр. гарних заводських коней продавали по 80—100

рублів). Він-же мав право і на більшу кількість сіна. Через такий порядок скотина здебільшого добре зберігалася, бо селяне кругом були „хазяйського“ — мало „соціалістичного“ настрою і вдачі.

— В нас скотина вся ціла, — як поміщики повертаються заберуть назад в повнім порядку, мусітимуть хиба заплатити селянам за те, що зберегли.

Всі були певні, що такий лад пробуде недовго і що чи в той, чи инший спосіб поміщики вернуться. Боялися їхньої помсти і через те гроші, що виручено було за продаж поміщицького майна, мусіли брати всі члени сільської громади чи хочеш, чи не хочеш, щоб усім разом нести й можливу відповідальність. Моїй господині упало також щось п'ятнадцять чи двадцять рублів і вона мусіла їх взяти, щоб не дратувати громаду, з якою завжди дуже добре жила.

Виходило зовсім не те, що наказував третій універсал, а ще далше від того, що рекомендували большевики.

Так само з цукровими заводами. У Веприку сільська громада взяла під свою опіку цукровий завод і торгувала цукром, але большевикам не давала, як і взагалі не хотіла признавати над собою ніякої влади советів: — управлялася цілком автономно — незалежно від нікого. До

неї приїзжав був кілька разів з міста большевицький комісар. Він умовляв, щоб, послала своїх заступників до міського совєта, та ні його переконування, ні загрози не мали ніяких наслідків. Большевики взагалі робили такий вигляд, ніби вони мають якусь владу через те, що іншої влади не було. Тому й більшість сіл посиляли своїх делегатів до совєтів на зїзди, конференції, то що. Наказано від когось, значить треба виконувати, а там видно буде для чого воно!

Так наприклад послали делегатів і на губернський селянський зїзд у Полтаві, який скликала большевицька влада. Від нашого села вибрали делегата найбільшнього, але й найдурнішого. Такого дурного, що як вернувся, то навіть не міг переказати, що робилося на зїзді, бо почасти забув, а решту „недопоняв“.

Вибір той мені пояснили наші селяне в той спосіб: який зїзд, такий на його й делегат, а що він має в Полтаві дітей, у котрих може переночувати, то громаді не треба дурно витратитися тим більше, що він сам хоче навідатися до дітей, а на зїзд, їхати тепер при такім безладдю кому охота? Однаково ніхто не хоче.

Отже той делегат міг переказати як вернувся дуже мало. Здається, що він і сам мало був на зїзді. Стороною довідалися ми таке:

Як зіхалися селяне, то в першу чергу, побачивши самий червоний прапор в залі зборів (у Музикальному Училищі), наказали, щоб вивішено було й жовто-блакитний, а також портрет Шевченка. Перед відкриттям відспівали Заповіт. Це большевикам вже не сподобалося. Вони оточили військом будинок і в середину ввели салдатів, які підчас зборів все греміли прикладами та затворами гвинтовок — „щоб налякать значить селян“ — але полохливих було щось не дуже багато. Коли прийшло до рішучої сутички з большевиками, то половина зїзду відмовилася прийняти большевицьку резолюцію і покинула зїзд. — „Що там рішали ті, що zostалися, не знати. Та ну їх, до сто чортів самих большевиків разом з їхніми резолюціями“! Такі інформації дістали ми про той зїзд. Докладніше довідатися було трудно.

Коли сільське населення було мало задоволене большевицькою владою, то міське було ще менше. Поки ще совети не втручалися до міського та земського самоврядування, на них дивилися хоть з острахом, але досить індіферентно. Колиж прийшов наказ, щоб повітове земство і міська дума передали свої справи спеціально настановленим для того відпоручникам від советів — обурилось населення цілого міста тай повіту, хоча

наказові й скорилися, бо не мали за собою організованої оборони.

Які були ті відпоручники, найліпше свідчив типовий їх репрезентант деякий дядько на призвище Гавага. Цей Гавага став одразу причтою во язицях. Про нього говорив кілька днів цілий повіт, коли люде довідалися, що його зроблено повітовим „міністром шляхів“ (завідуючим доріг у повітовім земстві) — сміялися щиро і від усієї душі.

Він був справді старий земський діяч. Ще попередній голова хотів був якось допомогти бідному чоловікові, який нігде не міг знайти собі служби: взяв був його за портієра в управу. Але він навіть тої нескладної роботи не міг робити, бо будучи дуже сонливим, весь час спав коло одежі. Тепер він важно розїзжав по повіту на земських конях у фаєтоні і покурював собі люльку. Кажуть був дуже товстий. Я на жаль ніколи сам його не бачив — переказую про нього, що від людей чув. Решта большевицьких повітових і міських комісарів була в тім-же роді. Хоть правда дуже хвалили всі голову земських комісарів. Це був переконаний Українець, досить інтелігентний чоловік (здається сільський учитель) і люде дивувалися, як він міг встрягти до такої компанії, хотя й були задоволені і надіялися, що може його

заходами збережеться земське хазяйство — він не дасть розтягти його відразу.

А що більшовикам лишалося недовго хазяйнувати, ставало все ясніше і ясніше для кожного.

* * *

Від того дня, як було взято більшовинами Київ, у нас у місті раз-у-раз розліплювалися оповістки про блискучі перемоги більшовицької армії скрізь на всіх фронтах. Про ті перемоги писалося також по тих нечисленних більшовицьких газетках, які спромогалися дістати ми в нашій глуші.

Інших не більшовицьких газет десь роздобути було годі.

Та люде, що приїзжали з Полтави, розказували щось зовсім інше. От приїхав з Полтави місцевий поміщик Кіяніцин і розказав про мир Центральної Ради з Німцями і про те, що Німці поставили ультіматум Москвінам, щоб на протязі двох тижнів забралися з України, а не то — будуть вигнані силою.

Вісти ті приймалися радісно, але трудно було щось перевірити, довідатися щось певного, бо більшовики мовчали як німі — навіть не пробували спростувати тих вістей. Тільки коли поширилася чутка про заняття українсько-німецькими силами

Київа — на якимсь мітингу одна з місцевих большевицьких урядових персон, офіційно спростувала ту вістку, при чім вилаяла взагалі поширювачелів таких чуток і пригрозила їм репресіями. Але на другий день прийшла якась большевицька газетка, в котрій ми прочитали донесення з фронту одного большевицького командіра, який оперував десь на Чернигівщині. По його словам одважні большевицькі відділи під його командою — розбивають українсько-петлюровські банди, приближаються до Київа і незабаром він надіється, що над столицею советської України знова замає червоний прапор.

Хто умів читати і розуміти большевицькі інформації, тому було ясно, що то значить.

Були й інші ознаки, що справи большевиків стоять дуже зле.

Так Австрійці полонені довідалися, що чеські легіонери вели переговори з німецьким командуванням, на яких умовах вони могли-би здатися. Німці ніби відповіли: „на тих умовах, що ми вивіщаємо вас усіх до одного“. Тоді Чехи рішили одступати, обороняючися від Німців і пробіратися через Сибір аж у Японію. Чехи — мовляв, тільки й боронять большевиків, бо самі большевики фактично боронитися не в силі, тільки поспішно відступають,

а відступаючи все грабують та нищать на своїй дорозі.

Ці інформації підтверджував такий епізод. Одного дня на стацію Гадяч прибуло з Лохвиці двоє Чехів. Вони наказали дати собі паровоз. Хтось з залізничного начальства став було протестувати, та вони пригрозили ручними гранатами, взяли собі паровоз і поспішно виїхали разом з ним. — Очевидно Чехам було не до шукток.

Так само з Лохвиці прийшли вісти, що там селяне вже скинули міський совет.

В Лубнях селяне ніби напали на совет і вирізали його.

Все ясніше ставало, що довкола щось діється, але гадяцькі большевики, як то кажуть, „ані пари з уст“, і їхній видимий спокій та повсякденні фальшиві інформації все таки імпонували людям: дехто вірив і їм.

Та от настали події, які мусіли переконати всіх, що большевикам поводитись зле.

Одного дня прийшли до нас вісти з міста, що під містом стоїть большевицький потяг з Лохвиці і що большевики наклали на Гадяч контрибуцію в сто тисяч рублів. На селян також була наложена контрибуція, але натурою: хлібом, вівсом, сіном то що.

Поки наші селяне чухалися та перевіряли ті всі вістки, почули ми канонаду. За кілька годин довідалися, що большевицький відділ для підкріплення своїх домагань став обстрілювати місто з трьох дюймових гармат. На зустріч большевикам вийшов відділ міліції на чолі з одним місцевим большевицьким комісаром Українцем (він прозивався по народньому Гончар). Прибувши большевики його заклали і вбили разом ще з одним його прибічником. Далі большевики прибули у місто і вчинили погром, або як вони казали „шукали зброї у буржуйов“ (це був тоді звичайний термін, щоб якось назвати грабіж, бо звати речі своїми власними іменами, тоді большевики ще соромились, тим більше, що на чолі таких отрядів все стояв хтось з партійних большевицьких робітників. Він зараз-же видавав відозву „до трудящогося народу“ з поясненнями причин того „шукування зброї“).

Місцеву скарбницю ограбували до чиста і вціли зібрати якусь частину контрибуції. З награбованих грошей видали десять тисяч на похорони забитих ними місцевих большевиків, щоб загладити перед населенням свій вчинок, який стався ніби „через непорозуміння“.

Що характеристичне, так це те, що по селах зараз-же було пущено чутку,

що то все робота українських гайдамаків — „петлюровських банд“.

Селяне захвилювалися. По селах пішов призив збиратися всім селянам і йти на оборону міста. Зараз-же і в нашому селі ударили в дзвін. Зібрався сход. Дехто було відмовлявся від виступу, але їм заявили, що коли не виступить ціле село, то сусідні села нахвалялися підпалити наше. Цей аргумент поділав, і ухвалено всім як один дорослим людям рушати, озброївшись хто чим може.

Поки йшли ті розмови та збори, большевицький загін зробив своє і втік, так, що коли маси селянства залягли довкола міста і одержали інформації про те, хто був справжніми напасниками, то з них вже нікого й в місті не лишилося.

Тимчасом наступали другі большевицькі відділи. Сказати „наступали“ булоб неточно — вони власне тікали. Перебігали через місто і тікали далі на Веприк і на Охтирку. По всьому видно було, що вони від когось біжать, а проте ніхто з них ані словом не обізвався, що вони тікають і про те, що близько Німці. Про Німців населення довідалося в той самий день, як вийшли останні большевики і майже одночасно з тим показався і перший німецький роз'їзд. Навіть вже з Охтирки один місцевий большевицький комісар переказував по телефону, як в

місті вже були Німці, що він от незабаром вернеться в Гадяч і наказував набірати війська для себе.

Я з Карлом і ще з двома Австрійцями вибрався до міста, щоб перевезти до нас родичку моєї господині — сховати її на селі від погрому.

По дорозі ми зустрічаємо селян, що вертаються з міста до дому. Май-же кожний несе гвинтовку, набої. — Де хто пропонує купити. Для розваги палять у повітря.

Питаємося звідки вони те мають.

— А там на вакзалі цілий поїзд з усяким добром: з борошном, зерном, з гвинтовками, з патронами, навіть і дзвони є. Сьогодні большевики приїхали тай роздавали хто чого хоче. Ще й тепер люде возять зерно. — Їдьте швидче, може й ви ще застанете!

Ми спішили десь инде. Знаючи, що большевики реквізують підводи, сховали ми наші саночки з конячкою у знайомого селянина, а самі скорше до міста.

Виявилось, що вже не має потреби тікати з міста. Навпаки вертаються Українці, що були повтікали перед большевицьким терором. Зараз от делегати від місцевої юнацької Громади поїхали зустрівати німецький передовий відділ, — незабаром будуть у місті.

Ми скорше вибігли подивитися, як виглядатиме та зустріч. Була саме пора, бо вони вже були у місті.

Коло міської Управи стояв вусатий німецький кавалерист в залізній шапці і тримав пару коней. Незабаром з будинку управи вийшов молоденький німецький офіцер разом з делегатом від Громади. Цей був в усім червонім: в червонім козацькім жупані, в таких-же широких штаних, мав шапку з червоним штиком, в руках тримав малиновий прапор з срібною зорею і місяцем на ній. Я чув, що в Гадячому є така юнацька організація, навіть, що має зброю, а тепер от побачив і на власні очі.

Радісний і веселий натовп скидає шапки, гукає „слава“, а вусатий жовнир подає коня офіцерові і салютує як звичайно по військовому.

В натовпі чую радісний голос:

— Глянь, от військо, так військо — козиряє як, брат ти мой — по настоящому! Вже забув я коли й бачив настоящего салдата!

— Це тобі не товарищеское обращеніє: — Войсько так войсько, знай порядок! В такім войську й служить охота.

Розмовляють якісь „товариші-салдати“ — чи не з тих, що недавно ходили зустрівати з музикою советських благодітелів?

Зненацька десь близьенько розлягається вистріл (то все ще розважаються стріляючи з роздобутих сьогодні гвинтовок), і молоденький офіцерик здригається.

— Видно брат, що пороху не нюхав!

— Добродушно додає той самий Українець салдат:

— Нічого, навчишся!...

Настрій у місті святочний. Радість у всіх сяє на обличчях. Передають один одному, що наближається великий відділ німецького війська і все місто йде його зустрічати. Багато вже повиходило аж на великий шлях, яким мають прийти обози, бо большевики поруйнували мости і залізницею Німцям ніяк.

Мій Карл десь зник. Нарешті приходить радісний ще з кількома Австрійцями і повідомляє, що німецьке військо буде в місті за дві години, а тепер, каже — варт подивитися на большевицькі потяги, що вони покинули на станції.

Іду на станцію.

Всі тори, як на станції так і кілометрів на три від станції, занято порожніми потягами. Тут є різні вагони: пасажирські, товарні і паровози. Найбільше товарних, бо большевики перевозили майно і коней. З порожніми руками не йшли. На станції покидали тільки те, що не встигли з собою забрати, на що не вистачило реквізованих підвод. Справді бачу на одній

паровиці кілька церковних дзвонів. Решту вагонів добре повичищали місцеві селяне і горожане — лишалося хіба вимести гній, що лишився з під коней.

День видався ясний соняшний, ще й неділя до того. Ціле місто виступило на шлях і напружено чекає, коли з'явиться німецьке військо.

Нарешті здалека показуються сірі фури і невеличкі відділи. Незабаром візжають вони до міста.

Серед різних почувань натовпу переважає цікавість і здивовання.

— Диви, й корова за возом — ціле хазайство!

— Що там корова, а глянь он віник застромлено в повозку!

— От порядок, так порядок, що то значить Німці хоть зараз розташовуйся, чи до бою чи до обіду — акуратний народ!...

Хто знає хоть кілька слів по німецьки переважно Жиди, кидаються до німецьких жовнярів з запитаннями. Всім охоче служать за перекладчиків полонені Австрійці. Найбільше цікавить всіх, де українські гайдамаки, чи вони взагалі існують, бо большевики вже пустили чутку, що українське військо, то взагалі міф, що ніякого українського війська немає, а Німці просто завоювали край і поводяться з населенням як з завойованим.

З розмов виявляється, що українське військо рушило на Полтаву. Німці розказують також, що українське військо все йде вперед і дуже добре бється з большевиками. — Німці власне тільки охороняють тил.

Гадячане з дитською цікавістю оглядають, обмацують новоприбувших, діляться вражіннями.

Ось на площу вїзжає відділ німецької кавалерії. По переду група офіцерів в сірих плащах. Сидять на дуже гарних конях і щось весело розмовляють, сміються.

— От би послать пулю в сукиних синов! . . . — чую коло себе придушений шопіт.

То говорить до товариша якийсь видно справжній большевик. Очі йому світять злостью, риженькі брови нахмурені, в куточках губ піна.

— Прийдьоть і на ніх времня! . . . — утішає його товариш.

* * *

Кілька днів потому, вертаючися з міста до дому, в полі зійшов я з саночок, щоб легче було конячці, бо дорога поганенька. Мене нагнав гурт селян, що також верталися з міста до дому. Розговорилися дорогою.

— Розкажіть нам, як воно буде тепер?

Я розказав, що знав про стан річей з опублікованих офіційальних повідомлень Центральної Ради.

— Воно все виходить ніби й добре, та чи буде воно так як обіцяно?

— А чом би йому не бути?

— Он люде розказують, що Німці відбіратимуть все у селян: хліб, худобу то що.

— А тепер відбірають?

— Ні, не чути. Хоть і беруть бува, так добре платять.

— Чогож боїтеся?

— Та кажуть он, що вони, аби урожаю діждатися, а то весь заберуть і вивезуть до себе.

— Не вірте. Коли що й братимуть, то не дурно, а цілого нашого урожаю їм і не потрібно, ще й нам вистарчить. За теж дістанете від них добрі машини то що.

Але видно було, що моїм співбесідникам щось мулило, та тільки не насмілювалися отверто висловитися.

— А може вам за минулим жалко? — за большевиками?

— Господь з ними, — бодай не верталися!... заговорили всі однодушно.

— А може закон Центральної Ради про землю не до смаку.

— Та не знати як з тим законом, а поміщикниж як?

— Ну як-же? Відберуть у них землю, роздадуть селянам — як писано в законі — без викупу!

— Миб уже й на викуп согласні, колиб тільки не теє...

— Що?

— Та от, що ми ніби забрали вже самі...

— Щож не хочете вертати?

— Чом не хочемо? Вернулиб, у нас же в нашім повіті усе цілісеньке і мастки і скотина — доглядали як за своєю — тепер як вертати, то й вернулиб, аби по людському...

Видно, що вони передчували і боялися помсти.

Коли я потім, літом, вже довідався, що в Гадяцькому повіті поміщики також дерли з селян контрибуції і по селах гуляли карні експедиції — згадав я ту розмову і жаль стиснув мені серце. Для чого то все і за що? Селяне гадяцького повіту, бодай у більшості заслужили від поміщиків хиба на подяку, бо могло бути далеко більше, як і бувало по деяких повітах. Крім того на тих людей, що вище стоять культурно, чи не накладала обов'язок розуміння стану річей і перспектив хочаб сама їхня культурність? Поміщики, які так кляли большевизм і большевицькі звичаї, не знайшли для себе нічого ліпшого, як тільки перейняти їх собі від своїх

противників. На слідуючу зиму гірко покутували вони за літні експедиції!

Мабуть лекції історії дуже мало вчать людей і то навіть тих, що самі хваляться розумінням тої історії. Багато вже лиха витерпіла Україна і можливо й ще терпітиме доти, поки обидві сторони не зрозуміють, що не можна поводитися по звірячому, а треба — „по людському!...“

* * *

За кілька днів прочитали Гадячане в оповістці німецької команди про взяття Полтави.

Треба було рушати до дому. Всіх Українців чекала праця, інтензивна гаряча праця допомоги вже своєму власному урядові в будуванні вже своєї власної держави, нарешті своєї, не „федерованої“, не „автономної“, а просто своєї власної!

Я горів від нетерпіння вибратися скоріще. Але як? Залізницею було дуже трудно, бо московські вандали понищили за собою всі мости і мостки (чуже добро!) і саме тепер німецькі інжинєри горячково їх направляли, щоб пустити в рух як найскорше потяги в усіх напрямках.

Та я ждати не міг і пустився в путь: — що Бог дасть!

На превелике моє щастя мені вдалося добратися до дому менше як за 48 годин.

Правда, мости і містки було скрізь поруйновано, але вони лагодилися і між ними ходили робочі потяги. Обходячи пішки, переїзжаючи робітничими потягами, добрався я на розсвіті другого дня до станції Ромодан.

Який незвичайний вигляд мала вона! Певно давно не бачила такого згромадження людей і потягів. До Київа путь було вже направлено, але з Ромадана давали квітки тільки до Миргорода, бо далі на Пселі, між Гоголевим і Яресками, ще не було направлено великий залізничий міст. Німецькі інженери направляли його в купі з українськими, а позаяк робота була довга, то разом будували поруч деревляний.

Переважаюча маса людей на станціях — військові: військо німецьке та українське. Але багато і таких як я — часових емігрантів, що поспішають скорше вернутися до дому.

Зустріваю між ними і знайомих. Двоє молодих почтовців-комісарів Центральної Ради і голову повітової земської Управи Я. Стеньку разом з жінкою. Але тиск коло каси такий, що годі добитися білетів і пасажирський потяг відходить без нас. Що його робити? Вихожу на перон і бачу довжезний німецький потяг з обозом, гарматами, автами то що. Під німецькими автами на паровицях розмістилося багато

українських вояків. Їм ніхто не боронить. Запрошують і нас. От і ми влазимо і розміщуємося під брезентом якогось німецького грузовика. Хоть не дуже комфортабельно, зате разом у купі.

Звичайно наплив вражінь такий, що годі переказати і розпитатися про все одразу.

— Звідки? Де були досі? Хто живий ще? Кого розстріляли большевики? Що в Центральній Раді? Як з Німцями? і т. д.

Маємо досить часу, щоби задовольнити обопільну цікавість.

Стенька був майже весь час у Києві і добре в курсі справ. Він український С.-Р. і мусів бути близько коло урядових кол (я й не знав, що він тоді вже був товаришем міністра земельних справ).

Він малює блискучі перспективи в майбутньому. Центральна Рада і нові міністри енергічно беруться до роботи. Навчені попереднім сумним досвідом і попередніми помилками, всі покинули сварки, балаканину, а беруться до реальної роботи, — до будування держави, до піддержки розхитаного народного хазяйства.

— А якже з соціалізацією землі? Що думають про те українські ес-ери? Вони ж задають тон усій політиці! — запитав я Стеньку.

— Е, з соціалізаціями багато не набудуєте! — говорить якийсь козак з червоним шликом.

— Та хто там коли серйозно думав про соціалізацію?

— Як хто? — Виж партія українських С. Р.?!

— Та це тільки говорилося, так, бо треба було, — час вимагав. Хіба Ви думаєте, що який небудь поважний політичний діяч хотий-би з українських С.-Р. не знає, що без збереження власности не може бути ніякого ні приватного, ні державного хазяйства?

Так собі поволеньки потихеньку, помаленьку вернемося до власности, а далі й до викупу прийде, і все обійдеться добре, всім на користь без ніякої шкоди!

Так говорив тоді український С.-Р. і товариш міністра земельних справ. Настрій у всіх, — не тільки у нього тоді був справді дуже реальний — не фантастичний.

Не знаю через що і на віщо потім було переслідувано Німцями сього тихого і цілком не революційної вдачі чоловіка?

Не минуло й двох місяців після нашої розмови, як його було арештовано і мене по його просьбі викликували навіть за свідка.

Я навів німецькому воєнному слідчому нашу тодішню розмову, але він одразу не повірив був, так, що мені насилу вдалося

переконати його, що вони держуть очевидно через неправдивий донос зовсім ні в чім неповинного і мирного собі чоловіка.

Найбільш цікаво було роздивлятися довкола і розмовляти з українськими вояками.

От над станцією Гоголіво поки ми чекаємо, коли рушить далі наш потяг, пролітає аероплян. Я певен, що то німецький. Але ні, — то український. Мені поясняють, що то урядова почта. Поки ще не налагоджений залізничний рух, український центральний уряд зноситься з Полтавою воздушною поштою. Летуні офіцери Українці.

Справді аероплян сідає близенько, і я бачу на нім синьо-жовтий знак. Вояки з нашого потягу біжать довідатися, що сталося. Вертають і поясняють: не хватило бензину — тут є запас, тепер якраз набірають в машину. Тою воздушною поштою через два дні я послав і від себе урядове повідомлення до І. М. Стешенка про мій поворот до Полтави і приступлення до виконання моїх службових обов'язків.

Скрізь довкола вздовж залізничної лінії видно сліди боїв. Цілком знищений будинок якогось полустанка, розбиті вагони. В полі недалеко від станції Миргород бачив я кілька перекинутих обгорілих вагонів. Українці вояки поясняють, що то все большевицька робота. При відступі вони

подекуди люто билися і то з самими Українцями, бо Німці звичайно в бою участі не брали і тільки як коли піддержували наших артилерією. Колиж большевики розбиті тікали після бою, то тікаючи нищили все, що перед ними не встигли пограбувати їхні товариші та й вони самі. В справі грабунку вони були справді віртуози.

На станції Яреськи, де нам довго довелося дожидати потягу, нігде було сісти, бо не було ні лавок, ні стільців. Сідали всі в тім числі й німецькі жовняри та офіцери, яких там було багато, просто долі.

— Це ще нічого, — поясняли мені військові. Он на деяких станціях між Київом і Ромаданом пограбовано все: — телефонічні і телеграфічні апарати, столи, стільці, годинники — навіть ручки від вікон і дверей.

Ми думали, що то може місцеві бандити, — так ні. Служачі розказували, що то все поспішно робилося перед відступом большевиками.

На Яреськи прибув з Полтави і перший спеціальний потяг по нас (ми просили Полтаву телефонічно). Для таких „важких персон“ як комісари Центральної Ради видно хтось подбав і про відповідний вагон. В потягу був чудесний вагон першої класи. Та чудесний тільки з

окола. Коли ми хотіли увійти в нього, то виявилось, що він повний соломи і битого скла. Вікна в нім було вибито. Коли ми повитягали солому і увійшли в середину, то при світлі недогарка, котрий служив нам за електрику, побачили картину страшної руїни: дошки в дверях повибивано, на діванах обшивку здерто, лишилися самі голі пружини. В уборній розбито не тільки зеркало, але й порцелянову умивальню і кльозет.

— Мабуть не встигли підпалити вагона, бо й соломи вже натаскали — пояснив кондуктор.

Він розказав нам деякі цікаві речі з останніх днів побуту большевиків у Полтаві. Потім я прочитав те саме в газетах.

— За кілька днів перед тим, як виходити з Полтави, опублікували большевики наказ, щоб усе було понищено. Заводи — палити, машини — руйнувати, хліб — палити і т. п. Зібрали залізничних робітників на збори тай кажуть, щоб висадити в повітря залізничні майстерні. Тут вступилися вже не тільки Українці, але й неукраїнські робітники. — Ви поїдете собі к бісу, а нам де заробити? З совдепії виж нам хліба не пришлете? — Мусів їхній промовець аж із зібрання тікати! А про робітників не дуже дбали: тільки на

словах добрі. З Полтави вивезти всього, що награбували, не могли. — Вірите, що кидали у Ворсклу з мосту мішки з цукром та з борошном, а робітникам ніхто не догадався дати! Дарма, що на словах усе для робітників! ... Ну, та за те, як вони вже тікали, то й ми віддячилися:

Прибігає якийсь до мене: — „Где паровози? Подать немедленно два!“ — а в них два потяги з цурком та й ще з чимсь. Сила добра ріжного. — „А я хиба знаю? — спитайте в начальства!“ „Чорт би побрал вас всіх с вашим начальством: все порозбегались саботажнікі!“ А в нас і паровозів скільки хочете і машиністи є, та тільки пару з машини по-випускали, а самі поховалися. Нащо злодіям своє добро віддавати? — Насилу самі вони втікли! — Коло машиністів на паровозах салдат з гвинтовками поставили, а тоб ті були повтікали. Відізжаючи, давай на місто з гармат стріляти. Ну, чи не злодійж? — Хиба мирні люде в чім винуваті? На станціях у нас водокачки повисажували, збиралися й будинки позривати, та мабуть не встигли, або динаміту не стало. Міст через річку з міста до Харківського вокзалу облили гасом і спалили. Одно слово, банда: не жаль людського добра, видно, що не своє! ...

Деякі з українських соціялістів, в тім числі і Винниченко, намагаються довести,

що Центральну Раду скинув сам український народ.

Не можу допустити, щоб їм не відомі були факти в роді описаних, — колиж були відомі і коли ті панове чесні не тільки самі з собою, а й з людьми і перед історією, то вже через оту саму страшну руйнацію — не моглиб робити таких тверджень. Справді, переказували військові, що навіть на війні такої безпощадности не бачили. Видно було злість злодія, що мстився на чужому добрі, якого йому не вдалося загарбати. „Коли, — мовляв, не має, то нехай-же й хазяїн не покористає!“ Не знати, який тут мотив переважував: чи московський нахил до вандалізму взагалі, чи заздрість і ненависть хоть до сякого такого порядку, який ще був на Україні і який Москвини вже втіли зруйнувати у себе дома на довгий час? А може запекла, неумолима, страшна одвічна національна ненависть до Українців справжнього і безоглядного шовініста - Москвина, якому з „братських“ обійм тікав менший брат разом з своїм недограбованим майном?

Підчас цієї моєї подорожі мені довелося почути справжній тон і німецького „союзного“ народу. Досі я скрізь бачив не тільки коректне, але навіть делікатне поводження Німців. Настільки делікатне, що вони навіть не переслідували боль-

шевиків, які тікали перед ними через Гадяцький повіт на Харківщину.

Якось трапився такий епізод. Большевицький відділ, переходячи через якесь село (здається Лютеньку), пограбував трохи людей і вбив одного селянина кравця. Німцям про це дали знати до міста. Негайно виїхав відділ німецької кавалерії і кілька гармат. Стали на горбочку над шляхом, яким їхали большевики. Ніби хотіли стріляти на них з гармат та баби стали просити, щоб не робили того, бо підводи большевики реквізували разом з їхніми чоловіками. Німці й послушали їх, дали цілому большевицькому відділові, що наробив біди людям, спокійно виїхати.

З місцевих большевиків Німці арештували було декого з комісарів, але за кілька днів повипускали, бо не знайшли ніякої за ними вини.

Взагалі я нігде досі не чув нарікань на німецьку жорстокість, скорше — хіба на делікатність.

На Яресках, куди, після телефонічних наших прохань було вислано по нас з Полтави перший потяг, стояв великий німецький відділ. Німецькі офіцери, почувши, що йде потяг до Полтави, схотіли й собі поїхати. Зібралось їх чималенько. Український командант станції Ярески показав нам той знаменитий

вагон першої класи, і ми (а нас Українців набралось тимчасом чималенько) комфортно розмістилися собі прямо на підлозі. Коли це чую різкий крик німецького офіцера, далі другого. Кричать щось грубо по німецьки, ніби бити когось збираються. Ми з цікавості підійшли до передньої частини вагону, звідки розлягалися крики, і побачили таку сцену.

Змішаний стояв молодий офіцер український командант станції, а на нього кричало кілька німецьких офіцерів. Я вчув брутальну німецьку лайку. Кричали на нього як на денщика, що провинився, перепадало і всім Українцям взагалі. Річ в тім, що панове німецькі офіцери не мали собі в вагоні відповідних місць. Бідний Українець стояв ні в сих, ні в тих, бо видно не розумів чого їм треба. Але нараз коло нього голосно, і також не в дуже чемній формі, заговорив по німецьки до Німців величезний Українець з аршинним кривим кинжалом при поясі і червоним шликом на шапці. Німці одразу спустили тон. За допомогою перекладчика непорозуміння уладилося: — їм одведено було окреме купе.

— Пруси, — думають, що це їм фатерлянд, губу розпускають, — шляг би їх трафив! . . .

Одразу ми впізнали Галичанина. Завязалася загальна розмова.

— Не має гірше за Німця: він думає, що для нього скрізь все мусить бути, що він вищий над усіма, а решта тільки йому до служби!

— Звик сам добре служити, то домагається, щоби й йому служили. Нація, що вміє себе шанувати і заслуговує на пошану.

— Не має за що.

— Як то — а хочай би за культурність, а патріотизм німецький?

— То правда, що більших патріотів трудно знайти: — „Deutschland über alles“.

— І це не тільки слова, це є факт їхнього національного життя. Це заповіт пролетара, буржуя, юнкера, селянина, малого, старого — цілої Германії, в тім вони всі зійшлися — через те Німеччину цілий світ ніколи не подолає!

— Е, шовінізм тепер не на часі, озвався хтось. — Не те мені в них мило, а от їхня класова свідомість, здатність до організації німецького робітника. Німеччина це справжня батьківщина робітничого руху, в Німеччині робітництво найсвідоміше, класова свідомість його стоїть найвище в цілیم світі.

— Дайте спокій з тою класовою свідомістю! Дайте вже спокій раз на все! — захвилювався Галичанин. Класова свідомість там добра, де держава міцно стоїть, а не де її починають щойно будувати.

А в нас годі на класовій свідомості будувати українську державу, бо ні класів не згуртуємо, тай державу завалимо. От вам наша Центральна Рада багато набудувала „спільністю інтересів усього без різниці націй трудового народу“ і поборюванням українського „шовінізму“? Тепер от через „єдність трудового народу“ довелося Німців на Україну просити. Колиб була єдність цілого українського народу, то можеб незабаром Німцєві довелося у нас допомоги просити, а то тепер от слухайся отих Прусів!

— Хибаж то Центральна Рада винна?

— А хтож? Хоть не Центральна Рада, бо в ній народ темний, так її премудрі генеральні секретарі. Доти з Рафесами цілувалися, аж поки вони їх геть з власної хати не вигнали, а тоді довелося Німців просити, щоб допомогли знов у свою хату вернутися!

Кілька військових, що були в вагоні, піддержували його думку, але з цивільних були прихильники й політики Центральної Ради.

— Е, товаришу, без Рафесів також годі збудувати Україну — ми нація молода, мусимо на когось опертися, допомоги собі шукати.

— На свій народ треба опіратися, а не на Рафесів, бо своїх людей відпихаємо,

а Рафеси нам межи очі плюють, а ми втремося, тай знова до них на шию.

— Виходить Рафес, Рафес „über alles“.

Почали сміятися, а то балачка набірала вже гострого тона.

— Ей, панове, от згадаєте моє слово — поки Українці не навчаться отак казати як Німці: „Україна над усе, к чорту, к бісу усе, що шкодить Україні“! — доти ні України не матимете, тай кляси ваші нічого не матимуть — все матимуть кляси московські, польські або жидівські, а тепер от може й німецькі. На націоналізмі стоїть світ. Он Америка, на що вже край інтернаціональний — кого тільки там не має. Справжнє клясове капіталістичне пекло, тай та собі вигадала доктрину Монрое, бо того саме життя вимагає. — „Америка для Американців“! — все одно як „Deutschland über alles“! „Россія для русских“!, „Польща від моржа до моржа“! — А деж тоді українські кляси подінуться? Он ми Москвинам, Ляхам та Жидам одразу національну автономію дали, а московські большевики за те з Українців живих шкуру здирали, таку подяку маєте.

— Що Ви говорите?

Я думав, що то він говорить для живости, для образу, коли виявилось, що ні.

— Що говорю? Те, що чуєте. От саме на тій станції, з якої ми виїхали, перед тижнем Москвини здирали шкуру з живого українського Гайдамаки.

— Та то неправда, — неймовірне щось!

— Свята правда: його призвище скажуть вам у Полтаві, бо він полтавський семинарист. Здається його в Яресках і поховано (мені справді розказували про той факт в Полтаві, але призвища того семинариста я тепер собі пригадати не можу).

— Якже то сталося?

— Як наші наступали на большевиків, то вийшов далеко наперед наш розвідочний відділ. Хлопець чи відстав, чи заблуdivся, бо ніч була дуже темна, словом впіймали його большевики. Привели на станцію і давай з него знущатися. Бють його в лице, плюють йому в очі, він все мовчить. Гайдамака упертий. Тоді вони давай, здирати йому шкуру. Надріжуть, здеруть і посипають солею. Бідака так жалібно стогне (розказували потім ті, що були на станції тоді) — а вони регочуться та горілку пють. Доти отак мучили, поки він кілька раз не зомлів. Вони все його відливали водою і знов за своє. Коли побачили, що він вже доходить, то в останнє відлили водою, щоб свідомий був і як відкрив очі, тоді поволі зарізали. Ну, що їм за це зробити? Чи де чувано,

щоб Українці отаке робили з Москвинами? Тай візьміть-же на увагу, ще й те, що вони нападають на нас на нашій землі, а ми від них тільки обороняємося. Хто їх просив до нас в нашій хаті порядки заводити?

— Боже, Боже — і це в двадцятім віку і в Європі! Десь якби за кордоном прочитали, не повірилиб, що то можливо.

— Е, що там! — Хто в Києві був, хто бачив як мордували маленьких дітей гімназистів за те, що вони мали посвідку з української гімназії, хто бачив усі київські страхіття, тому нічого не має неймовірного ні в теперішньому, ні в минулому. До якого тільки звірства може дійти розумна істота, що зве себе царем над усіма сотворіннями!...

— Або от з полковником Вишемирським... обізвався один з комісарів, який знав його ще з Полтави.

— Що з ним сталося? Цеж мій добрий знайомий.

— Замордували Москвини так само, а може ще й гірше. Коли большевики взяли Полтаву, він вернувся до сім'ї в Хорол, скинув мундір і думав жити собі по цивільному. Вже підчас українсько-німецького наступу прибігають до нього з фронту большевики. Просять, щоб він допоміг їм з гармати стріляти, бо в них не вміє ніхто як слід. Він одмовився: „на

своїх стріляти не буду“. Тоді вони давай його брати силою. Жінка, діти падають навколішки, просять большевиків, щоб лишили старого дома, бож він не воює ні з ким. Кланяються, руки цілують большевикам, нічого не допомгло. Забрали з собою. Бог знає, що вони з ним робили у вагоні як їхали, тільки потім вже люде позбирали вздовж колії окремо голову без очей, окремо руки, окремо ноги і окремо тулуб без кишок...

Мені волося полізло до гори. — Чи думав Ти коли, чесний чоловіче і порядний офіцере колишньої „русскої армії“, що Тобі так прийдеться скінчити своє життя: положити його за якусь Україну, а смерть прийняти ні від кого, тільки таки від „русской армії“?...

Так розправлялися тепер московські соціялісти з українськими „буржуями“, а мені все мимохить думка сягає назад в історію.

І бачу я, як перед двома віками тут-же на цій самій землі нашій, імператор і самодержець всеросійський Петро I. рубає голови, руки й ноги, здирає шкури, а потім спускає по річці в таким виді привязаних до дошок „непокорних Малоросіян“ для науки иншим, — щоб були „покорними“.

Минули віка, над народом московським стали инші — соціялістичні самодержці,

та не змінився сам московський народ. А чи змінилася наша українська доля?... Чи справедливож, як то дехто робить, усі гріхи супроти України звертати на московських царів? Хто справді мордував і мордує Україну — московські царі, а чи московський народ?...

Далі ще йшли оповідання в тім-же роді. Але мені не сила було їх слухати. У мене перед очима стояла постать добренького полковника з виштрикнутими очима і розпоротим животом. А то знов, як жінка й діти його цілують руки „товарищам“. Або як вони збирають батьківські останки...

І ще раз не можу я не звернутись до „чесних з собою Українців“. — Чи по їхньому то був також „український народ“, що так мордував своїх: Гайдамаку, полковника, дітей у Києві, студентів на станції Крутах? Чим би мене хто не запевнював, що то робив український народ, я тому не повірю. У к р а ї н е ц ь, який-би він не був, того зробити не міг і не може не тільки з своїми, але і з чужими: він до того не здатний. Натомість само слово „кацап“ — як кажуть — є ніщо инше як тільки „різник“ (з тюркського „касаб“). — Українці не дурно віддавна так прозвали своїх „братів“: видно давно вже навчила їх історія, а тепер от хіба довчас!...

Ми доїзжали до Полтави. Мені серце трохи не вискочить з нетерпеливості. Хоть змучений я, от вже друга ніч доходить як не сплю — та не сон мені на думці. Як то виглядає місто тепер? Хто ще живий, кого не має вже, — які порядки? Тай за ріднею вже за два з половиною місяці я стужився.

Завтра Благовіщення. Чи не добрий знак? Може ціла Україна на передодні свого Благовіщення? Як я хотів в те вірити!

От потяг проминає знайомі хуторі, знайомі будинки... От вже й Полтава — город... На пероні темно хоч око виколи.

— Ліхтарі большевики побили — поясняє нам наш говірливий кондуктор.

— Ще не встигли всього направити. Потроху лагодимо. Он і водокачку будувемо, а Німці новий міст через річку наводять у місті, бо до Харківського вокзалу проїхати ніяк: большевики втікаючи облили міст карасином тай спалили. Залізничний міст так само підірвали сильно — кажуть місяців два треба, щоб полагодити.

Виходимо всі разом на темний перон. Візників, звичайно, ні одного, і ми всі, величезною юрбою пішки, маршуємо через місто. Оригінальний вступ, що й назати! Так вертаються до рідного міста

урядовці „законного“ українського уряду, після уряду українського „трудового“!...

Вулиці міста скрізь ясно освітлені електричними ліхтарнями. На площі коло Павленської церкви стоять сірі німецькі фури і повільно ходить твердим кроком німецький вартовий в сталевій шапці. Розмірено і певно. В місті скрізь чисто, порядок.

От воно німецька акуратність і лад! Московське сміття виметено німецькою мітлою. На Вкраїні панує німецький порядок. — Що то з того буде?...

В кожному разі перегорнуто ще одну сторінку української історії. Але з яким горем, з якими муками перегорнуто! Скільки крові української на тій сторінці! За віщо тая кров, і хто в ній повинен?

Хто й коли помститься за ту кров, а чи вона лишиться невідімщена, як невідімщена доси кров і тих многих наших мучеників, яким протягом віків „голови луплено, шиї до плахи рубано і іншії лютийї муки завдавано“ — все ні за що инше, тільки за любов і службу своїй батьківщині — за те святе право, котре має на світі трохи не кожний жебрак, та котрих ніяк не може собі вибороти одважний, завзятий, героїчний український народ?

Чи довго ще знущатимуться над ним — жалким Дон-Кішотом оті його „брати“, яким він так щедро роздає автономії, не випросивши собі наперед — від них?

І на пам'ять мені мимохіть навертаються Бог зна в який раз натхненні пророчі слова з „Історії Русів“:

— „Взищеться кров народу нашого, пролитая великими потоками за те тільки, що шукав він волі на власній землі і мав в тім замисли всій людськості природні!“...

Я хотів вірити, вірив і вірю, що прийде колись той час!

Але коли нарешті? — Господи, коли вже???...

23. VI. 1921.

Deutsch Gabel.

З М І С Т.

Частина І.

	Стор.
1. Всеукраїнський зїзд на Полтавщині (21. — 22. мая 1917. року) .	5
2. „Союзъ Хлѣборобовъ Собственниковъ“	43
3. Вибори до Полтавської Міської Думи (червень — липень 1917. р.) .	71
4. Між першим і третім універсалом	113

Частина ІІ.

5. В боротьбі з „советами“	4
6. Перша московська навала	79

Важніщі помилки у першій частині.

	Стор.
Ряд. 2 з дол. зам. організаційною, має бути організаційного	14
„ 3 з гори зам. ставало, має бути ставала	30
„ 9 з дол. зам. в, має бути всі .	30
„ 9 з дол. зам. свою, має бути свого	63
„ 5 з дол. зам. черев, має бути через	85
„ 16 з дол. зам. галовне, має бути головно	86
„ 1 з дол. зам. а б о п, має бути а б о	86

6,24
(1986)
DL

37

32 958

В. АНДРІЄВСЬКИЙ — З МИНУЛОГО I

В. АНДРІЄВСЬКИЙ
З МИНУЛОГО

1917-ий рік на Полтавщині

I

